

**T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ÇOKULUSLU
ŞİRKETLERİN ULUSLARARASI ALANDA DEĞİŞEN
EKONOMİ POLİTİK ROLÜ: SHELL ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah YAKUPOĞLU

**Düzce
Ocak, 2022**

**T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TOPLAM KALİTE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ÇOKULUSLU
ŞİRKETLERİN ULUSLARARASI ALANDA DEĞİŞEN
EKONOMİ POLİTİK ROLÜ: SHELL ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah YAKUPOĞLU

Danışman: Prof. Dr. Zafer AKBAŞ

**Düzce
Ocak, 2022**

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynaklar listesine aldığımı, yine bu tezin çalışılması ve yazımı sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

10/01/2022

Abdullah YAKUPOĞLU

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ÇOKULUSLU
ŞİRKETLERİN ULUSLARARASI ALANDA DEĞİŞEN EKONOMİ
POLİTİK ROLÜ: SHELL ÖRNEĞİ

Abdullah YAKUPOĞLU tarafından hazırlanan tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Toplam Kalite Yönetimi Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Zafer AKBAŞ

Düzce Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Zafer AKBAŞ

Düzce Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şahin ÇAYLI

Düzce Üniversitesi

Doç Dr. Melih DUMAN

Aksaray Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 10/01/2022

ÖNSÖZ

Soğuk savaş sonrası dönemde çokuluslu şirketlerin değişen ekonomi politik rollerini araştırmak için gerekli literatür taramasını yapmak üzere gerçekleştirilen bir çalışmadır.

Bu çalışma boyunca fikirleriyle bana desteklerini esirgemeyen başta değerli danışman hocam Prof. Dr. Zafer AKBAŞ'a ve çalışmayı gerçekleştirmem için beni sürekli teşvik eden arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Saygılarımla

Abdullah YAKUPOĞLU

ÖZET

SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE ÇOKULUSLU ŞİRKETLERİN ULUSLARARASI ALANDA DEĞİŞEN EKONOMİ POLİTİK ROLÜ: SHELL ÖRNEĞİ

YAKUPOĞLU, Abdullah

Yüksek Lisans, Toplam Kalite Yönetimi Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Zafer AKBAŞ

Ocak 2022, 172 sayfa

Günümüz koşullarında ülkeler açısından üstünlüklere giden yol fabrikalardan, üretim tesislerinden ve katma değer yaratan yerli ve yabancı şirketlerden geçmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ekonomik kalkınmadaki hızlandırıcı etkisinden dolayı yabancı sermaye yatırımlarını ülkelere çekmek isterler. Çokuluslu şirketler de kendileri açısından diğer rakiplerine karşı rekabet üstünlüğü yaratacak dış yatırımlara ve yeni pazarlara yönelirler. Hükümetler çokuluslu şirketleri ülkelere çekmek için çeşitli tavizler vermek durumunda kalabilirler. Çünkü küreselleşmeyle birlikte çokuluslu şirketler de kendileri için en uygun şartları oluşturabilecek ülkeler arasında tercih yapabilmeye sahip olmuşlardır. Bu tavizler devletler için çeşitli riskleri barındırır da uzun dönemde kalkınmaya hizmet edebilirler. Burada önemli olan devletlerin dengeyi iyi sağlamasıdır.

Neoliberal politikalar çerçevesinde oluşan yeni uluslararası sistemde güçlerinin doruklarına ulaşan çokuluslu şirketler varlıklarını ve gelirlerini garantiye almak üzere hükümetler ve toplumlar üzerinde çeşitli stratejiler uygulamaktadırlar. Bu çalışmada çokuluslu şirketlerin soğuk savaş sonrası dönemde devlet, toplum ve kültür üzerindeki stratejik uygulamaları araştırılmıştır. Çalışmada literatür tarama tekniğinden yararlanılarak, çokuluslu şirketlerin kültürel değişim planları, kurumsal sosyal sorumluluk projeleri, sponsorluk ve lobicilik faaliyetleri çokuluslu bir enerji şirketi olan Shell üzerinden ekonomi politik açıdan değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Küreselleşme, Çokuluslu Şirket, Uluslararası Sistem, Lobicilik, Ekonomi Politik.

ABSTRACT

THE CHANGING POLITICAL ECONOMIC ROLE OF MULTINATIONAL COMPANIES AFTER THE POST-COLD WAR PERIOD IN THE INTERNATIONAL AREA: THE CASE OF SHELL

YAKUPOĞLU, Abdullah

MSc, Department of Total Quality Management

Supervisor: Prof. Dr. Zafer AKBAŞ

January 2022, 172 pages

In today's conditions, the road to superiority for countries passes through factories, production facilities and domestic and foreign companies that create added value. Developing countries want to attract foreign capital investments to their countries due to its accelerating effect on economic development. Multinational companies also tend to foreign investments and new markets that will create a competitive advantage for themselves over their competitors. Governments may have to make various concessions to attract multinational companies to their countries. Because with globalization, multinational companies have also had the option to choose between countries that can create the most suitable conditions for them. Although these concessions involve various risks for states, they can serve development in the long run. The important thing here is that the states maintain the balance well.

In the new international system formed within the framework of neoliberal policies, multinational companies that have reached the peak of their power are implementing various strategies on governments and societies in order to guarantee their existence and income. In this study, the strategic practices of multinational companies on the state, society and culture in the post-cold war period were investigated. In the study, using the literature review technique, cultural change plans, corporate social responsibility projects, sponsorship and lobbying activities of multinational companies were evaluated in terms of political economy through Shell, a multinational energy company.

Keywords: Globalization, Multi-National Company, International System, Lobbying, Political Economy.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	İİİ
ÖZET.....	İV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	1
TABLolar LİSTESİ.....	3
GİRİŞ	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DEĞİŞEN ULUSLARARASI DÜZEN.....	5
1.1. Soğuk Savaş Sonrası Dönem.....	5
1.2. Küreselleşme ve Neoliberalizm.....	6
1.2.1. Küreselleşmenin Tanımı ve Kapsamı	6
1.2.2. Neoliberalizm.....	8
1.2.3. Küreselleşmenin Tarihsel Süreci.....	12
1.3. Küreselleşme Sürecinin Boyutları.....	15
1.3.1. Ekonomik Boyutu	15
1.3.2. Kültürel Boyutu.....	16
1.3.3. Siyasal Boyutu	17
1.4. Küreselleşme Sürecinin Aktörleri	18
1.4.1. Çokuluslu Şirketler.....	18
1.4.2. Uluslararası Örgütler.....	20
1.4.3. Uluslararası Sivil Toplum Örgütleri.....	21

1.4.4. Ulus-Devletler	23
1.5. Uluslararası Sistemin Tanımı ve Kapsamı	24
1.6. Soğuk Savaş Öncesi Uluslararası Sistem	28
1.7. Soğuk Savaş Döneminde Uluslararası Sistem.....	31
1.8. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem	34
İKİNCİ BÖLÜM	43
2. ÇOKULUSLU ŞİRKETLER VE SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE DEĞİŞEN EKONOMİ POLİTİK ROL	43
2.1. Çokuluslu Şirket Kavramı	43
2.2. Çokuluslu Şirketlerin Tarihsel Süreci	47
2.3. Çokuluslu Şirketlerin Özellikleri.....	50
2.4. Çokuluslu Şirketlerin Hedefleri.....	54
2.5. Çokuluslu Şirketlerin Politikaları	55
2.6. Çokuluslu Şirketlerin Ülkelere Giriş Stratejileri	56
2.6.1. Lisans Anlaşmaları.....	59
2.6.2. Yetki Anlaşmaları	61
2.6.3. Portföy Yatırımları	61
2.6.4. İhracat.....	62
2.6.5. Yabancı Şube Açma ve Yavru Şirket Kurma	64
2.6.6. Ortak Girişim ve Stratejik İttifak	66
2.7. Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Sürecindeki Etkileri	68
2.7.1. Ekonomik Etkileri	70
2.7.2. Sosyo-Kültürel Etkileri	74
2.7.3. Politik Etkileri	77
2.8. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Çokuluslu Şirketlerin Ekonomi Politik Rolü	79

2.8.1. Ekonomi Politigin Tanımı.....	79
2.8.2. Çokuluslu Şirketlerin Ekonomi Politik Rolü	81
2.8.3. Çokuluslu Şirketlerin Değişen Ekonomi Politik Rolü	90
2.8.3.1. Kültürel Değişim Stratejisi	92
2.8.3.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yatırımları	97
2.8.3.3. Sponsorluk Faaliyetleri.....	106
2.8.3.4. Lobicilik Faaliyetleri	109
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	113
3. ÇOKULUSLU BİR ŞİRKET OLARAK SHELL VE EKONOMİ POLİTİĞİ....	113
3.1. Royal Dutch Shell.....	113
3.2. Shell'in Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yatırımları	121
3.3. Shell'in Sponsorluk Faaliyetleri	134
3.4. Shell ve Politika: Lobicilik.....	147
SONUÇ	155
KAYNAKÇA.....	159

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
API	: American Petroleum Institute (Amerikan Petrol Enstitüsü)
AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
ASEAN	: Association of Southeast Asian Nations (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği)
AT	: Avrupa Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
ÇUŞ	: Çokuluslu Şirket
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
EFTA	: European Free Trade Association (Avrupa Serbest Ticaret Birliği)
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
IYC	: Ijaw Youth Council (Ijaw Gençlik Konseyi)
KSS	: Kurumsal Sosyal Sorumluluk
MAI	: Multilateral Agreement of Investment (Çok Taraflı Yatırım Anlaşması)
MERCOSUR	: Mercado Común del Sur (Güney Ortak Pazarı)
MOSOP	: Movement for the Survival of the Ogoni People (Ogoni Halkının Hayatta Kalma Hareketi)
NAFTA	: North American Free Trade Agreement (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması)
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü)
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)

SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluğu
TKY	: Toplam Kalite Yönetimi
UN	: United Nations (Birleşmiş Milletler)
UNDP	: United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
USAID	: United States Agency for International Development (Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı)
WB	: World Bank (Dünya Bankası)
WTO	: World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü)

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 1800-1992 Yılları Arası Uluslararası Ticaret Tablosu	14
Tablo 2: 2017 Yılında Dünyadaki En Büyük 25 Çok Uluslu Şirket Listesi	45
Tablo 3: 2007 Yılında Çok Uluslu Şirketlerin Piyasa Değerleri Listesi.....	46
Tablo 4: 2015 Yılında Dünya'nın En Büyük Ekonomileri Listesi	89

GİRİŞ

II. Dünya savaşı sonrasında oluşan ve 1989 yılında Berlin Duvarının yıkılmasıyla sona erdiği kabul edilen, dünyayı siyasi ve ekonomik olarak etkisi altına alan, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ana aktörleri olduğu iki kutuplu düzenin olduğu dönem Soğuk Savaş Dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde farklı kutuplarda yer alan ülkelerin birbirleri ile askeri, siyasi ve doğal olarak da ekonomik ilişkileri çok sınırlı sayıda gerçekleşmekteydi. 1990'lı yılların başlarında kutuplaşmaların çözülmesiyle ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler artmış, soğuk savaş döneminde sınırlı olarak yürütülen uluslararası ticari ilişkiler hızlanmıştır.

Neoliberal politikalar neticesinde uluslararası ticari ilişkilerin artması ile birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerde faaliyette bulunan çokuluslu şirketlerin sayısı da buna paralel olarak hızlı bir şekilde artmış ve kendilerine daha fazla pazar alanı bulmuşlardır. Çokuluslu şirketlerin yabancı ülkelerdeki yatırım faaliyetleri; zamanla onların ev sahibi ülkeleri siyasi, ekonomik ve kültürel olarak etkilemesinin de önünü de açmasıyla bu şirketler ülkeler üstü bir güç haline gelmeye başlamıştır.

Ülkelerin fiziki sınırları geçerli olmakla birlikte artan uluslararası ticari faaliyetler bu sınırları simgesel bir hale getirmiş, dünya yeni bir uluslararası döneme geçmiştir. Küreselleşme (globalleşme) olarak adlandırılan bu dönemde çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinde Soğuk Savaş Dönemine göre belirgin farklılıklar oluşmuş ve oluşan yeni düzenin sağladığı fırsatları en iyi şekilde değerlendirmek üzere çokuluslu şirketler politikalarına yön vermişlerdir. Bu çalışmada Küreselleşme kavramı ile Çokuluslu Şirket kavramı üzerinde durularak Soğuk Savaş Sonrası dönemde çokuluslu şirketlerin uluslararası alanda değişen ekonomi politik rolleri anlatılmaya çalışılmış olup çokuluslu bir enerji şirketi olan Shell'in bu alandaki faaliyetleri incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DEĞİŞEN ULUSLARARASI DÜZEN

1.1. Soğuk Savaş Sonrası Dönem

II. Dünya savaşı sonrasında oluşan ve 1989 yılında Berlin Duvarının yıkılmasıyla sona erdiği kabul edilen, dünyayı siyasi ve ekonomik olarak etkisi altına alan, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ana aktörleri olduğu iki kutuplu düzenin olduğu dönem Soğuk Savaş Dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde farklı kutuplarda yer alan ülkelerin birbirleri ile askeri, siyasi ve doğal olarak da ekonomik ilişkileri çok sınırlı sayıda gerçekleşmekteydi. 1990'lı yılların başlarında kutuplaşmaların çözülmesiyle ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler artmış ve soğuk savaş döneminde sınırlı olarak yürütülen uluslararası ticari ilişkiler hızlanmıştır.

Uluslararası ticari ilişkilerin artması ile birlikte yabancı ülkelere doğrudan yatırım faaliyeti olan çok uluslu şirketlerin sayısı da buna paralel olarak hızlı bir şekilde artmış ve kendilerine daha fazla pazar alanı bulmuşlardır. Bu şirketlerin yabancı ülkelerdeki ticari faaliyetleri zamanla onların ev sahibi ülkelerin toplumunu etkilemesinin önünü de açmasıyla bu ülkelerin siyasi ve ekonomi politikalarını etkilemeye başlamıştır.

Soğuk savaş döneminin getirdiği kısıtlamalar ve kotalar neticesinde azalan uluslararası ticari ve siyasi ilişkiler bu dönemin bitişiyle hızlı bir artış göstermiştir.

Yaşanan bu çözülme beraberinde “Soğuk Savaş Sonrası Dönem” olarak adlandırılan küreselleşme dönemini getirmiştir.

1.2. Küreselleşme ve Neoliberalizm

1.2.1. Küreselleşmenin Tanımı ve Kapsamı

Küreselleşmenin ilk kullanımı hakkında akademik çevrelerde çeşitli iddialar ortaya atılmakta olup iddialardan ilki ve en yaygını; “küreselleşme” kavramının ilk olarak 1960'lı yıllarda Kanadalı Sosyoloji profesörü Marshall McLuhan tarafından kullanılmış olduğudur. Bu iddiaya göre küreselleşme literatüre ilk kez McLuhan'ın 1962'de yazdığı "Gutenberg Galaksisi" adlı kitabında yeni dünya düzeni için "küresel köy" kavramını kullanmasıyla girdiğidir.¹

Küreselleşme basitçe toplumlar arasındaki karşılıklı bağıllığın artmasıdır. Öyle ki dünyanın herhangi bir bölgesindeki olayların giderek daha da uzaktaki insanlar ve toplumlar üzerinde etkilerinin artması süreci olarak tanımlanır. Küreselleşmiş bir dünya, siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal olayların giderek daha fazla birbirine bağlı hale geldiği ve aynı zamanda daha fazla etkiye sahip olduğu bir dünyadır. Başka bir deyişle, toplumlar diğer toplumların olaylarından giderek daha fazla ve daha derinden etkilenmektedir. Bu olaylar sosyal, ekonomik ve politik olmak üzere üç türe ayrılabilir. İnternet, evde oturmanıza ve web siteleriyle dünyanın dört bir yanındakilerle anında iletişim kurmanıza izin verdiği için bunun en somut örneğidir. Diğerleri ise, dünya çapında yayın yapan televizyonlar, küresel gazeteler, McDonald's ve Coca-Cola gibi küresel bayilikler, küresel ekonomi, Uluslararası Af Örgütü veya Greenpeace gibi uluslararası sosyal hareketler, hava kirliliği, iklim değişikliği, salgınlar gibi tüm insanlığı ilgilendiren küresel risklerdir.²

“Karşılıklı bağımlık” ülkelerin işbirliği ile gelişebilecekleri savını ileri sürer. Bu teze göre devletler gerekli olan mal ve hizmetleri karşılamak için birbirleriyle

¹Aziz.Bora Elçin, Küreselleşmenin Tarihçesi, <http://www.meritymm.com/wp-content/uploads/2013/05/kuresellesme.pdf>, s.2-3

² John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens, The Globalization Of World Politics, An Introduction to International Relations, Oxford University Press, 5th Edition, 2011, s.8

takas yoluna gitmektedirler. Güçlü ve zayıf oldukları alanlarda işbirliği içinde olmak, devletleri birlikte daha güçlü bir duruma getirir. Karşılıklı bağımlılığı ekonomik, kültürel ve politik olarak ayırmak pek olanaklı değildir. Şu yüzden ki; karşılıklı bağımlılık ekonomik olarak başlayıp siyasi ve kültürel çıktılar yaratır. Devletleri birbirine bağlayan siyasi dostluk antlaşmaları değil, dış ticaret bağlantılarıdır. Bu bağlantıları korumak adına ülkelerin birbirleriyle karşılıklı olan problemleri azalmaktadır. Büyük ülkelerin dış politika kararlarında gerçekçi bir yaklaşım kapsamında hareket etmesi ve çıkarlarını maksimize etmesi normal görünse de, bağımsızlığını yeni kazanmış ve az gelişmiş ülkeler, güç aramak veya çıkarlarını maksimize etmekten çok “karşılıklı bağımlılık ilişkisi” içinde hareket etmektedirler. Küreselleşme karşılıklı bağımlılığı, entegrasyonun gerekliliğini ve zorluklarını beraberinde getirmiştir. İletişim ve ulaşım sistemlerinin farklılaşması, uluslararası alandaki karmaşık ve kaotik ilişkiler, devletler arasındaki bağımlılığın seviyesini tayin etmektedir.³

Küreselliğin büyük bir kısmı iletişim, yani fikir, bilgi, görüntü, sinyal, ses ve metin alışverişi yoluyla kendini gösterir. Uluslar ötesi iletişim, kitap ticareti, posta hizmetleri, telgraf, telefon, faks, teleks, yazılı mesajlaşma, video konferans, bilgisayar ağları, gazete, dergi, radyo, televizyon, video ve film aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Örneğin, Harry Potter kitapları gibi belirli yayınlar ve Eminem CD'leri gibi kayıtlar tüm gezegende aynı anda yayınlandığında, küresel iletişime geçilmiş olur. Buna ek olarak, uydu yayınları ve okyanus ötesi kablolar, aralarındaki karasal mesafeler ve karasal sınırlar ne olursa olsun, yeryüzündeki herhangi bir nokta arasında anında iletişim kurulmasını sağlar.⁴

Günümüzde küreselleşme olgusu toplumu ilgilendiren birçok alanda günden güne etkisini hissettirmeye başladığından ve toplum dinamiklerinin hemen hemen her alanında kendisine yer edindiğinden kullanım alanına göre farklı şekillerde de

³ Zafer Akbaş, Veysel Babahanoğlu, Şahin Çaylı, Kapitalist Küreselleşmenin Ortadoğu'da Sosyo-Ekonomik ve Politik Alana Etkileri: İstikrar ve Kalkınma İçin Fırsat Mı Tehdit Mi?, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, s.88

⁴ Jan Aart Scholte, Globalization, A Critical Introduction, Palgrave Macmillan, Second Edition, 2005, s.67

tanımlanabilmektedir. Ama en iyi anlaşılacağı ve en genel şekilde küreselleşme kavramının tanımı yapılabilirse; toplumların veya devletlerin ekonomik gelişme, kültür ve bilgi paylaşımı açısından entegrasyonudur denilebilir. Burada önemli olan paylaşım, ticaret ve bilgi dağıtımının olmasıdır. Bütün bunların coğrafi konuma dayalı daha az sınırlamanın olduğu bir duruma yol açabileceği öngörülebilir. Bu da bu alanda yaygın bir görüş olan dünyanın artık küresel bir köy olduğu tezini güçlendirir ve dünyada ekonomik açıdan sınırsız ticaret olabileceği gerçeğini ortaya çıkarır. Yani herhangi bir kişi, şirket ya da ülke ticaret yapmak için dünyanın herhangi bir yerinden herhangi bir kişi ya da şirket seçebilir ve ürünlerini ya da ticari mallarını dünyanın herhangi bir yerinde pazarlayabilir.

1.2.2. Neoliberalizm

Neoliberalizm, ekonomi temelinde gelişen bir siyasi ideolojidir. Neoliberalizm 1970'lerde ortaya çıkmıştır. Keynesyen ekonomik modelin çöküşü ile 1970'lerde dünyada uygulanmaya başlanmıştır. 1970'ler, ABD de dahil olmak üzere dünyada ekonomi yönünden içinden çıkılmaz ve elverişsiz bir durum olarak karşımıza çıkmıştır. Neoliberal görüş, devletlerin piyasaya müdahalelerini en aza indirmeyi amaçlarken, deregülasyon teorisi (kuralsızlık) ile özel sermayeye her tür olanağın sağlanmasını amaçlamaktadır. Neoliberal düşünce tarzının dünyada uygulanmasına katkı sağlayan liderler, Margaret Thatcher (İngiltere Başbakanı), Ronald Reagan (ABD Başkanı), Deng Xiaoping (Çin Halk Cumhuriyeti Başkanı) ve ABD Merkez Bankası Başkanı Paul Volcker'dir.⁵ Ülkemizde ise Turgut Özal iktidarının başladığı dönem, "Yeni Dünya Düzeni" şeklinde adlandırılan bu döneme geçiş olarak değerlendirilmiştir. Bu yeni sistem; piyasanın tam serbestliği, özelleştirme ve sermaye hareketleri ile mal ve hizmetlerin de tam serbestleşmesi gibi temel faktörlerin egemen olduğu bir küreselleşme şeklinde açıklanmaktadır.⁶

Neoliberalizm, 1870'li yıllardan 1970'li yıllara kadar (özellikle 1930 ve 1970 yılları arasında) gelişimini eleştirmeye ve kendi alternatiflerini sunmaya çalışan

⁵ David Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, Çev.Aylin Onacak, Sel Yayıncılık, 2. Baskı, 2015, s.9-10

⁶ Muhittin Adıgüzel, Ekonomik Kültürel ve Politik Küreselleşme ve Sonuçları, Nobel Yayınları, 1.Baskı, 2011, s.330-331

liberalizmin yeni bir biçimidir. 1970'li yılların sonundan günümüze kadar olan süreçte de hakim ideoloji olmaya devam etmiştir. Neoliberalizmde amaç, klasik liberalizmin aslına aynen dönüş değil, liberal doktrinin gelişme sürecinde ortaya çıkan hataları temizleyerek gerçek liberalizme ulaşmaktır. Neo-liberalizmin önemli düşünürleri; F. Hayek, M. Friedman, E. Montoux, W. Röpke, R. Aron, M. Polanyi, J. Clapham ve H. Simon'dur.⁷

Neoliberalizm, “yeni liberalizm” demektir. Yani arkasında klasik liberalizme ek olarak, revize edilmiş bir düşünce sistemi bulunmaktadır.⁸ Liberalizm, 17. yüzyılda ortaya çıkmış, farklı deneyimleri ülke örneklerinde barındıran, değişen bir kuram ve doktrindir. Liberalizmin değişim ve dönüşüme uğradığı anları, mali yapıda ortaya çıkan kriz dönemlerine denk gelmektedir. Liberalizmin siyasi olduğu kadar da ekonomik bir kuram olması, ekonomik yapıya uyum sağlayacak unsurları da bünyesinde barındırmasını mümkün kılmaktadır. Tarihsel açıdan liberalizmin ortaya çıktığı 17. yy'dan günümüze kadar olan süreçte hayat bulduğu ana üretim tarzı kapitalist özelliğindedir; temelde özel mülkiyet anlayışı ve piyasa ekonomisi üzerine kuruludur. Fransız tarihçi Fernand Braudel, kapitalizmin esasen konjektürel olduğunu savunmuştur. Ona göre kapitalizm, ekonomik durumdaki değişikliklere göre gelişim, uyarlanma ve değişme kabiliyetine sahiptir. Kapitalizmin yaşadığı önemli krizler, onun yapısına uygun özellikteki kurum ve değerler yardımıyla aşılar ve yeni durumlara uyum sağlanır. Bundan dolayı liberal toplum modelinin ekonomik biçimi olarak kabul gören kapitalizmin krizleri aynı zamanda liberalizmin krizleri olarak da kabul edilmekte ve liberalizmde devlet-piyasa ilişkilerinin yeniden sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu da liberalizmin içinde olduğu krizin diğer doktrin ve düşünce tarzlarıyla eklemlenmeyi başarmasına ve her seferinde yeni bir türünün ortaya çıkmasına yol açmaktadır.⁹

⁷ Songül Sallan Gül, Sosyal Devlet Bitti, Yaşamın Piyasa!: Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kışkacında Refah Devleti, Etik Yayınları, 1. Baskı, 2004, s.34-35

⁸ Gülten Kazgan, Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü, Remzi Kitabevi, 1. Baskı, 2016, s.55

⁹ Songül Sallan Gül, a.g.e. , s.22

Öncelikle neoliberalizmin, “laissez-faire (bırakınız yapsınlar)” ekonomik liberalizmiyle alakalı 19. yy fikirlerinin 20. yy’da yeniden doğuşunu ifade ettiği söylenebilir. 1929 Büyük Buhranı’ndan sonra Keynesyen iktisat ekolünün “müdahaleci devlet” anlayışının tüm dünyada önemli olmaya başladığı bilinmektedir. 1970’lerin sonuna kadar tüm dünyada Keynesyen ekonomi politikalarının uygulandığı görülmüştür. Bu politikaların sonucunda birçok ülkede devletin ekonomideki rolünün ve etkilerinin genişlediği gözlemlenmiştir. Devletin büyümesinin yol açtığı yeni problemlerin (kronik hale gelen bütçe açığı, enflasyon, yüksek vergi yükümlülüğü vb.) ekonomistleri bazı yeni çözümler aramaya ittiği anlaşılmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrasında, kârları dağıtmak ve sıradan bireyleri kendi dinamiğine dâhil etme kabiliyeti çok daha fazla olan kapitalist bir sistem ortaya çıkmıştır ve bu yeteneği sayesinde toplumda çok daha yüksek bir meşruiyet düzeyine sahip olmuştur. Batılı işçi hareketlerinin güçlü olması, komünizm tehdidinin çok büyük olması ve Batılı seçkinlerin, toplumsal istikrarsızlıktan ve dönüşümün tehlikelerinden fazlasıyla endişe duymaları, devletlerin vatandaşların refahından giderek daha fazla sorumlu olduklarına dair genel bir fikrin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu fikir, sadece tam istihdam ve ekonomik büyümenin devam ettirilmesini değil, aynı anda vatandaşa barınma, eğitim ve sağlık gibi bir takım sosyal hizmetin sağlanmasını da içermektedir. Keynesyencilik, devlete, sosyal demokrat politikanın ekonomideki siyasi kontrolü genişletme hırsını tamamlayıcı daha etkin bir rol vermiştir.¹⁰

1930’lardaki bunalım konjonktürü sonrasında ithal ikamesi modeli kapsamında sanayileşmeye çalışan ülkelerde, bu model yaklaşık 30 yıllık çok başarılı bir dönemin ardından özellikle ödemeler dengesi problemleri sebebiyle durgunluk aşamasına gelmiştir. 1970’li yıllarda petrol krizi gibi uluslararası çevrede yaşanan olaylar, az gelişmiş ülkelerde dış kaynak ihtiyacını artırmış ve onları büyük dış kaynak problemleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Az gelişmiş ülkelerin iç ve dış koşullar nedeniyle karşı karşıya kaldıkları dış kaynak sıkıntısı, bunlara kaynak

¹⁰ Damien Cahill, Martijn Konings, Neoliberalizm, Çev. Onur Orhangazi, Ütopya Yayınları, 1. Baskı, 2019, s.49-50

akışını yöneten kurumlar olarak Dünya Bankası ve IMF'nin bu ülkelere karşı etkinliğini artırmıştır. Azgelişmiş ülkelerin dış finansman ihtiyaçlarını karşılamak üzere Dünya Bankası ve IMF, bu ülkelerin dışarıya açık neoliberal kalkınma politikalarını ve haliyle Washington Sözleşmesi'nin gereklerini yerine getirme şartını ortaya koymaya başlamış, özellikle 1980'lerde bu ülkelerin dış açıklarının finansmanını, sözde istikrar ve yapısal uyum programları şeklindeki radikal politika değişiklikleriyle ilişkilendirmiştir. Bu da, neoliberal küreselleşmenin düşünülmüş ve planlanmış bir süreç olduğunun açıkça bir göstergesidir.¹¹

Neoliberalizm, klasik liberalizmin temel rasyonalist boyutunu terk ederek insancıl boyutlarını tenkit etmiştir. Siyasal ve ideolojik düzeyde yeni liberalizm türlerinin benimsenmesi, dönüşümü meşrulaştırma kabiliyeti ile kapitalizm ya da başka bir deyişle serbest piyasa sisteminin başarısı veya başarısızlığı ile bağlantılı olmuştur. Bu da, liberalizmin daha önceki formunun bir zamanlar yeni olarak tabir edilen ilkelerinin olumsuzlanması suretiyle gerçekleşmiştir. Fakat liberalizmin yeni biçiminin meşrulaştırılması sürecinde yine onun teorik öncül ilkeleri olan özel mülkiyet, bireycilik, sınırlı devlet ve piyasa sistemi gibi esas unsurlarından, yani özünden herhangi bir kopma yaşanmamakla beraber devlet-piyasa ilişkileri farklı düzeylerde belirlenmiştir.¹²

1970'lerin son yılları itibariyle Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere pek çok ülke, kamu sektörünün ulusal ekonomideki payını azaltıcı ve haliyle piyasa ekonomisinin payını artırıcı finansal politikaları uygulamaya başlamıştır. Bilimsel icatlar ve endüstri devrimiyle geliştirilen teknolojilere bağlı olarak üretimin artmasıyla şekillenen kapitalizm, tek rakibi olarak gözüken devletçi ekonomi modelinin, 1980'lerin sonunda çökmesiyle birlikte, tüm dünya ülkeleri gibi eski doğu bloğu ülkelerinin de piyasa ekonomisi temelli bu modaya uymayı tercih ettiği bir sistem olmuştur. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin bu ülkeler için önerdiği politika ve istikrar programlarının, piyasa ekonomisi temelli çözümleri içermesi bu tercihte etkili olmuştur. Pek çok ülkede piyasa ekonomisi temelli sistem yaygınlaşmış ve bu durum küreselleşmeye oldukça büyük bir ivme

¹¹ Muhittin Adıgüzel, a.g.e., s.330-331

¹² Songül Sallan Gül, a.g.e. , s.23

kazandırırken, kapitalizme, ekonomik bir sistem olarak bütün dünyayı kapsayıcı bir güç sağlamıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin önemli katkısıyla da küreselleşme ve neoliberalizm, birbirlerini desteklemekte ve milli ekonomi politikalarını anlamsız ya da etkisiz hale getirme yolunda ilerlemektedirler. Bu sürecin, ulus devletlerin iktisadi politikalarının çokuluslu şirketler tarafından belirlenen kurallara göre uygulanmasını gözlemlemeye doğru bir gidiş olup olmadığı sorgulanmaktadır. Başka bir deyişle, küreselleşme süreci ekonomi politikasını belirlemede ulus devletlerin yetkilerini ellerinden alamasa da, bu ekonomilerin mikro yapılarında ortaya çıkan dönüşümün tamamlanmasıyla müdahaleci devletin ekonomik işlevlerinin çoğu piyasanın eline geçmiş olacaktır.¹³

Nihayetinde neoliberal politikaların bütün dünyada uygulanmaya başlanmasıyla birlikte yaşanan küreselleşmeyle birlikte serbestleşen sermaye hareketlerinin piyasaların oluşturulmasındaki ekonomik kararlarda söz sahibi olacak yeni bir aktörü ortaya çıkardığı ve onu sürekli beslediği söylenebilir. Bu aktörün neoliberalizm ve küreselleşmenin ortak ürünü olan ve günümüzde bu sistemin bayraktarlığını yapan çokuluslu şirketler olduğu açıkça görülmektedir.

1.2.3. Küreselleşmenin Tarihsel Süreci

En genel anlamıyla küreselleşme, dünya çapında ekonomilerin artan entegrasyonunu ifade etmektedir. Bu yüksek entegrasyon, insanların ve bilginin uluslararası sınırlar arasında hareketine ek olarak, malların, hizmetlerin ve sermayenin sınırlar arasında hareketinin bir sonucudur denilebilir.

Küreselleşmenin başlangıç tarihini belirlemek oldukça zordur. Konuyla alakalı fikir belirten birçok düşünür, tıpkı küreselleşmenin tanımlanmasındaki gibi farklı görüşler ortaya koymaktadırlar. Küreselleşme, insanların yeni yerler ve yeni sosyal ilişkiler keşfetmek için yaşadıkları yerlerden göç etmeleri olarak değerlendirilirse, küreselleşme hikâyesinin insanlık tarihinin başlangıcı kadar eski olduğu ifade edilebilir. Bu düşünceden, globalleşmenin yeni bir olay olmadığı sonucu çıkarılabilir. "Küresel" kelimesinin 400 yılı aşkın bir geçmişi olmasına

¹³ Muhittin Adıgüzel, a.g.e., s.331-333

rağmen, küreselleşme kavramı 1960'lı yıllarda literatüre girmiştir. 1980'lerden beri de kullanımı artmıştır. Gerçekte, bütün ülkelerin geçmişleri incelendiğinde tek amaçlarının dünyaya ve kaynaklara sahip olmak olduğu görülmektedir. Bu yüzden küreselleşmenin tarihi; aynı zamanda dinlerin ve imparatorlukların ortaya çıkış tarihlerine kadar izlenebilir.¹⁴

Dünyanın tarihi, farklı medeniyetlerin geçmişidir. Küreselleşmenin geçmişi bir anlamda bu medeniyetlerin birbirleriyle olan etkileşimleri ve ilişkilerin tarihidir. Geçmişte uygarlıklar ve toplumların birbirleriyle olan ilişkileri ve etkileşimleri; ticaret ve diğer ekonomik faaliyetler, dinlerin yayılması, göçler ve savaşlar nedeniyle gerçekleşiyordu. Günümüz çağının öncesindeki küreselleşmenin tarihi, toplumların bu ilişkileri ve etkileşimi yolları üzerinden birbirleriyle yakınlaşması, etkileşimi ve bütünleşmesinin tarihidir. Bu sebeple küreselleşme tarihinin insanlığın tarihi ile de başladığı söylenebilmektedir.¹⁵

İlk sömürge faaliyetleriyle beraber altın ve gümüş madenleri değer kazanmış ve devletlerin asıl zenginliklerinin değerli madenlerde olduğunu iddia eden ve korumacılık anlayışını savunan merkantilizm hareketi bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte deniz seferleri ve kolonyal politikalar emperyalizme evrilmiş, sömürgeleştirilmiş yerlerden elde edilen kaynaklar Avrupa'ya transfer edilerek bu kıtanın zenginleşmesi ve kalkınması sağlanmıştır. Yalnızca ekonomik yaşamda değil, bilimde, düşüncede, kültürde ve sosyal hayatta da zenginleşmeye ulaşılmış ve endüstrileşme hareketlerinin başlamasıyla oluşan çevre sanayi devriminin önünü açmıştır.¹⁶

Uluslararası ticaret ölçeğinin oldukça dar olduğu bu dönemde kıyaslama ve fiyatlama olanaklarının kısıtlı olması ve doğru bilgiye ulaşmanın zorluğu nedeniyle küreselleşme ile ilgili karşılaştırmalı sayısal değerlendirmeler yapmak güçtür. Şekil-1'de 1800'lü yıllarda toplam GSYİH'nın %2'si civarında olan uluslararası ticaret düzeyinin 1870'de %10'lara, 1900'lerin başında ise %18'lere yükseldiği

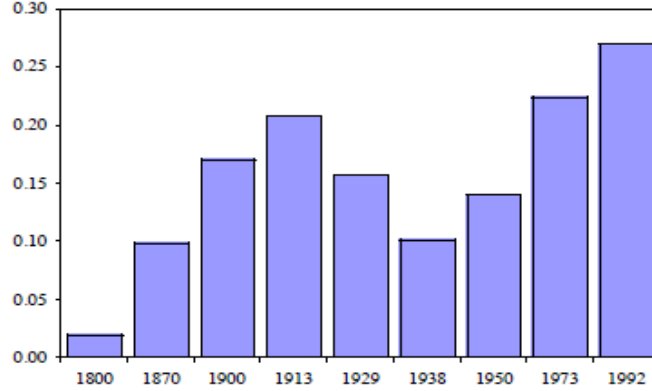
¹⁴ Hacı Murat Aktaş, "Küreselleşme Sürecinde ÇokUluslu Şirketlerin Rolü: Soğuk Savaş Sonrası Dönem", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.10

¹⁵ Muhittin Adıgüzel, a.g.e. , s.46

¹⁶ Aziz Bora Elçin, a.g.e. , s.7

görülmektedir. Bu nedenlerle 1800'lü yıllarda küreselleşme düzeylerinin bu alanda yapılabilecek çalışmalarda ihmal edilebilir derecede düşük olduğu düşünülmektedir.¹⁷

Tablo 1: 1800-1992 Yılları Arası Uluslararası Ticaret (% GSYİH)

Notes: Exports plus imports divided by output.
Source: Estevadeordal, Frantz, and Taylor (2003).

Kaynak: Estevadeordal, Frantz, and Taylor (2003).

Küreselleşme, 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı nedeniyle oluşan iki kutuplu düzen ve sonrasındaki soğuk savaş dönemi nedeniyle sekteye uğramış ve gerileme eğiliminde olmuştur. Tabii ki, bu eğilim, 1989 yılında Berlin Duvarının yıkılmasıyla sona erdiği kabul edilen Soğuk Savaş Döneminin bitiminde ülkelerin ilişkilerinin artması, kültürlerin yakınlaşması ve birbirleri ile olan ticaret hacimlerinin genişlemesiyle yeniden hızlı bir artış göstererek 20.yy'ın ikinci yarısında ve özellikle benzeri görülmemiş bir küresel entegrasyon çağı olan 21. yüzyılda tekrar tersine dönmüştür. Teknolojideki ve uluslararası ekonomi politikalarındaki değişiklikler, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest akışının önündeki birçok engeli azaltmış günümüzde neredeyse tüm dünya ülkelerini etkisi altına almıştır.

¹⁷ Alan M. Taylor, *Globalization, Trade, and Development: Some Lessons From History*, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2002, s.3

1.3. Küreselleşme Sürecinin Boyutları

1.3.1. Ekonomik Boyutu

Ekonomik küreselleşme, akademik literatürde yaygın olarak bulunan küreselleşmenin üç ana boyutundan biri olup, diğer ikisi siyasi küreselleşme ve kültürel küreselleşme olarak karşımıza çıkar. Ekonomik küreselleşme, malların, sermayenin, hizmetlerin, teknolojinin ve bilginin yaygın uluslararası hareketini ifade eder.

Malların sınır ötesi ticaretinin büyüyen ölçeğinin bir sonucu olarak ekonomiler ve hizmetler, uluslararası sermaye akışı ve teknolojilerin geniş ve hızlı yayılmasını sağlar. Özellikle milenyumun başında pazar sınırlarının sürekli genişlemesi, tüm dünyada karşılıklı entegrasyonu ve geri dönüşü olmayan bir ekonomik gelişme eğilimini destekler. Her türlü üretken faaliyette bilginin hızla artan önemi ve piyasalaştırma, ekonomik küreselleşmenin iki ana itici gücüdür.

Bu şartlarda ekonomik küreselleşme; devletlerin ekonomik ilişkilerini birbirlerinden ayırmakta olan, tarifeler, kotalar, sermaye kısıtlamaları ve gümrük duvarları gibi engelleri kademeli olarak azaltarak ve mal, hizmet, emek ve sermayelerin ülkeler arasında daha çabuk ve kolaylıkla dolaşımını sağlayarak dünyanın ekonomik entegrasyonunu ifade eder. Globalleşen dünyada şirketler sadece iç pazar için değil, dış piyasa için de üretim yapmaktadırlar. Üretimin farklı aşamalarını maliyet avantajları bulunan ülkelere taşımakta; esnek çalışma, esnek üretim, sıfır hatalı imalat, tam zamanında teslimat, müşteri memnuniyetinin sağlanması, satış sonrasında destek hizmetleri, uzun garanti süreleri, ürün iade hakkı, internet ortamında yardımcı olma ve evden üretime katılım gibi modern yöntemler aracılığıyla üretim, dağıtım ve pazarlama fonksiyonlarını yeniden düzenlemektedirler. Başka bir ifadeyle, “Ekonomik Küreselleşme, çokuluslu şirketlerin (ÇUŞ) sınır ötesi değer zincirleri tarafından belirginleştirilen üretim faktörleri, nihai ve ara mal pazarlarının artan bütünleşmesinin önderlik ettiği süreçler kümesidir”.¹⁸

¹⁸ Muhittin Adıgüzel,, a.g.e, s.97

1.3.2. Kültürel Boyutu

Kültürel küreselleşme, fikirlerin, anlamların ve değerlerin dünya çapında sosyal ilişkileri genişletecek ve yoğunlaştıracak şekilde iletilmesini ifade eder. Bunun sonucunda bilim ve teknoloji alanındaki hızlı gelişmelere de bağlı olarak toplumların sosyo-kültürel yapılarının dönüşüme uğradıkları görülmektedir. Diğer bir deyişle; ulusların diğer ulusların ilkelerini, inançlarını ve kıyafetlerini benimsemeleri, benzersiz yerel kültürlerini küreselleşmiş bir üst kültüre kaybetmeleri anlamına geldiği de söylenebilir.

Kültürün küreselleşmesi, terim olarak uluslar üstü tek bir homojen kültürün oluşması olarak tanımlansa da gerçekte beklenenden biraz farklı olarak diğer toplum kültürlerinin dünya üzerindeki en güçlü olan toplumun, ülkenin ya da ulusun kültürüne benzeşmesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bilişim teknolojisi ve uydu yayımları desteği ile batılı özellikle Amerikan sinemasının katkısıyla yeni bir kültür tarzı toplumlara empoze edilmektedir. Bu kültür çeşitli yazılı ve görsel medya, kitle iletişim araçları ve son dönemde özellikle sosyal medya araçları ile internet üzerinden toplumlara yerleşmektedir.

Nihayetinde kültür açısından küreselleşme, özünü “küresel köyün kavalcısı” biçiminde nitelendiren Thomas Friedman tarafından, bütünüyle olmasa da büyük oranda Amerikanlaşmanın küresel genişlemesi olarak tanımlanmaktadır. Yani kültürel anlamda küreselleşmeden söz ettiğimizde, farklılıkları yok eden ve homojenleştiren, süper gücün kültürünün yaygınlaştığı bir dönemi ifade ediyoruz demektir. Şüphesiz “Lev's 501”in dünyanın birçok ülkesinde gençler arasında yayılmasına ve gençlerin aynı stilde giyinmeyi tercih etmesine tanık oluyorsak, “Lev's”ın öncelikle o ülkelerde pazarlanabiliyor olması gerekir. Kapitalizmin hedefi de zaten piyasanın büyümesi değil mi? İşte bu yüzden, kültürel küreselleşme, esasen sermayenin küreselleşmesinin sonuçlarındandır.¹⁹

¹⁹ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, Küreselleşmenin Ekonomi-Politikleri, Gazi Kitabevi,2008, s.79

1.3.3. Siyasal Boyutu

Küreselleşmenin siyasal boyutunun 1970'li yıllarda ortaya çıkmaya başladığı bilinmektedir. Uluslararası kuruluşların (Birleşmiş Milletler, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması gibi) ve ÇUŞ'ların varlığı sebebiyle siyasi faaliyetler artık ulus devletlerle sınırlandırılmadığından, bu kuruluşlar da uluslararası ve ulusötesi ilişkiler özelliği kazanmaktadır. Yani uluslararası kuruluşlar ve çokuluslu şirketler uluslararası ilişkilerin baş aktörlerinden olmuşlardır. Devletin egemenliği ifadesi teorik düzeyde ayrıcalıklı konumunu sürdürmekle beraber devlet merkezli bir düşünceden, çok merkezli bir dünya düşüncesine geçiş yapmıştır. Siyasal küreselleşme, ekonomik küreselleşmenin bir eseridir.²⁰

Küreselleşme analitik düzeyde iki başlıkta ele alınabilir. Konuya dış politika perspektifinden bakıldığında küreselleşmenin, ülkelerin hegemonya rekabetini şekillendiren siyasi davranış kalıplarını incelediği söylenebilir. Küreselci ülkeler dış politikada müdahaleci bir yaklaşımla hareket etmektedirler. İkinci bakış açısı ise, uluslararası ilişkileri küresel düzleme taşıma yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu yaklaşıma göre; çevresel sorunlar, kirlilik ve kontrolsüz nüfus artışı gibi sorunlar küresel düzeyde incelenmelidir. Tek başına bir ülkenin çözemeyeceği bu tür problemlerin ortaya çıkmasına karşı, diğer aktörlerin konunun çözümünde rol almaları gerektiğini savunmaktadır.²¹

Siyasal küreselleşmenin doğal sonucu olarak, ulus-devletin öneminin azalması ve siyaset sahnesinde diğer aktörlerin yükselişi gözlemlenmektedir. Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliğinin yaratılması ve varlığı, siyasi küreselleşmenin klasik örnekleri olarak adlandırılabilir. Siyasal küreselleşme nedeniyle bugün artık devletleri tam anlamıyla egemen olarak tanımlamak pek mümkün gözükmemektedir. Devletler kurallarını kendilerinin koymadıkları uluslararası hukuka göre taahhütler üstlenmek durumunda kalmakta ve bunlara aykırı

²⁰ Mesut Hakkı Caşın, Uğur Özgöker, Halil Çolak, Küreselleşmenin AB Ortak Güvenlik ve Savunma Politikasına Etkisi – Avrupa Birliği, Nokta Kitap, İstanbul, 2007, s.46-47

²¹ Cenk Ecevit, ‘‘ Küreselleşen Dünyada Çok Uluslu Şirketler ve Politik Risk’’, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.9

davranışları nedeniyle siyasi baskı, abluka, yaptırım gibi özellikle ekonomik araçlar kullanılarak yapılan yaptırımlara maruz kalmamak için egemenliklerinden çeşitli tavizler vermek durumunda kalabilmektedir.

Küreselleşmenin ekonomik boyutunda bahsettiğimiz entegrasyonlar dünyadaki siyasal yapıyı da etkilemişlerdir. Çünkü birçok siyasal problemin temelinde ekonomik çatışmaların, menfaatlerin ve sorunların yattığı gerçeği vardır. Ekonomik birleşmeler neticesinde bu problemlerin azalması muhtemel bir durumdur.²²

1.4. Küreselleşme Sürecinin Aktörleri

1.4.1. Çokuluslu Şirketler

Çokuluslu şirketler (ÇUŞ), iki veya daha fazla ülkede ticari faaliyetleri olan şirketlerdir. Bu şirketler genellikle kendi ülkelerinde genel merkezi bulunan, ancak dünya çapında ofisleri olan bir merkez ofise sahiptir ve buradan yönetilirler. Birçok çokuluslu şirketin kökeni genellikle gelişmiş ülkelerdir.

Sadece yurtdışına satılacak malları ihraç etmek, bir şirketi çok uluslu yapmaz. Bazı otoriteler, yabancı şubesi olan herhangi bir şirketi çok uluslu bir şirket olarak kabul ederken diğerleri ise yalnızca gelirlerinin en az dörtte birini kendi ülkeleri dışında elde eden şirketleri çok uluslu şirket olarak adlandırmaktadır.

Uluslararası kuruluşlardan Birleşmiş Milletler (BM), ÇUŞ'ların tanımını, yapısını ve faaliyetlerini netleştirmek, onlara uluslararası hukuksal bir statü kazandırmak ve bağlı olacakları uluslararası hukuksal kuralların oluşturulmasında yardımcı olmak maksadıyla, şu biçimde yapmaktadır; ÇUŞ'lar, ekonomik birimlerinin yasal biçimi ve faaliyeti ne olursa olsun, iki veya daha çok ülkede faaliyette bulunan, küresel bir strateji oluşturmak üzere birimler arasında uyumlu ve ortak politikaların belirlenmesini sağlayan, bir veya birden çok karar merkezinin etkili kontrolüne dayanan bir sistemi olan, bilgi, kaynak ve yükümlülüklerin

²² Ebru Güzelcik, Küreselleşme ve İşletmelerde Değişen Kurum İmajı, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.27

birimlerin arasında paylaşıldığı, ekonomik işletmelerce oluşturulmuş ticari bir girişimdir.²³

Doğrudan yabancı yatırımlar, uluslararası sermaye akışı anlamına gelir: ya bir firma yabancı bir ülkede kurulur ya da ana firma yabancı ülkedeki herhangi bir şirkete sermaye yatırarak büyür. Böyle yabancı ülkelerde edinilen şirketlere "yavru şirket", "yabancı sermayeli şirket", "bağlı şirket" ya da "şube" denir. Doğrudan yabancı yatırımların en önemli niteliklerinden biri, bağlı şirketlerinin mülkiyetine (kısmi veya tam) sahip olmalarının yanında, bunların yönetimini de kontrol ediyor olmalarıdır. Bağlı şirket genelde ana şirketin sahip olduğu teknoloji, ticari sırlar, yönetsel bilgiler, ticari unvan ve diğer olanaklardan faydalanma ayrıcalığına sahiptir. Buna karşılık, elde edilen karlar kısmen ya da bütünüyle ana şirkete kalır.²⁴ "Doğrudan yabancı sermaye yatırımları" şeklinde adlandırılan bu yatırımları yapan, ev sahibi ülkedeki (yabancı ülke) sermayenin sahibi olan ve bu sermayeyi işleten şirkete, "çokuluslu şirket" adı verilmektedir.

ÇUŞ'lar, uluslararası şirket, çok uluslu şirket, dünya şirketi, küresel şirket, ulusötesi şirket ve uluslararası şirket gibi benzer kavramlarla ifade edilir. Genelde çok uluslu bir şirket, bir merkez ve bu merkeze tabi olarak farklı ülkelerde faaliyetlerini sürdüren şubeler, şirketler ya da yan kuruluşlardan oluşur. Merkez, takip ettiği stratejiler kapsamında iştiraklerin ve şubelerin yönetimini düzenler ve denetler. Merkez, yönetim, organizasyon ve kontrol fonksiyonlarını üstlenir. Merkeze tabi olarak faaliyetlerini sürdüren bağlı şirket ve şubeler, kazançlarının hepsini ya da bir kısmını merkeze aktarmaktadırlar.²⁵

²³ Hüseyin Işık, Çok Uluslu Şirketlerde Örtülü Kazanç ve Örtülü Sermaye, Uluslararası Düzenlemeler ve Uygulamalar ile Türk Vergi Sisteminin Karşılaştırılması ve Öneriler, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara, 2005, s.14

²⁴ Halil Seyidoğlu; Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama; G. Can Yayınları, İstanbul; 2003; S.749

²⁵ Hüseyin Işık, a.g.e. , s.14

1.4.2. Uluslararası Örgütler

En yaygın olarak, uluslararası örgütler terimi uluslararası ya da küresel alanda çalışan her türlü devlet dışı aktörü ifade etmek için kullanılır. Küreselleşme sürecinde önemli rol oynayan bu aktörler; Dünya Bankası (WB), Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi ülkelerin ekonomi ve politikalarına yön veren uluslararası hukuka göre yönetilen ülkeler üstü organizasyonlardır.

Küreselleşme, uluslararası kuruluşlar aracılığıyla kendi kurumsal kimliğini de inşa etmiştir. II. Dünya Savaşından sonra başlayan ve ABD öncülüğünde başlatılan yeni düzen arayışları bu kimliğin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu çerçevede IMF, Dünya Bankası ve önceleri GATT ardından Dünya Ticaret Örgütü olmak üzere birbirini tamamlayan üçlü bir sacayağı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu denkleme Birleşmiş Milletler bünyesinde yer alan uluslararası kuruluşlar eklense de bu kuruluşların küresel etkinliği ilk üçü kadar büyük olmamıştır.²⁶

Hükümetler, bilhassa da en zengin ülkelerin hükümetleri (G-7 ülkeleri) ve onların egemenliğindeki, Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası kuruluşlar, yeni bir küresel sistemin kuruluşunu belirleyen faktörlerin başında gelmektedirler. Bu şartlarda küreselleşmenin temelini birbiriyle ilişkili şu üç politikanın attığı söylenebilir. Bunlar; yurtdışı ekonomik faaliyetlerin yasal düzenlemelerden hariç tutulması (finansal piyasalardan başlanarak), uluslararası ticaret ve yatırımın serbestleştirilmesi ve kamu tarafından kontrol edilen şirketlerin özelleştirilmesidir. Bu politikalar 1970'li yılların ortalarında Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1980'li yılların başında İngiltere'de uygulanmaya başlanmış ve 1980'li yıllarda Avrupa Birliği genelinde yayılmıştır. 1990'lı yıllarda da dünyanın pek çok ülkesinde egemen olan politika, uluslararası ekonomik düzenin standardı haline gelmiş ya da getirilmiştir.²⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünya ekonomisi Bretton Woods Sistemi ve onun çifte kuruluşları olan Dünya Bankası ve IMF aracılığıyla uluslararası konuma

²⁶ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e, s.97-98

²⁷ Muhittin Adıgüzel, a.g.e., s.214

gelmiş ve bu durum GATT ile sürmüştür. Ancak küreselleşme diye adlandırılan bu dönüşüm son 20 yılın ürünü olup, Uruguay Round'u müzakereleriyle süren ekonomik küreselleşme dönemi karşılıklı bağımlı bir organizasyonun oluşmasına sebep olmuştur. Soğuk savaşın bitmesi de bu dönemi hızlandırıcı bir etki yapmış ve neredeyse iki milyara yakın insan daha kapitalist liberal piyasa ekonomisi kanunlarına göre yaşamaya başlamıştır. GATT yerini 1995 yılında kurulmuş olan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne bırakmıştır. 1994 yılında GATT'ın 128 üyesi bulunurken, 76 ülke kurulduğu ilk gün DTÖ'ye üye olmuştur.²⁸ DTÖ'nün artık lokomotif olduğu dünya ekonomisinde, yerel ekonomilerin uluslararası ticaret, emek ve sermaye akışları ile artan oranda etkileşime girdiği ve bir tür bütünleşme sürecinin olduğu söylenebilir.²⁹

1.4.3. Uluslararası Sivil Toplum Örgütleri

Sivil toplum kuruluşları(STK), hükümetlerden bağımsız çalışan ve kar amaçları bulunmayan bir örgüt türüdür. Sivil toplumlar olarak da isimlendirilen STK'lar, bazen insani sebepler ya da çevre topluluğu gibi sosyal veya siyasi bir gayeye hizmet etmek için, yerel ve uluslararası seviyede teşkilatlanır. Sivil toplum kuruluşlarının hem demokratikleşmede hem de küreselleşmede önemli roller oynadığını söylemek olağandır. Birçok STK demokrasi sorunları üzerine programlar yürütürken, diğerleri hükümetlerinin demokratikleşmesi için savaştan sivil hareketlerin araçları olmuştur. Ayrıca, birçok kuruluş uluslararası arenada hareket ederek, küreselleşmenin hızlanmasına katkı yapacak koalisyonlar ve ağlar oluşturmuştur. Sivil toplum kuruluşları, uluslararası kalkınma, yardım ve hayırseverlikte önemli bir rol oynamaktadır. STK'lar tanımları gereği kar amacı gütmeyenler ancak özel bağışlardan ve üyelik aidatlarından devlet katkısına kadar çeşitli finansman kaynaklarına sahip olduklarından her yıl milyonlarca veya milyarlarca dolara kadar bütçeleri yönetirler.³⁰

²⁸ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e. , s.97

²⁹ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e. , s.98

³⁰ Jean Folger, What is an NGO (Non-Governmental Organization)?

<https://www.investopedia.com/ask/answers/13/what-is-non-government-organization.asp>, 27.09.2021

STK'lar kuruluş amaçlarına göre çeşitlilik gösterebilirler. Buna örnek olarak; insan haklarını destekleyen, sağlığın iyileştirilmesini savunan, siyasi katılımı teşvik eden veya çevre sorunlarını ele alan sivil örgütler gösterilebilir.

STK'ların hükümetlere göre yüksek derecede kamu güvenine sahip olduğu ve bunun da onları toplumun ve paydaşların endişeleri için yararlı bir vekil haline getirdiği söylenebilir. Ancak STK'lar bazen sponsorları için lobi faaliyetlerinde bulunabilmektedirler. Bu durum STK'ları kuruluş amacının dışına çıkararak onların finansal bağımsızlığının, hesap verebilirliğinin ve savunucu rollerinin azalmasına neden olabilmektedir.

Uluslararası sivil toplum örgütleri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında etki alanlarını büyütmüş ve özellikleri sebebiyle uluslararası siyasette bir oyuncu olarak ortaya çıkmıştır. Sivil toplum örgütleri kendilerini, devletin etkisi dışında, toplumsal kalkınmayı ve gelişmeyi hedefleyen kuruluşlar olarak ifade etseler de, aslında güçlü devletlerin etkin bir strateji uygulama araçları da olabilmektedirler. Sivil toplum örgütleri, küresel güç merkezlerinin insan hakları ve demokrasi bahanesiyle inşa etmeye çalıştığı üstyapının etkin bir aracı konumuna gelmektedir. Hedef ülke ya da toplumların siyasi, toplumsal ve ekonomik yapılarında arzu edilen değişikliğin gerçekleşmesinde aktif rol alırlar.³¹

Uluslararası STK'ların küreselleşmenin aktörlerinden kabul edilmesinin nedeni, uluslararası alanda kamuoyu oluşturabilme özellikleridir denilebilir. STK'lar amaçları doğrultusunda küresel karar alma mercilerini etkilemeyi hedeflediklerinde baskı grubu olma özelliği kazanabilmektedirler. Ayrıca bazı uluslararası STK'ların bütçesinin birçok ulus devletin bütçesini aşmakta olduğu ve bu durumun STK'ların ekonomik güç yönüyle de küresel karar alma mekanizmalarına etki edebileceğinin göstergesi olduğu savunulmaktadır.

³¹ Cavit Yavuz, İbrahim Kaynar, "Kamuoyu Oluşumunda Stratejik Bir Araç Olarak Sivil Toplum Kuruluşları", Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, 2015, s.193

1.4.4. Ulus-Devletler

Küreselleşmenin devletler açısından değerlendirilmesinde iki karşıt görüş bulunmaktadır. Küreselci olanların görüşlerine göre; küreselleşmenin ulus-devletlerin uluslararası alanda belirledikleri hedeflere ulaşmada etkin ve önemli bir rol oynayacağıdır. Küreselciler, küreselleşme ve ulus-devletlerin bir çelişki içinde olmadığını, çünkü küreselleşmenin kapitalist gelişmenin mevcut aşaması olduğu ve ulus-devletin, kapitalist sistemdeki alanı ve nüfusu organize eden bölgesel politik birim olduğunu savunmaktadırlar. 1980'lerden bu yana, küresel kapitalizmin, tüm ulusal pazarların açılması ve ulus devletler arasında şiddetli bir rekabet ile karakterize edilen ekonomik sistemi oluşturduğunu belirtmektedirler. Onlara göre, gelişmekte olan ülkeler yetiştirme eğilimi gösterirken, zengin ülkeler küreselleşmeyi bir ideoloji olarak ve geleneksel ekonomi politikasını bir strateji olarak kullanarak bu tür rekabet çabalarını etkisiz hale getirmeye çalışırlar.

Bu yaklaşıma göre küreselleşmede ulus-devletler siyasi ve bölgesel birlik olarak belirleyici bir rol üstlenirler. Küreselleşmenin biri güçlü, diğeri zayıf olmak üzere iki tanımını düşünürsek; Birinci tanıma göre küreselleşme, daha yüksek büyüme rakamlarına ulaşabilmek için ekonomik rekabetin ülkeler arasında yaygın bir hale geldiği kapitalizm aşamasıdır. İkincisine göre ise küreselleşme, ülkeler tarafından destek verilen şirketlerin dünya eksenindeki ekonomik rekabetidir. Her ikisinde de ulus-devletin küreselleşme sürecinde önemli bir rol oynamayı sürdürdüğü açıktır. Küreselleşme karşıtı olanların görüşlerine göre ise; küreselleşmenin ulus-devletlerin egemenliklerini sınırlandırıcı etkisi olduğu ve hatta daha da fazla ileri giderek; küreselleşmenin, diğer aktörler tarafından devletlerin ekonomik ve siyasi politikalarını kendi hedeflerine göre yönlendirmek üzere kullandığı bir baskı unsuru olduğudur.

Söz konusu süreçte ulus-devletin gücünü ortadan kaldıracak boyutlara düşüren uluslar üstü kurum ve kuruluşlar nicelik ve nitelik olarak giderek artış göstermektedir. Bu kurum ve kuruluşların ortaya koydukları kurallar ve uygulanan politikaların etkileri bir bütün olarak ulusal hükümetleri etki altına almaktadır. Bu açıdan baktığımızda ulus-devlete yönelik küresel çapta bir kuşatmanın olduğunu söylemek mümkündür. Böylece devlet, uluslararası alandaki egemenliği başta olmak

üzere birçok stratejik konuda taviz vermek zorunda kalmaktadır. Son kertede ulus-devletler küresel politikalarla şekillendirilmeye çalışılmaktadır.³²

1.5. Uluslararası Sistemin Tanımı ve Kapsamı

Uluslararası sistem, iki veya daha fazla devletin aralarında yeterli teması sahip olması ve birbirlerinin kararları üzerinde bir bütünün parçaları olarak davranmalarını sağlamak için yeterli etkiye sahip olması durumunda oluşur. Yani devletlerin birbirleriyle düzenli temas halinde olduğu ve aralarında etkileşimin olduğu yerde bir sistem oluşturduklarından bahsedebiliriz.³³

Realistlere göre uluslararası sistemin yapısını karakterize eden ana etken, sisteme dâhil olan ülkeler arasındaki güç dağılımıdır. Çok kutupluluk, iki kutupluluk ve tek kutupluluk gibi kavramlara odaklanan realistler, uluslararası sistemin yapısını betimlerken uluslararası sistemdeki büyük ülkeler arasındaki ilişkileri ve bu ilişkileri organize eden yapıyı aktörler arasındaki güç dağılımıyla açıklamaya çalışmışlardır. Bu anlayışla tutarlı olarak, realistler uluslararası sistemi tarihsel periyodlara bölerek tanımladılar.³⁴ 1776'dan önceki dönem çok kutupluydu, Amerikan Devrimi'nden sonraki dönem Büyük Britanya ve Fransa arasında gevşek bir şekilde iki kutupluydu, 1815'ten sonraki güç dengesi, Kırım Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönem ile 1947 sonrası dönemde SSCB ile ABD arasındaki dönemi iki kutuplu düzen olarak tanımladılar.³⁵

Öbür yandan liberal görüşü benimseyen John W. Burton, Michael W. Doyle, Joseph S. Nye ve Robert O. Keohane gibi kuramcılar, sistemin yapısını, çokuluslu şirketler, sivil toplum örgütleri, uluslararası kuruluşlar ve kamuoyu gibi devlet dışı aktörlerin uluslararası sistemdeki aktivitelerini temel alarak anlatmaya çalışmışlar ve uluslararası toplum ile dünya toplumu kavramlarından yararlanarak, realistlerin

³² Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e., s.86

³³ Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, Palgrave Publishers Ltd., Third Edition, 2002, s.9

³⁴ Ertan Efeğil, Neziha Musaoğlu, Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Uluslararası Sisteminin Yapısına İlişkin Görüşler Üzerine Bir Eleştiri, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2009, s.1

³⁵ Hans Binnendijk, *Back to Bipolarity?*, *The Washington Quarterly*, Cilt 22, Sayı 4, 1999, s.7-9

yaptığı gibi uluslararası sistemin güç olgusuna dayalı tanımını reddetmişlerdir. Bilhassa 1970'ten sonraki dönemde uluslararası sistemin yapısı üzerine yapılan çalışmalarda ulus ötesi ilişkiler, demokrasi ve karşılıklı bağımlılık gibi görüşlere öncelikle yer vermişlerdir. Küreselci yaklaşımı savunan Johan Galtung ve Immanuel Wallerstein gibi isimler ise, "Kapitalist Dünya Düzeni" şeklinde belirttikleri uluslararası sistemi, "Merkez" ile "Çevre" arasında bir sömürü düzeni olarak açıklamakta, enternasyonel yapı ve uluslararası siyasi toplum tanımlarını reddetmektedirler.³⁶

Wallerstein'ın "Modern Dünya Sistemi" (1974) adlı kitabında, "Dünya Sistemi" olarak adlandırılan "Uluslararası Sistem", dünya üzerinde yaşayan insanlar arasındaki ekonomik, politik, sosyal ve kültürel ilişkilerin bütünüdür. Uluslararası Sistem bireyleri, aileleri, şehir ve bölgeleri, şirketleri, ulusal devlet ve toplumları, ulus üstü kuruluşları, uluslararası bölgeler ve küresel yapıları birbirine bağlayan bir oluşumdur. Wallerstein'e göre, Dünya Sistemi diğer gruplardan farklı olarak özerk ve birbirine bağlı birçok toplum grubundan oluşan bir bütünlüktür. Bu sosyal sistemdeki her grup, sistemi yeniden şekillendirmek için birbirleriyle mücadele içindedir. Bu sistem, sınırları ve yapıları olan, üye gruplardan ve kanunlardan oluşan tutarlı bir sosyal sistemdir.³⁷

Bir dünya ekonomisi, çoklu devlet yapısı içeren tek bir sosyal ekonomi olarak tanımlanır ve sermaye birikiminin sosyal eylemi kontrol eden düşünce olduğu ve bu amacın, yalnızca siyasi ve sosyal kısıtlamalardan "özgür" olan piyasa yoluyla takip edildiği kapitalist bir tarz kullanır.³⁸

Modern Dünya Sistemi, 1600'lerden beri dünyanın çoğunu şekillendiren organik olarak birbirine bağlı ekonomik ve politik bir mekanizmadır. Dünyanın diğer bölgeleri de zamanla bu sistemli yapı içinde yerini almıştır. Dünya Sistemi'nin ekonomik yapısı, dünyadaki farklı kültürleri ve halkları birbirine bağlayan, onları bütünleştiren ve bir ekonomik sistemde eriten tek bir işgücü alanına sahiptir. Bu

³⁶ Ertan Efegil, Neziha Musaoğlu, a.g.e. , s.2

³⁷ Muhittin Adugüzel, a.g.e. , s.17-18

³⁸ Immanuel Wallerstein, The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research, Fernand Braudel Center, Cilt 2, Sayı 3, 1979, s.390

yaklaşım, dünya ekonomisinin ticari ve siyasi ilişkiler yoluyla ekonomik faaliyetlerde bulunan bağımsız ulusal ekonomilerden oluştuğunu savunan klasik yaklaşım reddedilmektedir. Bu kurama göre; bir sosyal sistem, tek başına toplumların ve ulusların sınırlarının ötesine geçen daha büyük bir yapının minik bir parçasıdır. Modern çağda ekonomi politik, diğer tarihsel deneyimlerden farklı olarak ortaya çıkmış ve devletlerarası sistem içinde kurulmuş küresel bir kapitalist sistemdir. Bu sistem merkez, çevre ve yarı çevre şeklinde toplumsal bir iş bölümü oluşmuştur. Bu işbölümünü yöneten sermayeyi ve siyasi iktidarı elinde tutan güçlü devletlerdir. Dünya şu şekilde dört bölgeye ayrılmıştır;³⁹

1. *Merkez*: Dünyadaki sistemler arasında siyasi ve ekonomik açıdan en güçlü devletler tarafından oluşan ve diğerlerine göre kendi içinde hegemonik hareketler gösteren güçlü bir devletin liderliğinde var olan ekonomik bir bölgedir. Feodal dönem sonrası Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler ve ardından ABD'nin hegemonik gücü ve Japonya'nın motor gücü ile var olduğu siyasi/ekonomik bir bölgedir.
2. *Çevre*: Siyasi ağırlığı olmayan ve hegemonik güç içermeyen çevre, dünya ekonomik sisteminin ucuz emek ve daha geri teknolojileri içeren bir bölgesidir. Doğu Avrupa ülkeleri (örneğin Polonya) ve Latin Amerika ülkeleri bu bölgeye dâhildir.
3. *Yarı-Çevre*: Bu bölgeler, merkez ile çevre arasındaki derin uçurumun uç noktaları ile merkezden uzaklaşan ülkeler veya çevreden ayrılıp merkeze yaklaşan ülkeleri temsil eder. Portekiz, İspanya, ve Türkiye bu bölge devletleri olarak sayılabilir.
4. *Dış/ Diğer Bölgeler*: Bu bölgeler, dünya ekonomik sisteminden kopuk ve kendi içlerinde ekonomik faaliyeti olan devletleri içerir. Son dönemleri hariç, bu alan için Rusya gösterilebilir.

Dünya siyasetinin aktörleri olarak devletler bağımsız, egemen, kendilerine ait olduğunu beyan ettikleri topraklarda yaşayan insanlar için bağlayıcı kurallar koyma yetkisine sahipler ve aynı onlar gibi yetkilere sahip olduklarını kabul ettikleri diğer aktörlerle karşılıklı etkileşim halindedirler. "Devlete egemen olan başka bir

³⁹ Muhittin Adıgüzel, a.g.e. , s.18-19

otoritenin olmadığı ve varlığının kabul edilemez olduğu" varsayımı, günümüz ulus-devlet sisteminin merkezini oluşturmaktadır. Bu varsayımın devletler tarafından toplu olarak kabul edilmesi ve karşılıklı olarak bunun tasdik edilmesi, devletler arasındaki hiyerarşiyi meşru görmeyen, eşit egemenliğe dayalı bir sistem oluşturmuştur. Bu sistemin kuruluş ilkeleri, yirminci yüzyıldaki dünya savaşlarından sonra 1919 ve 1945 yıllarında hükümetler arası örgütler olarak ortaya çıkan Milletler Cemiyeti ve onun halefi Birleşmiş Milletler'in kuruluş belgelerinde kaydedilmiştir. Buna kuruluşlara üye olan devletler, birbirlerinin bağımsızlığına, eşit egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi ve aralarındaki anlaşmazlıkları kuvvete başvurmadan çözmeyi taahhüt etmişlerdir.⁴⁰

Uluslararası ilişkiler disiplinde "büyük güç", nüfus ve toprak büyüklüğü, kaynak donanımı, ekonomik kapasite, askeri güç, siyasi istikrar ve yeterlilik açısından üstün olan bir devlettir. Güç yetenekleri olarak da adlandırılan bu özellikler büyük bir güce ekonomik, askeri, politik ve sosyal etkisini küresel ölçekte uygulama yeteneğini sağlar. Uluslararası sistemdeki güç yeteneklerinin dağılımı, büyük güçlerin sayısını ve dolayısıyla uluslararası sistemin kutupluluğunu belirler. Büyük güçler ikiden fazla ise sistem çok kutuplu olacaktır; eğer iki ise iki kutuplu olur ve tek büyük güce sahip sistemler ise tek kutuplu olarak kabul edilir.⁴¹

Güç dengesizliği ve güvenlik sorunlarıyla karşı karşıya olan devletler, kendi başlarına göğüsleyemeyecekleri tehditleri yok edebilmek için ortak tehdit olgusuna sahip diğer devletlerle hareket etme eğiliminde bulunurlar. Bu durumlar için genel bir tabir olan "düşmanımın düşmanı dostumdur" sözü bu durumu bize özetlemektedir. Herhangi bir dış tehdit algılayan ve kendi olanak ve becerilerini benzer durumlarda olan diğer devletlerinkilerle birleştirerek bu tehditleri göğüsleyebilen devletlerin uluslararası alandaki politik davranışları bir düzen oluşmasına neden olur. Düzenin yapısal görünümü, farklı sebeplerle kendi bireysel

⁴⁰ Gün Kut, Uluslararası Sistem Ve Kurallara Dayalı Dünya Düzeni: Çok Taraflı Denge Arayışları, Boğaziçi Üniversitesi-TUSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, 2019, s.6-7

⁴¹ Andrea Edoardo Varisco, Towards a Multi-Polar International System: Which Prospects for Global Peace? , E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2013/06/03/towards-a-multi-polar-international-system-which-prospects-for-global-peace/> , 17.10.2021

çıkarları için beraber hareket eden devletlerin tutum ve davranışlarına kısıtlamalar ve kurallar getiren bir güç dengesi mekanizması olarak ortaya çıkar. Güç dengesi, tarihsel süreçte farklı biçimlerde varlığını devam ettirmiş ittifaklar dinamiğidir. Temel gözlemlenebilir sonucu, uluslararası sistemin temel ilkelerini koruyarak devletlerarası rekabetin çatışmaya yani savaşa dönüşme olasılığını azaltmak olmuştur.⁴² Uluslararası sistemi, konumuzla bağlantılı olarak ortaya çıkışından günümüze kadar olan süreçte “Soğuk Savaş Öncesi Dönem”, “Soğuk Savaş Dönemi” ve “Soğuk Savaş Sonrası Dönem” olarak üç farklı başlıkta inceleyebiliriz.

1.6. Soğuk Savaş Öncesi Uluslararası Sistem

Geçmişteki sistem örnekleri bize uluslararası ilişkilerde nelerin yapıldığı, yapılabileceği ve yapılamayacağına dair sorularımız hakkında düşünmemiz için bir kanıt stoğu sağlayabilir. Farklı türde yapısal biçimler bize uluslararası bir sistem hakkındaki bilgilerimizi pekiştirmemizde yardımcı olacaktır. İnsanlığın çoğunluğunun çeteler ve klanlar olarak örgütlendiği insanlık tarihinin çoğu, tarih öncesidir ve kaydedilmemiştir. Bunların kayıtları çoğunlukla uzak insanlık tarihinin en büyük göçleridir. Antik ve klasik dünyanın kayıtlı tarihi birçok uluslararası sisteme sahiptir. Tekerleğin ve yelkenin icadından bu yana genel eğilim, teknolojinin çok daha uzak mesafelerde birimler arasında düzenli ilişkilere olanak sağladığı daha büyük ve daha geniş sistemlere doğru olmuştur.

Daha sonraları antik Mısır'a bağlanacak olan Mezopotamya Sistemi, Mısır ile batı ve güney sınırlarından Babil, Hatti ve Asur ile ilişkilere uzanan Amarna Sisteminin temelini oluşturdu. Bu sistem ne tamamen hiyerarşik ne de anarşikti ve daha çok her imparatorluğun kendi krallığına hükmettiği ancak birbirleri arasında da ilişkiler kurduğu “ikincil” bir düzen sistemiydi. Diplomatik yazışmalarında, örneğin Mısır Firavunları, emperyal muadilleri tarafından 'kardeş' olarak anılırdı, ancak Firavunlar, diğer herkese 'oğul' olarak atıfta bulunarak kendilerine eşit birini tanımazlardı. Bu sistemin yapısı tüm taraflar arasında net bir şekilde yerleşmemiştir. Çin'in vergiye dayalı sisteminin dönemleri, zıt bir durumu göstermektedir. Çin, özellikle tarihinin Savaşan Devletler Dönemi'nde uluslararası bir sistem oluşturdu.

⁴² Gün Kut, a.g.e. , s.8

Ancak, özellikle Han Hanedanlığı'ndaki birleşmesi, bölgede hiyerarşik bir sistemin gelişimini başlattı. Çin, emperyal birleşik bir birim olarak, üyesi olduğu daha büyük bir Konfüçyüs Medeniyeti'nde hiyerarşik düzenin tepesini/merkezini işgal etmiştir. Maya Şehir Devletleri sistemi büyüleyici bir örnektir çünkü hakkında çok az şey bilinmektedir. Hegemonik güçlerin kanıtlarından yola çıkarak, Maya Şehir Devletleri; bazıları askeri ve ekonomik olarak daha güçlü olmasına rağmen, bağımsızdılar ve birbirlerine karşı hiçbir üstünlüğü tanımıyor gibi görünmekteydiler. Bu şehir devletleri ticaret, diplomasi ve savaşla uğraşmıştır. Bu sistemin ilginç bir uygulaması olarak, iki şehir devleti arasında bir ittifak yapıldığında, aralarında askeri ve ekonomik öneme sahip muhtemelen sembolik olan bir yolun inşa edildiği söylenir. Avrupa imparatorluklarının Erken Modern Sistemi ise, dünya çapındaki ilk sistemdi ve sonunda geri kalan her şeyi birbirine bağlamıştır. Bu sistemde Avrupa devletleri arasında hiçbir üstün tanınmamış ancak karşılıklı olarak birbirlerine karşı üstünlüklerini kabul etmişlerdir. Hapsburglar, Napolyon ve Almanya'nın Avrupa'ya hâkim olma girişimleri başarısız olmuştur. Başkan Mao'nun I. ve II. Dünya Savaşlarını "Avrupa İç Savaşları" olarak adlandırdığı söylenmektedir. Avrupalıların dünyaya karşı emperyal girişimlerini kabul edersek, bu tamamen yanlış değildir. Avrupa imparatorluğunun gerilemesi ve 20. yüzyıldaki dekolonizasyon (sömürge kolonilerden çekilme) süreci, bu egemen ulus-devletler toplumunu küreselleştirmiştir.⁴³

Soğuk savaş öncesi dönemde modern anlamda uluslararası sistemin, Avrupa merkezli ve çok kutuplu olarak oluştuğu görülmektedir. Otuz Yıl Savaşları'yla sekteye uğrayan bu sistemin aktörleri, Kutsal Roma İmparatorluğu, Alman Protestan prensleri, Fransa, İsveç, Danimarka ve İngiltere olmuş olup bu sistem devlet egemenliği kavramını getiren ve modern uluslararası devletler sistemini doğuran Vestfalya Barışı ile kimlik kazanmıştır denilebilir.

Bu devletler sistemine, 19. yüzyılın başında Napolyon İmparatorluğu'nun genişlemesiyle meydan okunmuştur. Napolyon Savaşları sonunda Fransız ordusunun,

⁴³ Aaron C. McKeil, A Brief Introduction to the Study of International Relations, E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2017/07/03/student-feature-a-brief-introduction-to-the-study-of-international-relations/>, 18.10.2021

koalisyon orduları tarafından tümüyle yenilgiye uğratılmasının ardından, 1815'te karşıt güçler, eski devlet düzenini yeniden kurmak, Avrupa'daki sınırları ve güçler dengesini yeniden belirlemeye yönelik kararlar almak üzere Viyana Kongresi'ni toplamışlar ve kararlarını uygulayacak bir mekanizma olarak Avrupa Uyumu'nu formüle etmişlerdir. Avrupa Uyumu, Rusya, Prusya, Avusturya ve Büyük Britanya'nın dörtlü ittifakı tarafından oluşturulmuş ve Avrupa'da bir güç dengesi sağlamayı, bölgesel statükoyu ve meşru hükümetleri korumayı amaçlamıştır. Bu ittifaka daha sonraları Fransa da katılmıştır. Avrupa Uyumu, istikrarlı çok kutupluluğun birkaç tarihsel örneğinden biriydi. Büyük güçlerin düzenli toplantıları kıtada on yıllarca süren barış ve istikrarı garanti etmiştir. Avrupa İttifakı, İtalya ve İspanya'daki anayasal hükümetlerin ayaklanmalarını bastırmış, Yunanistan ve Belçika'nın bağımsızlığını sağlamış, ancak 1853'teki Kırım Savaşı'nı ve büyük güç rekabetine dönüşü engellememiştir.⁴⁴

Çok kutuplu sistemin Avrupa'da bir asır süresince istikrar amacını büyük ölçüde yerine getirdiği düşünülmektedir. Düzenin, yani uluslararası sistem açısından görece istikrar döneminin, I. Dünya Savaşı gibi o güne kadar görülmemiş yoğunluk ve yaygınlıkta şiddet içeren bir yıkımla çöküşü, bilinen bağımsız ve eşit egemenlik kuralını kabul ederek ittifak kurmuş devletlerin onlara ait olmayan topraklar üzerindeki rekabeti nedeniyle olmuştur. Yayılmacı sömürge paylaşma mücadelesi ve sanayi devriminin neden olduğu yeni güç değişkenleri, Avrupa dışında yükselen emperyalist menfaat çatışmalarını çok kutuplu sistem araçlarının çözemeyeceği boyutlara taşıırken, Avrupa'nın çok kutupluluğu da büyük bir tahribatla sonuçlanmıştır. Savaşı takip eden otuz yıllık istikrarsız dönem, çok kutuplu düzenin tamamen fonksiyonunu yitirdiği, eski yapıların neredeyse bütünüyle değiştiği ve yeni bir istikrar arayışının ortaya çıktığı bir ara dönem olarak kabul edilebilir.

Bu dönemde savaşın galipleri de dâhil olmak üzere tüm imparatorluklar, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uzanan bir süreçte tasfiye olmuştur. Düzenin istikrarı için uluslararası bir organizasyondan yararlanma fikri kabul edilmiş, bu

⁴⁴ Andrea Edoardo Varisco, Towards a Multi-Polar International System: Which Prospects for Global Peace? , E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2013/06/03/towards-a-multi-polar-international-system-which-prospects-for-global-peace/> , 18.10.2021

amaçla kurulan Milletler Cemiyeti, ortak çıkar için çatışmaları demokratik yöntemlerle barışçıl çözümlere ulaştırmak üzere bir forum olarak planlanmıştır. Gizli diplomasi yönteminden uzaklaşmış, savaşın siyasi bir araç olmasını engellemek ve silahsızlanma için uluslararası teşebbüsler başlatılmıştır.⁴⁵

1.7. Soğuk Savaş Döneminde Uluslararası Sistem

18. ve 19. yüzyılda özellikle Avrupa'da dünyaya hâkim olan sistem çok kutuplu güç dengesi sistemiydi. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde, dünya tarihinin en yıkıcı savaşları olan iki dünya savaşı, sistemi bir evrim dönemine sokmuş ve bir yandan da Amerika Birleşik Devletleri'nin uluslararası sistemin baş aktörü haline gelmesine neden olmuştur. Bu yeni durum, ikinci uluslararası sistemi doğurmuştur. Bu ABD'ye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin karşı karşıya geldiği iki kutuplu düzen yani “iki kutuplu” uluslararası sistemdir. ABD ve SSCB, birbirlerine üstünlük kurmak için, doğrudan sıcak bir çatışmaya girmeden, diğer devletleri veya grupları kullanarak, yerel çatışmalar, bölgesel savaşlar, iç karışıklıklar, ideolojik propaganda ve kışkırtma yöntemleriyle sürekli silahlanma ve gerilimlerle kendi görüş ve çıkarlarını yaymak suretiyle zorunlu denge ve korku politikaları uygulamış ve soğuk savaş ortamını oluşturmuşlardır. Bunun nedeni, iki süper devletin kendi sosyo-politik düzenini ve modelini dünyaya dayatma çabalarıdır.⁴⁶

II. Dünya Savaşı, egemen ve bağımsız devletlerin toprak bütünlüğü ve eşitliği ilkelerine dayanan uluslararası sisteme karşı yapılan en büyük meydan okuma olarak kabul edilebilir. Napolyon Savaşlarında olduğu gibi, hiyerarşik yeni bir sistemi kabul etmeye gönülsüz olan devletler (buna sistem karşıtı SSCB de dâhil) bu zorluğa direnmişler ve bu tehditle başa çıkabilmişlerdir. Ancak eşit egemen devletler sisteminin devam etmesi, yeni bir dengenin ve buna bağlı yeni bir iki kutuplu düzenin kurulmasına da yol açmıştır. Bu çift başlı düzen, iki savaş arası dönemde yaşanan olayların izlerini yansıtan ideolojik altyapılı rejim farklılıkları üzerinden şekillenmiştir. Savaştan sonra dünyanın en güçlü iki devleti olarak varlığını sürdüren

⁴⁵ Gün Kut, a.g.e. , s.9-10

⁴⁶ Şenol Kantarcı, Soguk Savas Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı “Koalisyonlar Dönemi mi?”, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Cilt 8, Sayı 16, 2012 , s.49

ABD ve SSCB, aralarındaki ittifakın karşılıklı olarak tehdit algıları ile sona ermesi nedeniyle askeri alan başta olmak üzere her alanda bir yarışa girmişlerdir. Bu rekabet, rejim güvenliğini de kapsadığından, rejimin ihraç edilmesi yoluyla bir güvenlik koridoru oluşturma teşebbüsleri, kutuplaşmanın tüm dünyaya yayılmasıyla sonuçlanmıştır. Ekonomik, sosyal ve siyasi ideolojiyi birbirine alternatif olarak yansıtan bu rejimler aralarında en güçlü olanın liderliğinde karşılıklı bir denge oluşturmaya çalışmışlardır.⁴⁷

Soğuk Savaş'ın, sıcak savaşlar kadar ciddi sonuçları olduğu da bir gerçek olarak ortaya çıkmıştır. Sovyet Sistemi, tam devletçi bir ekonomik düzen (kolektivizm) ve tek bir siyasi görüş ile otoriter komünizm düzenini uygulamış ve savunmuştur. SSCB, Doğu Avrupa'da işgal, Asya ve Afrika'da devrimler ve iç savaşları kullanarak geçici kısmi başarılar elde etmiş ve komünist devletlerin doğuşuna önyak olmuştur. ABD ise kapitalizm ve serbest ekonomik düzen, demokrasi ve çoğulculuk ile kendi siyasi sistemini savunarak kendi ekonomik düzenini dünyaya yaymaya çalışmış, bu nedenle komünist sistemlere karşı mücadele etmiştir. Buna örnek olarak Kore ve Vietnam savaşları gösterilebilir.⁴⁸

II. Dünya Savaşı'nın sonunda, büyük güçler arasında güçler dengesinin, hiçbirinin diğerlerine üstün gelemeyecek kadar güçlü bir şekilde oluşmasıyla karakterize edilen çok kutuplu uluslararası sistem, iki kutupluluğa dönüşmüştür. İki kutuplu dünya, müttefikleri üzerinde güçlü ekonomik, askeri ve kültürel etkiye sahip iki zıt büyük gücün egemenliğindeydi. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasındaki bu hemen hemen eşit miktardaki güç dağılımı, çevresi olmayan ve iki farklı etki alanına sahip, 40 yılı aşkın bir süre istikrarla süren ve iki büyük güç arasındaki barışı ve dünyanın geri kalanındaki sınırlı savaşları güvence altına alan uluslararası bir sistem yaratmıştır.⁴⁹

⁴⁷ Gün Kut, a.g.e. , s.10

⁴⁸ Şenol Kantarcı, a.g.e. , s.50

⁴⁹ Andrea Edoardo Varisco, Towards a Multi-Polar International System: Which Prospects for Global Peace? , E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2013/06/03/towards-a-multi-polar-international-system-which-prospects-for-global-peace/> , 19.10.2021

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bir yandan “Demir Perde Bloğu”nun oluşumu ile bir bölünme olurken, diğer yandan kapitalist Bretton-Woods Sistemi tarafından oluşturulan IMF, Dünya Bankası ve GATT gibi ulusüstü kurumlarla dünya ekonomisinde bütünleşme yaşanmıştır. 1989'da “Demir Perde Bloğu”nun çöküşü ve 1990'ların başında Çin ve Hindistan'ın açık ekonomi politikalarına yönelmesi, 1980'lerde IMF ve Dünya Bankası'nın geliştirmekte olan ülkelere dayattığı yapısal dönüşüm reçeteleri, özellikle bilgi ve iletişimde gerçekleşen teknolojik ilerlemeler, neo-liberal ideoloji ve uygulamalarının politik-ekonomik alanda baskın haline gelmesi, GATT ve DTÖ müzakerelerinin sağladığı serbest dış ticaret ile 1980'lerin başından günümüze kadar dünya her alanda hiçbir zaman olmadığı kadar yoğunluk ve kapsamda bir bütünleşme sürecine girmiştir.⁵⁰

1945'te müttefik devletlerin zaferiyle sonuçlanan II. Dünya Savaşı ile birlikte ABD ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal yapılanma politikasını uygulamaya koymuştur. ABD'nin öncülüğünde “Birleşmiş Milletler Sistemi” oluşturulmuş, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve GATT, uluslararası ekonomide piyasa kurallarının işleyişini sağlamak için amaç ve hedeflerle donatılmıştır. Bu kuruluşların faaliyetleri kapsamınsa dünyada küreselleşme ve dayanışma ortamının sağlanması hedeflenmiştir.⁵¹

Diğer yandan küreselleşmenin liberalleşme hareketi ile birlikte yürütülmesiyle, IMF ve Dünya Bankasının geliştirmekte olan ülkeler için temin ettiği finansman olanaklarını küreselleşme sürecine uyum sağlama koşuluna bağladıkları ve bu doğrultuda tavsiye ve önerilerde buldukları bilinmektedir. 1980-1990 arası dönemde, uluslararası finans kuruluşlarının borcu fazla olan ülkelerin borçlarının ertelenmesi, azaltılması ve yeniden yapılandırılması için finansal kaynak sağlanmasını, dışa açılma, ticari ve finansal liberalleşme koşuluna bağlayan bu tavrı, küreselleşme sürecini yaygınlaştıran ve hızlandıran bir unsur haline gelmiştir.⁵²

⁵⁰ Muhittin Adıgüzel, a.g.e. , s.64

⁵¹ Esin Can Mutlu, Uluslararası İşletmecilik: Teori ve Uygulama, Beta Yayınları, 3. Baskı, 2008, s.132

⁵²Esin Can Mutlu, a.g.e., s.133

Soğuk Savaş Dönemi, iki kutuplu denge düzeninin uluslararası sisteminin devamlılığını sağlamaya çalıştığı yarım asırlık bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu yeni düzeni, I. Dünya Savaşı öncesindeki çok kutuplu düzenden ayıran temel faktörler; ideolojik rekabet, dengeleyici güçlerin sayısının ikiye inmesi, bu iki gücün (ABD ve SSCB) diğerlerinin çok ötesinde olanak ve becerilere sahip olması, düzenin liderlerinin arkasında rejim tercihinine göre gruplaşmalar, gruplar arası geçişlerin olanaksızlığı, nükleer tehditlerin caydırıcılığı ve buna dair silahlanma yarışı, nükleer silah kullanımının yol açabileceği felaketler nedeniyle karşılıklı olarak çatışmalardan kaçınmak ve gölge savaşları aracılığıyla rekabeti devam ettirmek olarak sayılabilir. Yeni sistemin bir diğer özelliği de, Milletler Cemiyeti'nden daha etkin bir Birleşmiş Milletler (BM) teşkilatı aracılığıyla istikrara katkı sağlayacak ülkelerarası diyalog mekanizması fikrinin devamı konusunda tüm ülkelerin fikir birliğine varmış olması olarak gösterilebilir.

Nihayetinde Soğuk Savaş, Amerika Birleşik Devletleri ve müttefiklerinin zaferiyle sona ermiş, SSCB ve inşa ettiği düzen iç sorunlar ve başarısızlıklar sebebiyle çökmüş, kurduğu birlik dağılmış ve birçok bağımsız ülke ortaya çıkmıştır.⁵³ SSCB'nin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra ABD, yeni bir tek kutuplu uluslararası sistemin tek büyük gücü olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁴ İki kutuplu denge düzeninin ortaya çıktığı ve son bulduğu 20. yüzyılın son on yılında “Soğuk Savaş Sonrası” dönem başlamıştır.

1.8. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin çöküşü ve dağılmasıyla birlikte iki kutuplu uluslararası sistem tek kutupluluğa dönüşmüş ve ABD tek süper güç olarak ortaya çıkmıştır. Tek kutuplu bir sistemde bir devletin gücü diğer devletler tarafından dengelenmez ve kontrol edilmez ise bu eşitsizlik uluslararası sistemin hegemonyasının dünyanın geri kalanını etkilemesine ve şekillendirmesine izin

⁵³ Şenol Kantarcı, a.g.e. , s.51

⁵⁴ Andrea Edoardo Varisco, a.g.e. , 20.10.2021

verir.⁵⁵ 1989'dan sonra ABD, dünyanın askeri, ekonomik ve teknolojik olarak lider ülkesi, kendi iradesini başka ülkelere empoze edebilen yalnız bir süper güç olarak kabul edilmesinde uluslararası toplumun yasalarının dışında hareket etmesi ve 2003'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi mutabakatı olmadan Irak Savaşı'nı yürütmesi gösterilebilir.⁵⁶

Soğuk Savaş sonrası düzenin belirsizliği, genel olarak devletler için endişe yaratmıştır. Yeni düzen arayışının ilk adımları, iki kutuplu düzenin ayakta kalan tek gücü olan ABD'nin bir başına sistemik istikrarı sağlayacak olanak ve becerilere sahip olmadığının ortaya çıkmasıyla, sahip olsa bile bir süre sonra düzenin hızlı bir şekilde hiyerarşik bir yapıya dönüşmesi endişesi ile görülmeye başlanmıştır. Bu ilk adımlar, Soğuk Savaş kurumlarının yeni çağa adapte edilmesi ve çok taraflı çözümlere odaklanan bu kurumlar dâhilinde eski rakiplerin işbirliği olanakları araması şeklinde olmuştur. NATO-Varşova Paktı görüşmelerinden ortak değerler ortamına evrilen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Avrupa'daki eski Soyyet Rejimi ülkelerini kucaklayan Avrupa Konseyi, ilk olarak tarafsız Avrupa devletlerini, daha sonra da bazı Doğu Avrupa devletleri ile eski Sovyet-Sosyalist ülkeleri üye yapan Avrupa Birliği, aynı şekilde büyüyen NATO, yirminci yüzyılda iki dünya savaşının patlak vermesinden birinci derecede sorumlu olan Avrupa'yı "birbirine bağlı kurumlar" aracılığıyla istikrara kavuşturma girişimlerinin sonuçlarıydı.⁵⁷

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünist ve komünist olmayan ülkeler arasındaki siyasi bölünmenin bir sonucu olarak, iki blok arasında toplam dünya ticaretinin yalnızca çok küçük bir kısmı (yaklaşık yüzde 5) yapılmıştır. Gruplar arasındaki doğrudan yatırım, komünist ülkeler tarafından özel mülkiyete, özellikle yabancı mülkiyete getirilen kısıtlamalar nedeniyle ihmal edilebilir düzeydeydi. Bununla birlikte bu yeni dönemde, eski komünist ülkelerin çoğu, piyasa ekonomileri kurmaya ve Batı Avrupa'da, komünist olmayan ülkelerle yakın ilişkiler geliştirmeye başlamışlardır. 1950'lerden beri birçok ülke grubu bir araya gelmiş ve kendi

⁵⁵ Stephen G. Brooks, William C. Wohlforth, American Primacy in Perspective, Foreign Affairs, Cilt 81, Sayı 4, 2002, s.20-24

⁵⁶ Samuel P. Huntington, The Lonely Superpower, Foreign Affairs, Cilt 78, Sayı 2, 1999, s.41

⁵⁷ Gün Kut, a.g.e. , s.11

aralarındaki ticaret kısıtlamalarının çoğunu kaldırmıştır. Buna en dikkate değer örnek, 1992 yılı sonuna kadar üye ülkeler arasındaki tüm ticaret engellerini kaldırması planlanan Avrupa Topluluğu'dur (AT). Üyeler arasındaki ticaretin daha kolay olması nedeniyle, üyelerin toplam ticaretinin daha büyük bir kısmı grup içinde yürütülmektedir. AT içinde oluşturulan büyüme nedeniyle, toplam dünya ticaretini üye sayısı da büyümüştür. Bu büyüme oranı, topluluk içinde daha büyük pazarlara erişim imkânı ile birlikte, yabancı yatırımcılar için de önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Avrupa Topluluğu'nun başarıları, diğer ülkeleri kendi ticaret topluluklarını (Kanada, Meksika ve Amerika Birleşik Devletleri'nin dâhil olduğu Kuzey Amerika bloğu gibi) kurmaya teşvik etmiştir.⁵⁸

Soğuk Savaşın ekonomileri ağır bir zarara uğratmakla beraber uluslararası ticareti de önemli ölçüde kısıtladığı yadsınamaz bir gerçek olarak anlatılabilir. Bozulan ekonomilerin düzelmesine yardımcı olacak, kısıtlanan uluslararası ticaretin önündeki engelleri kaldıracak, ülkelerin ekonomik kalkınmalarının inşasına katkı sağlayacak uluslararası yatırımların büyümesi için gerekli ortamı tesis edecek bir sisteme ihtiyaç olduğu görülmekteydi.

Uluslararası güç dengesi düzenine dayalı bir siyasi sistemin yokluğunda, devletlerin uluslararası kurumlar ve antlaşmalar yoluyla çok yönlü istikrar çözümleri bulma ihtimallerinin simetrik olmayan güç dağılımı ve süregelen çıkar çatışmaları sebebiyle kısıtlı olacağı daha önce ifade edilmişti. Öte yandan, dengeleyici süper güç konumundan çıkmasını kabul etmeyen Rusya, umulmayan bir hızda ekonomik kalkınma gerçekleştiren Çin, üyeleri üzerindeki etkisinin doruklarına ulaşmış bir Avrupa Birliği, ayrıca orta gelir seviyesinin üst limitlerini zorlayan diğer yeni gelişmekte olan ülkeler, onları içermeyen bir siyasi düzenin gerçekçi olmayacağını ve işlemeyeceğini göstermiştir.⁵⁹

Soğuk savaş sonrası yeni düzenin oluşumunda; ABD ve diğer Batılı ülkelerin öncülüğünde kurulan ve bugün bütün dünya ülkelerini kapsayan yapısıyla “Birleşmiş Milletler”in rolünün en büyük olduğu söylenebilir. Bu süreçteki diğer aktörler ise;

⁵⁸ John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.20

⁵⁹ Gün Kut, a.g.e. , s.11

Bölgesel Ekonomik ve Siyasi Topluluklar (Avrupa Birliği, NAFTA), uluslararası finans kuruluşları (IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü), çokuluslu şirketler ve tüm dünyada yaşanan liberalleşme politikalarının yarattığı serbest ticaret bölgeleri ile gümrük birliği anlaşmaları olarak sayılabilir.

Uluslararası bütünleşme üzerinde doğrudan etkisi olan uluslararası organizasyonlarla ilgili önemli bazı gelişmeler olmuştur. ABD, Meksika ve Kanada arasında yapılan “Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması” (NAFTA) bu ülkelerin oluşturduğu bölgede bütün engelleri kaldırmış ve devasa bir Kuzey Amerika pazarı oluşturmuştur. Latin Amerika ülkeleri de bu pazarla yakın ekonomik ilişki içinde olduğundan Kuzey Amerika pazarı Avrupa ve Asya’daki pazarlar kadar önemli hale gelmiştir. Avrupa Birliği ise neredeyse tüm Avrupa kıtası ülkelerini kapsayan bir oluşum haline geldiği için diğer pazarlara göre daha bütünleşik bir yapıya bürünmüştür. Üye ülkeler arasındaki ticari kısıtlamalar kalktığı gibi üye ülkeler ortak bir para birimi (Euro) kullanmaya başlamışlardır. Ortak para birimi vasıtasıyla müşterilerin ülkeler arasında fiyat karşılaştırması yapabilmesine olanak tanınmıştır. Ayrıca eski Doğu Bloğu ülkeleri ve Türkiye gibi ülkeler de bu birliğe katılım için girişimlerini sürdürmektedir. “Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması”nda (GATT) yapılan revizyonlarla uluslararası ticaretin artması sağlanmış yeni anlaşma hükümlerine göre gümrük tarifeleri %38 oranında azaltılmış hatta bazı durumlarda tamamen kaldırılmıştır. GATT yerini 1995’te kurulan “Dünya Ticaret Örgütü”ne (WTO) bırakmış ve bu örgütün GATT’a göre daha fazla olan yaptırım gücü ile ticari politikaları izlemedeki daha etkin sistemi arzulan liberal hedeflere daha çabuk ulaşmada belirleyici olmuştur. ABD, AB, Kanada ve Japonya dünyadaki en önemli ekonomik güçler olarak WTO’daki yerlerini almışlardır.⁶⁰

Japonya 1990’larda yaşadığı ekonomik krizlere rağmen uzak doğu ülkeleri arasındaki en gelişmiş ekonomilerden biri olmayı devam ettirirken diğer yandan Çin’in de ekonomisini güçlendirmesi gözlerden kaçmamıştır. Çin’in gösterdiği ekonomik gelişmenin hızı ve potansiyeli, bazı uzmanları Çin’in gelecekte dünyanın en büyük ekonomik gücü olacağını düşünmelerine ve bu yönde tahminde bulunmalarına sebep olmuştur. Bu çerçevede, büyük miktarlarda petrol ve gaz ihraç

⁶⁰ Esin Can Mutlu, a.g.e., s.138

eden, Avrupa'nın enerji kaynaklarını kontrol eden ve son on yılda askeri harcamalarında yüksek artışlar yaşayan Rusya'nın yükselişi, gelecekteki dünya düzeni için bir başka potansiyel güç olarak düşünülebilir. Rusya gibi diğer eski Sovyetler Birliği ülkeleri ile Doğu Avrupa ülkeleri de ortak pazar ekonomisine geçerek bu sürece dâhil olmuşlardır. Bu ülkelerin de sürece katılarak açmış olduğu yeni pazarlar onları çokuluslu şirketlerin hedefi haline getirmektedir.⁶¹ Çokuluslu şirketlerin, yeni oluşan bu uluslararası sisteme henüz dâhil olan veya dâhil olmak için girişimlerde bulunan, eski Sovyet ülkeleri ile Doğu Avrupa, Güney Asya, Orta Doğu ve Latin Amerika ülkelerine yaptıkları doğrudan yatırımlarla liberal küreselleşmenin hızını ve kapsamını arttırıcı etkileri olduğu söylenebilir.

Ekonomik bütünleşme hareketleri genellikle iki türde gelişmiştir. Bunlardan ilki coğrafi bölge bazlı birleşmelerdir. Diğerisi ise, belli coğrafi sınırlamalardan bağımsız olan, din, politika veya ekonomik rejim bazlı gruplaşmaları içermektedir. Birinci gruba örnek olarak “Avrupa Birliği (AB)”, “Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA)”, “Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA)”, “Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN)” verilebilirken, “Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)” ve “İslam Konferansı Örgütü” de ikinci gruba örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca bu gruplar ülke gruplarıyla (örn. “AB-Akdeniz Ülkeleri”) ya da diğer gruplarla (örn. “AB-MERCOSUR”) ekonomik entegrasyon sürecindedir.⁶²

Bugün dünyada birçok sanayileşmiş ve gelişmekte olan devlet bölgesel ticaret anlaşmalarından en az bir tanesine dâhil olmuştur. Küreselleşen dünyada kendi başlarına rekabet becerilerini göstermede yetersiz olan uluslar, bölgesel bütünleşme akımlarına dâhil olmakta ve bunun sonucunda bölgesel ekonomik bloklar arasında rekabetin yoğun duruma geldiği bir süreç yaşanmaktadır.1990'dan sonra bütünleşme girişimlerinin artmasında AB'nin başarısının önemli bir katkısı vardır. Bölgesel ticaret bloklarına, “Bölgesel Bütünleşme Anlaşmaları” veya “Bölgesel Ticaret Anlaşmaları” denir. Bu anlaşmaların temel ortak amacı; ticaretin önündeki bariyerlerin kaldırılmasıdır. En basit ifadeyle; blok içindeki ticarete, mallar

⁶¹ Esin Can Mutlu, a.g.e., s.139

⁶² Canan Balkır, Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2010, s.116

üzerindeki tarifelerin kaldırılmasını, tarife dışı engeller de dâhil olmak üzere ticaretin ve yatırımların serbestleştirilmesinin gerçekleştirilmesini, derin bütünleşmelerin olduğu gruplarda ise ekonomik birlik amacıyla ortak yürütme, karar alma ve yasama organlarının kurulmasını içerir. Teorik olarak ticaretin önündeki engelleri kaldırmaya ve dünya ticaretini serbestleştirmeye hizmet ettiği kabul edilse de, aslında bölgesel anlaşmalar kendi aralarında tercihli ve diğer ülkelere karşı da ayrımcı bir yapıda olmuştur. Ancak gelişmekte olan ülkelerin çeşitli uluslararası kuruluşlarda sesini giderek daha fazla duyuran girişimleri sonucunda tercihlilik ve ayrımcılık, zamanla yok edilmesi gereken yanlış politikalar olarak ortaya çıkmıştır.⁶³

Modern dünyanın, Uluslararası İlişkiler çalışmalarının çoğunu meşgul ettiği söylenebilir, çünkü bu günümüzle en çok ilgili olan dönemdir. Geçmişteki tüm sistemler gibi, çağdaş birimler arasındaki ilişkiler öncelikle ticaret, diplomasi ve savaş yoluyla, ancak bugün bunların kapitalizmin modern çağdaş biçimleri, elçiliklerin kullanımı yoluyla diplomasi ve modern endüstriyel savaşlar aracılığıyla olduğu görülmektedir.

Uluslararası diplomatlar, bu çağdaş modern ulus-devlet sistemine “uluslararası topluluk” olarak atıfta bulunurlar ve uluslararası hukukçular, çağdaş sistem duygusunu, devletlerin “enternasyonalist” bir işbirliği olarak iletmek için uluslararası toplumun dilini kullanırlar. Bu dönem, uluslararası organizasyonda, Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler ile işbirliği denemelerini görmüştür. Bu dönem aynı zamanda Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Sağlık Örgütü ve Uluslararası Çalışma Örgütü gibi dünya çapında yetkilere sahip binlerce STK ve uluslararası organizasyonun bulunduğu devlet dışı birimlerin yükselişine de tanık olmuştur. Uluslararası organizasyonlar, STK'lar, ÇUŞ'lar ve uluslararası toplumun işbirliği “küresel yönetim” olarak anılır hale gelmiştir. Yönetişim, bir devletin resmi yapısı olmaksızın bir hükümetin sağlayacağı işlevleri yönetme ve yerine getirme girişimidir.⁶⁴

⁶³ Canan Balkır, a.g.e. , s.117

⁶⁴ Aaron C. McKeil, a.g.e., 23.10.2021

Bu modern uluslararası sistemin yapısının, uluslararası organizasyonlar ile STK'ların ne kadar önemli olduğunun ve hangi ilişkilerin en önemli olduğunun, Uluslararası İlişkiler alanı içinde bir tartışma konusu olduğu söylenebilir. Çünkü günümüzün çağdaş sistemimin oldukça karışık ve karmaşık bir sistem olduğu yine bu çevreler tarafından dile getirilmektedir.

Modern ulus-devletler, bölgesel ve siyasi “egemen bağımsızlık” iddiasında bulunur ve bunu diğer ülkeler için reddeder. “Bazı devletler dev, diğerleri ise cücedir.” Dolayısıyla, yasal prensipte eşit olan, ancak pratikte eşit olmayan bir “büyük güçler” tabakası da vardır. Bu büyük güçler, birbirlerini endişe ve yapmacık bir duruşla kollarken, sistemi sürdürmek için güçlerini kullanma rolüne sahiptir.⁶⁵ “Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi”ndeki daimi ve geçici üyelik yapısından bu “büyük güçler tabakasını” net olarak anlayabiliriz. Üye diğer ülkelerden ayrıcalıklı olarak; ABD, Rusya, Çin, Fransa ve İngiltere'nin küresel alanda alınabilecek kararları tek başlarına veto edebilme hakları ve dolayısıyla sistemi kitleyebilme olanakları vardır.

Ayrıca bu büyük güçlerin ötesinde, bir devletin diğerlerinin daha da üzerine çıktığı kabul edilmektedir. Modern Uluslararası Sistem, uluslararası örgütlerin yaratılmasındaki liderliğiyle ABD'nin yükselişine tanık olmuştur. Bugün Uluslararası İlişkiler alanındaki araştırmacılar için; özellikle Çin'in yükselişiyle birlikte bu sistemin nereye gittiği sorusu en önemli soru olabilir.

Soğuk Savaş sonrasında yeni düzen arayışında olan çevrelerde yeni düzenin hem siyasi hem de ekonomik anlamda liberal olacağı beklentisi vardı. Fakat gelişmeler siyasi liberalizmin lehine olmamıştır. Ekonomik güç dağılımı merkezinin Asya'ya doğru kayması, güç dengesi aktörlerinin ekonomik getirilerini arttırırken, siyasi rekabetin devletlerin hem güç dağılımındaki ekonomik konumuna yansımalarına hem de rejimlerinin liberal olmayan nitelikten taviz vermemesine yoğunlaşmıştır. Yeni düzenin çok kutuplu olması yönündeki talepler, 1990'ların ortasından itibaren Rusya ve Çin tarafından dillendirilmeye başlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri ile askeri açıdan rekabet edebilen Rusya ve ekonomik güç olarak rekabet edebilir

⁶⁵ Aaron C. McKeil, a.g.e., 23.10.2021

duruma gelen Çin için siyasal rejimlerini iç ve dış etkilere karşı korumaya alma çabaları, evrensel bir statü arayışına dönüşmüştür. Liberal sistemin diğer aktörleri olan AB ve Japonya, ABD'nin müttefiki olarak aktif bir duruş sergilememişlerdir. Bu kapsamda “yeni çok kutupluluk”, dört aktörle rekabet ve işbirliği ilişkileri şeklinde fakat farklı kriterlere dayalı olarak gelişmiştir.⁶⁶

Günümüzde oluşan bu çok kutuplu yeni uluslararası sistem siyasi ve ekonomik boyutlardan incelenirse; askeri gücün merkezinde konumlanan NATO ve Batı ittifakına karşı rejim güvencesi arayan Rusya'yı görebiliriz. Bunların ardından ikinci olarak ekonomisi geliştikçe askeri teknolojilere daha çok bütçe ayıran Çin'in ve nükleer güce ulaşan Asya ülkeleri ile ekonomileri geliştikçe güvenlik ihtiyaçları yeniden şekillenen ve bu sebeple de hızla silahlanan diğer devletlerin bu yeni düzenin aktörleri olduğu görülebilir. Avrupa ve Amerika kıtasındaki müttefikler arasında askeri açıdan bir rekabet olmamakla birlikte NATO'nun ABD merkezli ortak bir savunma projesi olduğu düşünüldüğünde tartışmaların olduğu ve bunun ABD'ye duyulan güvenin azalmasına yol açtığı öngörülebilir. Askeri rekabet günümüzde NATO ile Rusya arasında olup daha küçük boyutta da ABD ile Çin arasındadır. Ayrıca NATO'nun işlevini yitirmesi tehlikesi karşısında AB'nin kendi silahlı gücünü oluşturma niyetinin olduğu da bilinmektedir.

Nihayetinde bugün “Yeni Dünya Düzeni” ABD'nin egemen olduğu bir sistemdir. Bunun en önemli sebeplerinden biri de SSCB ve ABD'nin önderliğindeki Batılı güçler arasında yaşanan Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber ABD'nin bilhassa eski Doğu Bloğu ülkeleri olan Doğu Avrupa devletleri üzerinde egemenlik kurma çalışmalarıdır. Bugün ABD'den bağımsız hareket etmek ya da tarafsız kalmak ABD karşıtı olmakla bir tutulmaktadır. Uluslararası ilişkilerde eşitlik, özgürlük ve demokrasi kavramları ideolojik etkilerini ve kıymeti harbiyesini kaybetmeye başlamıştır. Yüzyıllardır bu kavramlar üzerine ekoller oluşturarak entelektüel olarak birbirinden farklı olan bilgelerin fikirleri yerine, devletlerin dış politikalarına sadece ABD gerçeğinin geçerli olduğu anlayış hâkim olmuştur.1990'lardan itibaren ABD

⁶⁶ Gün Kut, a.g.e. , s.15

müdahaleci ve etkileyici liderliğini devam ettirerek uluslararası düzeni kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmiştir.⁶⁷

⁶⁷ Meltem Bostancı Özüğurlu, “Soğuk Savaş Sonrası Değişen Dünya Koşulları ve Yeni Uluslararası Konjunktürde ABD’nin Yeri” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005. s.13

İKİNCİ BÖLÜM

2. ÇOKULUSLU ŞİRKETLER VE SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNEMDE DEĞİŞEN EKONOMİ POLİTİK ROL

2.1. Çokuluslu Şirket Kavramı

Kavram olarak çokuluslu bir şirket, aynı anda birçok farklı ülkede faaliyet gösteren bir işletme olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, birden fazla ülkede ticari faaliyetleri olan bir şirkettir.

Çokuluslu bir şirketin gerçek tanımı, başka ülkelerde üretim yapması değildir; gerçek anlamı, işletmenin birden fazla ülkede faaliyet göstermesidir. Bu, imalat dışında birçok farklı biçimde şekillenebilir. Örneğin McDonalds'ı ele alalım. Dünya çapında 119 ülkede bulunan yaklaşık 35 bin restoranı vardır. Bu, yalnızca fiziksel restoranları işletmekle kalmayıp, aynı zamanda konumlarının düzgün çalışmasını sağlamak için gereken sığır eti ve diğer ürünleri teslim etmek için tedarik zincirlerini de işlettikleri anlamına gelmektedir. Gördüğümüz gibi, başka bir ülkede faaliyet göstermek, bir tedarik zinciri yürütmek, fiziksel mağaza lokasyonlarına veya üretim tesislerine sahip olmak, hatta yurtdışında hizmet vermek olabilir.⁶⁸

Genel olarak sınırları nispeten ulusal sınırlar içinde belirlenmiş pazarlarda faaliyette bulunan şirketler, bir müddet sonra geliştikçe ve yaşamlarının sürdürülmesi

⁶⁸ My Accounting Course, What is a Multinational Company ? ,

<https://www.myaccountingcourse.com/accounting-dictionary/multinational-company>, 28.09.2021

onları yeni açılımlara zorladığında, yeni pazarlara yönelmeye çalışmaktadırlar. Gerek fırsat, gerekse kaynak yaklaşımından hareket ederek stratejik yönetim aşamalarını gerçekleştiren ve faaliyette buldukları pazarların sınırlarını büyütme veya değiştirmek yolu ile büyüme stratejilerini gerçekleştirmek arzusu taşıyan şirketler, sadece kendi ülkelerinde değil, yabancı ülkelerde de bu faaliyetlerini yürütebilmektedirler.⁶⁹

19. yüzyılın sonlarına doğru ulaşım, depolama, teknoloji ve iletişimdeki gelişmelerin ekonomilerin bütünleşmesinin yolunu açması ve ülkeler arasındaki mesafe engellerinin ortadan kalkmasıyla üretim ve çok uluslu şirketler uluslararasılaşmaya başlamıştır. 1863'te kurulan Singer, bu ilk çokuluslu şirketlerden biridir. 19. yüzyılın sonunda General Electric, Standard Oil, Kodak, Shell, Siemens, Unilever, Bayer, Philips gibi işletmeler Batı'nın ilk çokuluslu şirketleri oldular. Günümüz dünya ekonomisinin baskın karakteri, genellikle kökleri geçmişte olan bu devasa çokuluslu şirketlerdir. Küreselleşmenin yapısını ve işlevlerini etkileyen bu şirketler, dünyadaki üretim, ticaret, yatırım ve diğer ekonomik faaliyetlerde en önemli belirleyiciler olarak kabul edilmektedir. 1970'lerin ikinci yarısında dünyadaki birikim sürecindeki dönüşümün yönü 1990'larda yeni bir ivme kazanmıştır. Bu dönüşümün en güçlü aktörlerinden biri çokuluslu şirketler olmuştur. Teknolojiler ve yenilikler büyük ölçüde bu ÇUŞ'lar tarafından gerçekleştirilmekte ve dünya sanayi çıktılarının yaklaşık beşte dördü bu çokuluslu şirketlerce üretilmektedir. Ayrıca, uluslararası ticaretin en az yüzde 80'i ÇUŞ'larla ilgilidir.⁷⁰

Modern çokuluslu şirket, günümüzün küreselleşmiş dünyasında kaçınılmaz olan ekonomik, politik, çevresel ve kültürel bir güçtür. ÇUŞ'lar her gün milyarlarca insanın yaşamı üzerinde genellikle karmaşık ve algılanamaz şekillerde bir etkiye sahiptir. "Çokuluslu şirket", "ulus ötesi şirket" ve "küresel şirket" terimleri genellikle birbirinin yerine kullanılır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı, ulus ötesi şirketi, kendi ülkesi dışındaki ülkelerdeki kuruluşların varlıklarını ve bu ana kuruluşun yabancı iştiraklerini kontrol eden bir ana şirketten oluşan bir kuruluş

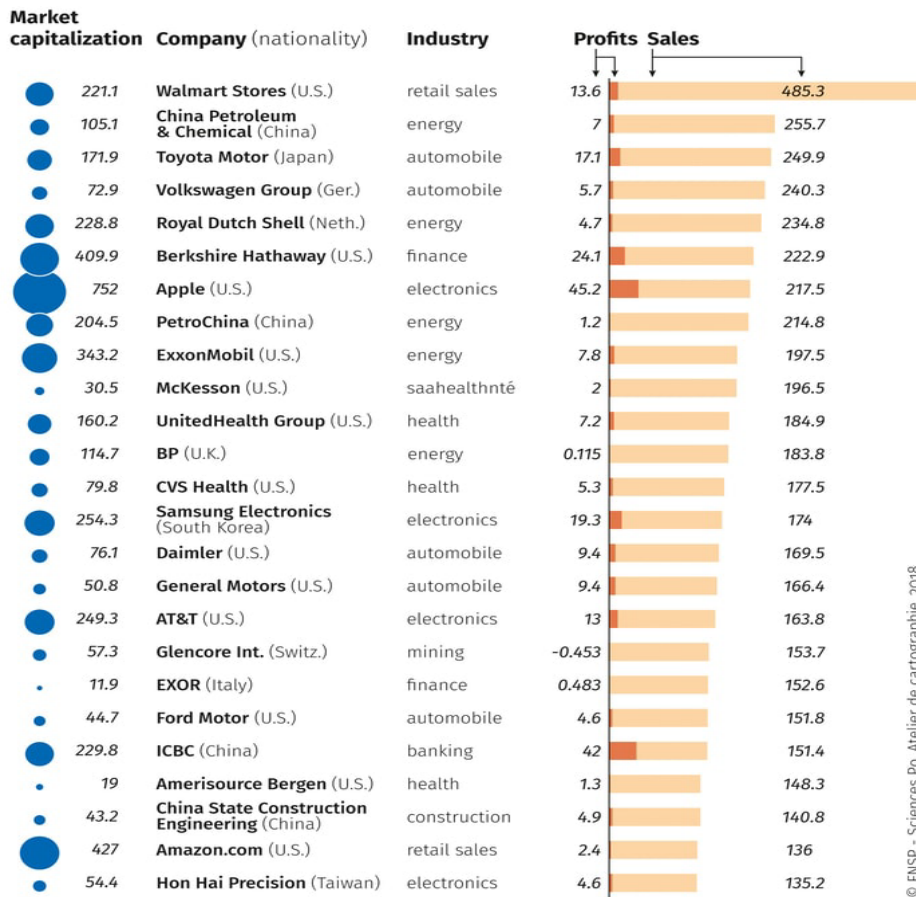
⁶⁹ Hayri Ülgen, S.Kadri Mirze, İşletmelerde Stratejik Yönetim, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. , 7. Baskı, 2024, s.308

⁷⁰ Muhittin Adıgüzel, a.g.e., s.288

olarak tanımlar. Bu tanım, çokuluslu şirketleşme terimine de uygulanacaktır. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'na göre, 2000 yılı itibariyle yaklaşık 65 bin ÇUŞ mevcuttu ve yaklaşık 50 bininin ana işletmesi gelişmiş ülkelerde bulunuyordu. Bu, 1990'da yalnızca 35 bin olan ÇUŞ'ların sayısında önemli bir artışı temsil etmektedir.⁷¹

Tablo 2: 2017 Yılında Dünyadaki En Büyük 25 Çokuluslu Şirket (Forbes)

Ranked by public company sales
(billions of dollars)

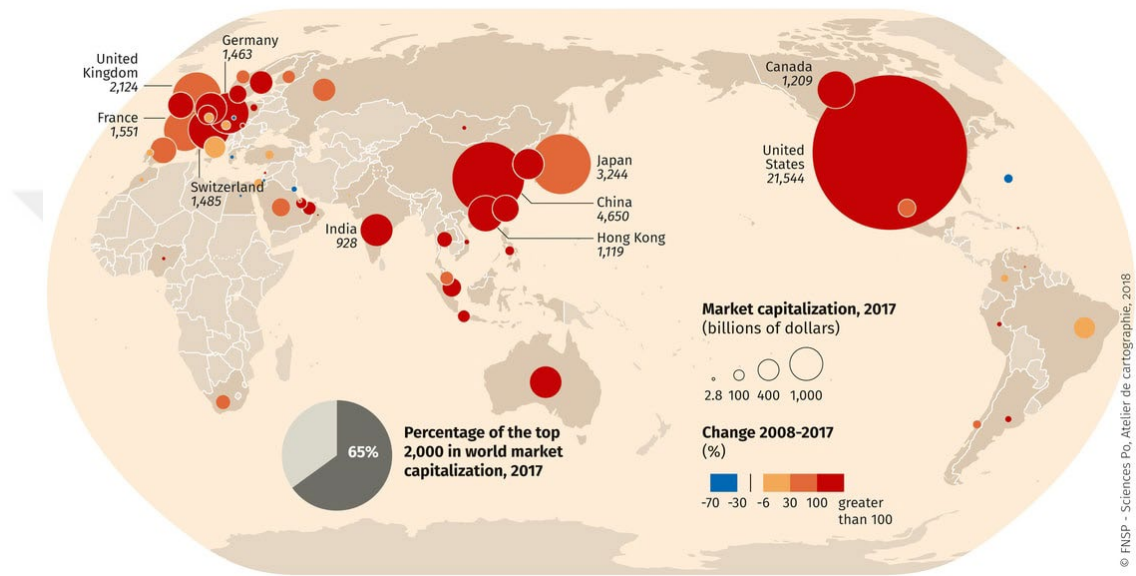
Kaynak <https://espace-mondial-atlas.sciencespo.fr/en/topic-strategies-of-transnational-actors/article-3A11-EN-multinational-corporations.html>, 30.09.2021

ABD ekonomi dergisi Forbes tarafından yapılan yıllık şirket sıralamasına göre, bu diyagram, faaliyet sektörünü, borsa kapitalizasyonunu, ciroyu ve 25 en

⁷¹ Alfred D. Chandler Jr., Bruce Mazlish, Leviathans Multinational Corporations And The New Global History, Cambridge University Press, 2005, s.24

büyük çokuluslu şirketin 2017'deki karlarını gösteriyor. Enerji ve otomobil sektörleri en kalabalık sektörler olmaya devam ediyor, ancak kâr açısından finans ve elektronik sektörleri en üst sıralarda yer alıyor. Bu kategoride, hem sayı hem de borsa değeri olarak toplamın dörtte birini temsil eden yedi Asya çokuluslu şirketi yer almaktadır.⁷²

Tablo 3: Çokuluslu Şirketlerin Piyasa Değerleri (2017)

Kaynak <https://espace-mondial-atlas.sciencespo.fr/en/topic-strategies-of-transnational-actors/article-3A11-EN-multinational-corporations.html>, 30.09.2021

Haritada 2017 yılındaki 2 bin büyük çokuluslu şirketin borsa kapitalizasyonu gösterilmektedir, dairelerin büyüklüğü, bu şirketlerin hisse senedi piyasası kapitalizasyonu açısından ağırlık ortalamalarıyla orantılıdır. Burada Amerika Birleşik Devletleri firmalarının ortalama ağırlığı görülebilir (tüm Avrupa firmaları için %22 ile karşılaştırıldığında %44). Renk yelpazesi, son on yılda kaydedilen ilerlemeyi gösteriyor: ABD şirketlerinin büyümesine ek olarak, bazı Avrupa, Japon

⁷² Escape Mondial l'Atlas, "Multinational Corporations" World Atlas of Global Issues, <https://espace-mondial-atlas.sciencespo.fr/en/topic-strategies-of-transnational-actors/article-3A11-EN-multinational-corporations.html>, 30.09.2021

ve Latin Amerika firmalarının durgunlaştığı bir zamanda, gelişmekte olan Asya ülkelerindeki şirketlerde de bir artış görülüyor.⁷³

Çokuluslu şirketler bir takım yöntemlerle faaliyette bulunduğu yabancı ülkeyi kendisine bağımlı hale getirebilir;

- a) Teknoloji, know-how, marka, bilgi vb. yabancı ülkelerde bulunmayan veya tedariki çok zor kilit girdilerin şirket tarafından tedariki, denetimi ve yönetimi,
- b) Pazarda dağıtımın kapsamlı ve büyük maliyetli olması ve bunların şirket tarafından kontrolü ve yönetiminin yapılması,
- c) Şirkette kilit yönetim pozisyonlarına, ev sahibi ülkede etkili ve güçlü lider ve yöneticilerin atanması,
- d) Şirketin her yıl planlı ve programlı olarak ev sahibi ülkeye önemli sosyal, kültürel ve ekonomik amaçlı katkılarının sürdürülmesi,

gibi yöntemlerle, ev sahibi ülkenin işletmeye bağımlı duruma gelmesi durumu oluşturulabilir.⁷⁴

2.2. Çokuluslu Şirketlerin Tarihsel Süreci

Uluslararası ticaret ile ilgili tartışmalar geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Bu tartışmaların temel konusu, ülkelerin aralarında yaptıkları bu yatırımlar sonucunda hem ülkelere hem de bu ülkelerdeki şirketlere getireceği fayda ve risklerdir. Uluslararası ticaretin tarihi incelendiğinde, sanayi devrimine kadar olan periyotta uluslararası ticaretin devletlerin etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ticaretin amaçları devletin amaçları olarak kabul edilmiştir. Uluslararası ticaretin yararları 1500'lerde Avrupa'da belirginleşmiştir. Çünkü devletler

⁷³ Escape Mondial l'Atlas, "Multinational Corporations" World Atlas of Global Issues, <https://espace-mondial-atlas.sciencespo.fr/en/topic-strategies-of-transnational-actors/article-3A11-EN-multinational-corporations.html> , 30.09.2021

⁷⁴ Hayri Ülgen, S.Kadri Mirze, a.g.e, s.328-329

uluslararası ticaret nedeniyle sömürge devletlerine dönüşebilmişler ve bu yüzden etkinliklerini genişletme fırsatı yakalamışlardır.⁷⁵

Çokulusluluğun tarihi, sömürgecilik tarihiyle bağlantılıdır. İlk çokuluslu şirketler, Avrupa hükümdarlarının emriyle keşif gezileri yapmak üzere görevlendirilen Avrupalı şirketlerdir. İspanya veya Portekiz'in elinde olmayan sömürgelerin çoğu, dünyanın en eski çokuluslu şirketlerinin yönetimi altındaydı. Bunların ilk örneklerinden biri ise keşiflerde yer alan ve Hindistan'da ticaret merkezleri işleten 1600'lü yıllarda ortaya çıkan Doğu Hindistan Şirketi olarak bilinen East India Company'dir. Coğrafi keşiflere katılarak Hindistan'da İngiliz Kolonisinin kurulmasına öncülük etmiştir. Diğer örnekleri ise 1649 yılında kurulan tütün, şeker, altın ve köle ticareti yapan İsveçli Swedish Africa Company ile 1670'te kurulan İngiliz Hudson's Bay Company'dir.⁷⁶

Hudson's Bay Company 1670'te Londra'da kurulmuş olup günümüzde Kuzey Amerika'da yerleşiktir. Kuzey Amerika'daki ilk çokuluslu şirket olup bir dönem dünyada en fazla arazi sahibi olan özel kurum olarak tarihe geçmiştir. 19. yüzyılın sonunda, sahip oldukları toprakların büyük bir bölümü Kanada'nın olmuştur. Hayvan postu ticaretini, İngiltere kontrolündeki Kuzey Amerika'da birkaç yüzyıl boyunca kontrol etmiş olup yerel yönetimlerin kurulması ve halkın yerleşmesinde de önemli rol oynamıştır.

Çokuluslu şirketlerin uzun bir geçmişe sahip olduğu ve faaliyet gösterdikleri ekonomilerin gelişimi üzerinde uzun süredir etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Etkileri, ana ülke(ilk kaynağı oldukları yer), ev sahibi ülkeler(iş faaliyetlerini genişlettikleri yer) ve üçüncü ülkeler(katkının yayıldığı) üzerindedir. ÇUŞ'ların, dünya ekonomisini, başlı başına ticaret veya finanstan farklı bir şekilde bütünleştirmeye hizmet ettiği; ana ülke, ev sahibi ülke ve üçüncü ülkelerdeki ekonomik faaliyetleri birbirine bağlayan bir doku oluşturdukları söylenebilir. Yani sadece mal veya personel ya da sermaye transferi yoktur; bunların yanında faaliyette oldukları

⁷⁵ Cenk Ecevit, a.g.e. , s.48

⁷⁶ James Chan, "Multinational Corporation (MNC)", Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp> , 28.09.2021

lkelerle süregelen, devam eden bir ilişkileri vardır. Çokuluslu şirketlerin genellikle Kuzey Amerika, Avrupa, Japonya ve Çin gibi gelişmiş ülkelerde kurulmuş olup gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdeki insan gücü ve doğal kaynakları kullanarak daha çok madencilik, otomotiv, enerji ve teknoloji alanlarında faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir.

Madencilikte, altın, gümüş, bakır ve özellikle petrol madenciliği erken dönemlerde önemli faaliyetler haline gelmiş ve bugün de öyle olmaya devam etmektedir. 1873'te İşpanyol hkmetinden kükürt ve bakır madenleri satın almasıyla faaliyetlerine başlayan Rio Tinto şirketi gibi uluslararası madencilik şirketleri 19. yüzyılda İngiltere'de öne çıkmıştır. Günümüzde Londra ve Melbourne/Avustralya'da bulunan Rio Tinto, birçok satın alma gerçekleştirmiş ve küresel olarak alüminyum, demir cevheri, bakır, uranyum ve elmas madenciliği yapmak için genişlemiştir. Güney Afrika'daki Avrupa madenleri 19. yüzyılın sonlarında açılmaya başlamış ve dünya pazarı için altın ve diğer mineraller, yerel halk için iş ve şirketler için iş ve karlar üretmeye başlamıştır. Cecil Rhodes (1853-1902), dönemin başbakanı olan birkaç iş adamından biriydi ve madencilik işletmeleri arasında İngiliz Güney Afrika şirketi ve De Beers vardı. İkinci şirket, küresel elmas pazarını Güney Afrika'daki üssünden fiilen kontrol ediyordu. 1973 petrol krizinden önce, 1940'ların ortasından 1970'lerin ortalarına kadar küresel petrol endüstrisine hakim olan ve "Yedi Kız Kardeş" olarak adlandırılan yedi çokuluslu şirket, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 85'ini kontrol ediyordu. Bu terim aşağıda belirtilen bu şirketleri tanımlamak için kullanılan ortak bir isimdi.⁷⁷

- 1) Anglo-Iranian Oil Company (başlangıçta Anglo-Persian; şimdi BP)
- 2) Royal Dutch Shell
- 3) Standard Oil Company of California (SoCal, daha sonra Chevron)
- 4) Gulf Oil (şimdi Chevron ile birleştirildi)
- 5) Texaco (şimdi Chevron ile birleştirildi)

⁷⁷ Anthony Sampson, The Great Oil Companies and the World They Shaped, Bantam Books, 1991, s.18-19

- 6) Standard Oil Company of New Jersey (Esso, daha sonra Exxon, şimdi ExxonMobil'in bir parçası)
- 7) Standard Oil Company of New York (Socony, daha sonra Mobil, şimdi ExxonMobil'in bir parçası).

1970'lerde büyük rezervlere sahip çoğu ülke, büyük petrol şirketlerinin sahip olduğu rezervlerini kamulaştırdı. O zamandan beri, endüstri hakimiyeti OPEC karteli (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) ve Saudi Aramco(Suudi Arabistan), Gazprom (Rusya), China National Petroleum Corporation (Çin), National Iranian Oil Company(İran), PDVSA (Venezuela), Petrobras (Brezilya) ve Petronas (Malezya) gibi devlete ait petrol ve gaz şirketlerine kaydı. 2012 yılına kadar dünyanın bilinen petrol rezervlerinin sadece %7'si özel uluslararası şirketlerin dizginlerini serbest bırakan ülkelerdeydi. %65'i, bir ülkede faaliyet gösteren ve BP, Shell, ExxonMobil ve Chevron gibi çokuluslu şirketlere petrol satan devlete ait şirketlerin elindeydi.⁷⁸

2.3. Çokuluslu Şirketlerin Özellikleri

Çokuluslu şirketler (ÇUŞ), kendi ülkesinde ve dünyanın diğer ülkelerinde faaliyet gösteren şirketlerdir denilebilir. Genellikle kendi ülkelerinde bulunan ve idari şubeler veya fabrikalar gibi diğer tüm ofislerinin yönetimini koordine ettikleri bir merkez ofisleri vardır.

Ürünlerini birden fazla ülkeye ihraç eden bir şirkete çokuluslu şirket demek yeterli değildir. Diğer ülkelerdeki fiili ticari faaliyetlerini sürdürmeleri ve orada doğrudan yabancı yatırım yapmaları gerekir.

Çokuluslu şirketlerin sahip oldukları ana özellikler şu şekilde sıralanabilir;⁷⁹

- a) Çokuluslu şirketler en az iki ya da daha fazla ülkede faaliyetlerini sürdürürler.

⁷⁸ Carola Hoyos, "The new Seven Sisters: Oil And Gas Giants Dwarf Western Rivals", Financial Times, <https://www.ft.com/content/471ae1b8-d001-11db-94cb-000b5df10621>, 29.09.2021

⁷⁹ Zafer Akgül, "Çok Uluslu Şirketlerde İşletme Sermayesi Yönetimi" Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s.8-9

- b) Ana faaliyet alanları, bir veya birden fazla mal ve hizmetin uluslararası çapta üretimi, dağıtımını ve pazarlanması olmakta ve doğrudan yabancı yatırım, yönetim ve organizasyon ile teknoloji transferi yapmaktadırlar.
- c) Çokuluslu şirketler bünyelerindeki bütün şube, yavru şirket ve ofislerinin faaliyetlerini ve yönetimlerini merkezdeki kararlarıyla etkilerler.
- d) Çokuluslu şirketler mali açıdan güçlü bir yapıya ulaşmışlardır.
- e) Çokuluslu şirketler yeni teknolojilere sahiptirler.
- f) Uzmanlaşmış ürün ve hizmetlere ilişkin merkezi program ve planlar şirket bütünlüğü bakımından uluslararası düzeyde yapılmaktadır.
- g) Çokuluslu şirketlerle ana ülke arasında organik bir bağ bulunmaktadır. Bu bağ ortaklık biçiminde olabileceği gibi finansal ve siyasi destek şeklinde de olabilmektedir.
- h) Çokuluslu şirketler esasen özel sermayeden oluşur.
- i) Şirket bütünlüğü ile ana ülke kazançlarının ve çıkarlarının küresel olarak en üst düzeye çıkarılması temel ilkeleridir.
- j) Faaliyet alanlarıyla alakalı olarak rekabet koşullarını (oligopol-monopol) dönüşüm-oluşum sürecinde gerek bizzat gerekse aralarında anlaşarak oluşturmuşlardır.
- k) Çokuluslu şirketler, belirli bir ölçüt aramaksızın uluslararası düzeylerde yatay ve dikey entegrasyonlarla hem şirket içinde hem de kendi aralarında dinamik-esnek bir teşkilat yapısı geliştirmiştir.
- l) Çokuluslu şirketlerin uzun vadede yerel ve küresel istikrarsızlıklardan etkilenmeleri olasılığı oldukça azdır.

Sonuç olarak çokuluslu şirketler dinamik ve esnek yapıdaki şirket veya şirketler grubudur. Sadece çokuluslu değil aynı zamanda daha büyük özellikleri içermektedirler.

Güçlü bir finansal yapıya sahip olan çokuluslu şirketler, doğrudan yatırım, teknoloji transferi, yönetim ve örgüt transferi gerçekleştirirler. Esnek ve dinamik bir

örgütsel yapı ile dünya piyasalarında faaliyette bulunan bu şirketler, buldukları ülkenin koşullarına uyum sağlar. Bu şirketler, sermaye yapıları bakımından anonimleşmişlerdir.⁸⁰

Çokuluslu şirketler, 1980'li yıllara kadar ulus-devletlerin sıkı denetimi altında iken, ulus-devlet kavramının zayıflamasıyla birlikte faaliyetlerini artırmışlar, üretim bandı modelinin sağladığı avantajla birlikte, özellikle büyük ölçeğin bir sonucu olarak yüksek verimlilikle dünya ekonomisinde varlıklarını pekiştirmişlerdir. Kitlesel üretim ve ölçek ekonomileri yoluyla birim ürün üretim maliyetlerini çok düşüren bu şirketler, yerel küçük işletmelere karşı büyük üstünlük elde etmişlerdir. Yine büyüklüğün ve araştırma-geliştirme faaliyetlerinin bir sonucu olarak yüksek teknolojiye dayalı, otomasyon temelli üretimle yüksek kaliteli ürünleri dünya pazarlarına sürebilmişlerdir. Birim üretim maliyetleri düşük olduğundan, otomasyona dayalı yüksek kaliteli ürünleri düşük bir fiyatla pazara sürebilme olanakları çokuluslu şirketleri öne çıkaran asıl üstünlükleridir.⁸¹

Çokuluslu bir şirket olmak için, işletmenin büyük olması ve hem fiziksel hem de finansal olarak büyük miktarda varlığa sahip olması gerekir. Bu şirketlerin hedefleri yüksektir ve çok yüksek varlık ve ciro elde edebilme yeteneğine sahiptirler. Çokuluslu şirketler, farklı ülkelerde üretim ve pazarlama faaliyetlerini sürdürmektedir. Faaliyet gösterdikleri her ülkede, şubeleri vardır ve bu şubeleri ve yan kuruluşları aracılığıyla yine o ülkelerdeki ofislerini denetlerler. Ayrıca, diğer ülkelerdeki ofislerin yönetimi, ana ülkede bulunan bir merkez ofis tarafından kontrol edilir. Yani, komuta kaynağı kendi ülkesinde bulunur. Çokuluslu şirketler sürekli büyümeye devam edebilirler. Diğer ülkelerde faaliyet gösterebilirler bile, sürekli yenilenerek, birleşme ve satın almalar gerçekleştirerek ekonomik büyüklüklerini büyütme çalışmaktadırlar. Bir şirket küreselleştiğinde, yatırımlarının önemli ölçüde büyüyeceğinden emin olmaları gerekir. Önemli bir büyüme sağlamak için özellikle üretim ve pazarlama faaliyetlerinde sermaye yoğun teknolojiden yararlanmaları gerekmektedir. Çokuluslu şirketler, büyük miktarlarda fonları idare

⁸⁰ Yasemin Mamur Işıkçı, Esmeray Alacadağlı, Kamu Yönetimi Ansiklopedisi, Astana Yayınları, 2. Baskı, 2018, s.146-147

⁸¹ Yasemin Mamur Işıkçı, Esmeray Alacadağlı, a.g.e. , s.147-148

edebilen, ileri teknolojiyi kullanan, işçileri yöneten ve büyük bir ticari işletme yürüten en iyi yöneticileri istihdam etmeyi amaçlar. Bu şirketlerin en etkili hayatta kalma stratejilerinden biri, pazarlama ve reklamcılık için çok para harcamaktır. Bu sayede ürettikleri her ürünü veya markayı satabilirler. Sermaye yoğun teknoloji kullandıkları için, birinci sınıf ürünler üretebilirler.⁸²

Çokuluslu şirketler örgütlenme biçimi ve yönetim anlayışı açılarından dört grupta incelenebilir. Bunlar; Merkezileştirilmiş Model, Bölgesel Model, Çok Uluslu Model ve Ulusötesi İşletme Modelidir.

Merkezileştirilmiş Model’de, şirketler kendi ülkelerinde bir yönetim merkezi kurarlar ve daha sonra diğer ülkelerde üretim ve imalat tesisleri kurarlar. En önemli avantajları tarife ve ithalat kotalarından kurtulabilmesi ve daha düşük üretim maliyetlerinden yararlanabilmesidir.

Bölgeselleştirilmiş Model, şirketlerin genel merkezinin ya da yönetim ofisinin faaliyet gösterilen ülkelerden herhangi birinde ya da o bölgedeki herhangi bir ülkede tutulduğu modeldir. Merkezileştirilmiş modelden farklı olarak, bölgeselleştirilmiş model, tümü genel merkeze rapor veren ofisler, yan kuruluşları ve bağlı kuruluşları içerir.

Çokuluslu Model’de, bir ana şirket kendi ülkesinde faaliyet gösterir ve farklı ülkelerde yan kuruluşlar kurar. Merkezileştirilmiş Model ve Bölgeselleştirilmiş Model’den farklı olarak, bağlı ortaklıkların ve iştiraklerin faaliyetlerinde daha bağımsız olmalarıdır. Bu şirketler faaliyetlerine herhangi bir ülkede başlayabilir ve yatırımlarını genişleterek diğer yabancı ülkelere de yayılabilir. Böylece, ulusal bir sanayi çokuluslu bir şirket haline gelir. Bu tür şirketlerin önemi, birçok başka ülkeye yayılmasına rağmen, merkezi bir yönetim sistemi olacağı ve temel kararların her zaman ana şirket tarafından alınacağı yönündedir. Diğer yabancı şirketler, ana şirketin bağlı ortaklıkları olacaktır.

⁸² Corporate Finance Institute, “What is a Multinational Corporation (MNC) ?”, <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/strategy/multinational-corporation/>, 29.09.2021

Çokuluslu bir şirket en az iki ülkedeki fabrikaları kontrol eder ve yönetir. Bu tür çokuluslu şirketler, ev sahibi ülkedeki tesislere bir mülkiyet iddiasında bulunmak için doğrudan yatırım yapar, böylece işlem maliyetlerinden kaçınır. Apple Inc., uluslararası tesislerdeki yabancı yatırımlar yoluyla maliyet avantajlarını en üst düzeye çıkarmaya çalıştığı için çok uluslu bir şirketin harika bir örneğidir.⁸³

Ulusötesi İşletme Modeli'nde ise işletmeler genellikle merkezi olmayan bir organizasyon yapısına sahiptir. Bu işletmeler, ulusal bir ana üsle yönetilmeksizin dünya çapında pek çok ülkede faaliyet göstermektedir ve kurumsal merkez olarak tek bir yer olmadan birkaç ülkede iş yaparlar. Haliyle merkezi bir yönetim sistemleri de yoktur. Bu şirketler faaliyetlerine her hangi bir ülkede başlayabilir ve daha sonra başka ülkelere de genişleyebilirler. Ancak, onları yönetmek için bir ana şirketleri yoktur ve yeni faaliyetlerine yeni bir işletme olarak başlarlar. Bu yüzden, ulusötesi şirketin bir iştiraki yoktur. Mesela, Nestlé S.A. , ticari ve operasyonel kararları kendi içinde yürüten ulusötesi bir şirket örneğidir.⁸⁴

2.4. Çokuluslu Şirketlerin Hedefleri

En küçüğünden en büyüğüne her ticari kuruluşta olduğu gibi çokuluslu şirketlerde de asıl hedef maksimum karı elde etmek ve bunun sürekliliğini sağlamaktır denilebilir. Şirketler bu kar maksimizasyonunu elde etmek ve bunun devamlılığını sağlamak için faaliyete buldukları alanlarda asıl hedefe ulaşmak için ara hedefler belirleyip bu hedeflere ulaşmak için de çeşitli stratejiler uygulayabilirler.

Çokuluslu şirketler dünyayı tek bir pazar haline getirerek pazar payını arttırma, daha çok pazara ulaşma, maliyetlerini düşürme ve en önemlisi de karlarını arttırma çabası içinde pek çok strateji benimsemektedir.⁸⁵

⁸³ James Chan, "Multinational Corporation(MNC)", Investopedia , <https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp>, 30.09.2021

⁸⁴ United Nations Conference on Trade and Development. "The Universe of the Largest Transnational Corporations,"https://unctad.org/system/files/official-document/iteiia20072_en.pdf, s.23-24, 30.09.2021.

⁸⁵ Oya Aytemiz Seymen, Tamer Bolat, Küreselleşme ve Çok Uluslu İşletmecilik, Nobel Yayınları, 2005, s.35

2.5. Çokuluslu Şirketlerin Politikaları

Küreselleşme ile birlikte çokuluslu şirketlerin uluslararası alandaki değişen ve gelişen kurallara ayak uydurabilmesi, maliyetlerini düşürerek karlarını maksimum seviyelere çıkarmak ve bu alanda büyümek için bazı yönetsel politikaları uygulamaya koydukları gözlemlenmektedir. Çokuluslu şirketler tarafından oluşturulan küresel ticaret politikaları, bir taraftan buldukları ülkelerin koşullarına bağlı olarak ortaya çıkan sorunlara diğer taraftan faaliyetleri ile yarattıkları gözlemlenen etkilere göre düzenlenmektedir. Bu süreçte en fazla dikkat çeken üretim, satış ve personel yönetimiyle ilgili değişik politikaları aşağıdaki gibidir;⁸⁶

- a) Yabancı şirketler tarafından kendi ülkesinde üretilen ürünleri başka ülkelerde pazarlamak,
- b) Kendi ürünlerini diğer ülkelerdeki fabrikalarda daha az emek maliyeti ve vergi oranlarıyla üreterek üretim maliyetlerini düşürmek,
- c) Yatırım yapılan ülkeye ait bazı ürünlerin ya da o ülkenin doğal kaynaklarından elde edilen ürünlerin pazarlanması sonucunda ticaret sınırlarını arttırmak,
- d) Yatırım yapılan ülkeler ile çok uluslu şirketler arasında, hedef ülkede düşük istihdam oranlarını yükseltmek ya da yüksek işsizlik oranlarını azaltmak gibi ülke çıkarları karşılığında verilen bazı haklar ile şirketlerinin kar oranlarının yükseltildiği çok taraflı anlaşmalar yapmak,
- e) Şirket bünyesinde bulunanların global düşünmelerini sağlamak ve bütün personelin küresel evrimin gereğine göre hazırlanması,
- f) Çokuluslu şirket personelinin şirketin sahipleri gibi özveriyle çalışmasının sağlanması, uluslararası alanda işbirliğinin ve sorumlulukların paylaşılmasını sağlamak,
- g) Küreselleşme düzeninde şirketlerin hedeflerine ulaşması için tüm çalışanların katkılarından yararlanmak.

⁸⁶ İbrahim Bora Oran, Çok Uluslu Şirketler, Stratejileri ve Küreselleşmedeki Roller, Journal of Life Economics, Cilt:7, Sayı: 1, 2020, s.5

2.6. Çokuluslu Şirketlerin Ülkelere Giriş Stratejileri

Çokuluslu şirketler farklı ülkelere farklı stratejilerle girebilmektedirler. Bu stratejiler yabancı ülkelerdeki ürün talep durumu, pazar potansiyeli veya farklı ülkelerde doğabileceği düşünülen yasal durumların ve risklerin farklılığına göre değişmektedir. Daha önce açıklandığı gibi bir şirketin çokuluslu şirket sayılabilmesi için dış ülkelerde üretim birimleri kurması gerekmektedir. O halde ihracat ve yabancı şube açma stratejilerinin uygulandığı aşamalarda şirket henüz çokuluslu bir şirket sayılamaz. Yavru şirket ve ortak yatırım stratejilerinin uygulandığı aşamalarda şirket artık çokuluslu şirket haline gelmiştir.⁸⁷

Yabancı ülkelere yatırım faaliyetlerinin biçimi, yurtdışından ziyade yurt içinde bulunan kaynakların oranı açısından da farklılık gösterir. Örneğin, eğer yurt içinde fazla kaynak kapasitesi varsa, doğrudan yabancı yatırımdan daha düşük bir ek kaynak gerektirdiği için burada ihracat modeli tercih edilebilir. Yabancı yatırım faaliyeti için kullanılan modelin, bir firmanın stratejik hedefleri açısından incelenmesi gerekse de, seçimin genellikle hedefler arasında bir dengeyi de içerdiği görülebilir.

Çokuluslu şirketler, riskleri yüksek olmasına rağmen yeni fırsatlar sebebiyle dış pazarlara girmektedir. Küreselleşme, çok değerlilik ve çoklu kaynak düzeylerini düşürücü bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla ÇUŞ'ların ulusötesi faaliyetleri, piyasa yapılarında, milliyetlerde, etnik yapılarda, dillerde, hukuk sistemlerinde ve gümrüklerdeki farklılıklar ortadan kalkana kadar sürmeye devam edecektir. Bu farklılıkların ortadan kaldırılmasının da ulus-devletlerin sonunu getireceği söylenebilir. Diğer bir deyişle, tam küreselleşme seviyesi, bu şirketlerin giriş çıkış kavramlarından bağımsız olduğu ve herşeyin "homo economicus" haline dönüştüğü bir seviye olacaktır. ÇUŞ'ları incelerken bunların tekelci rekabete yatkın olduklarını bilmekte yarar vardır. Bu tarz şirket ya da işletmelerin, ölçek ekonomisi kavramının motor güçleri olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle, üretim seviyelerini yükseltmek ve sonuç olarak daha yüksek kazançlar elde etmek için pazarlarını büyütmeleri

⁸⁷ Öznur Yüksel, Uluslararası İşletme Yönetimi ve Türkiye Uygulamaları, Gazi Kitabevi, 2. Baskı, 1999, s.143

gerekecektir. Buna dayanarak ÇUŞ'ların yayılmacı bir özelliğe sahip olduklarını söyleyebiliriz.⁸⁸

En sık atıfta bulunulan stratejik kalıplar, bazen "bandwagon etkisi" olarak adlandırılan "lideri takip et" ve "rekabeti önle" dir. Firmayı yurt dışında yatırım aramaya iten ilk motive edici güç esasen stratejik olmakla birlikte, nihai amaç, yatırımın yaşam döngüsü boyunca her zaman uygun parasal sonuçların elde edilmesi olmalıdır. Uluslararası petrol şirketlerinin neden yirminci yüzyılın başlarında Ortadoğu'da petrol imtiyazları elde etmek için harekete geçtiğini, bu tür yatırımların kârlılıkları üzerindeki olumlu etkisine başvurmadan açıklamak zor. Açıkça, bu firmalar, Latin Amerika'da madencilik işletmeleri veya Asya'da çay ve kauçuk plantasyonları kurmayı erkenden arayan diğer firmalar gibi, rakiplerini dışlayarak kendi ev sahibi ülkelerinde bir dayanak oluşturmak için güçlü bir istekle motive oldular. Yine de, bu firmaların yöneticileri, bu girişimlerin finansal performansları üzerindeki nihai etkisini dikkatli bir şekilde tahmin etmiş olmalıdır. Hareketlerinin, kararlarının mali sonuçları ne olursa olsun, öncelikle rakiplerini önlemeye yönelik yakıcı bir arzu tarafından motive edildiğini varsaymak gerçekçi olmaz.⁸⁹

Bu ilk öncülerin yurtdışındaki kazançlı madencilik endüstrilerinde stratejik bir dayanak arayan kararları, bu yüzyılın sonraki dönemlerinde imalat endüstrileri, bankacılık veya finansal hizmetlerde rekabetlerini engellemeye çalışan meslektaşlarından anlaşılır bir şekilde çok daha kolaydı. İkincisi belki daha zor ve daha hesaplayıcı bir karardı, ancak başlangıçtaki motive edici güç aslında benzer olabilir. "Lideri takip et" veya "Sürü etkisi" stratejik davranış türleri, ÇUŞ'ların İkinci Dünya Savaşı sonrası yabancı yatırımlarında baskın bir güdü olmuştur. Bu strateji modelinin örnekleri, üç büyük ABD otomobil üreticisi, büyük kimya şirketleri (Dow Chemical, Union Carbide), ofis makineleri ve veri işleme şirketleri (IBM, Honeywell, National Cash Register), alkolsüz içecek şirketleri (Coca- Cola, Pepsi

⁸⁸ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e, s.119

⁸⁹ Fuad Abdul-Kader Abdullah, Financial Management For The Multinational Firm, Prentice Hall Inc. , 1987, s.311

Cola) ve büyük para merkezi bankaları (Citibank, Chase Manhattan Bank ve Morgan Guaranty)'dir.⁹⁰

Küreselleşme; ÇUŞ'lara dış piyasalara, ucuz emeğe ve diğer bazı avantajlara erişim imkânı sağlar. Fakat şirketler ülkelerinin sınırları dışına çıktıklarında birçok farklı yabancı kültürle karşılaşılır ve bu kültürlerle uyum sağlamak zorunda kalırlar. Kültür ise ülkeden ülkeye farklılık göstermekte ve ticaretin/endüstrinin toplumsal hayattaki rolünü ve değerini belirlemekte oldukça etkin bir rol oynamaktadır.⁹¹ Çokuluslu şirketlerce alınan yatırım kararlarında kültür değişkenlerinin önemli faktörler olarak dikkate alındığı bilinmektedir. Yatırım yapılan ülke ve şirketin kendi ülkesi arasında bulunan kültürel benzerlikler, bu ülkeye yatırım kararı verilmesinde olumlu bir etkidir.⁹²

Çokuluslu şirketleri oluşturan, dünyanın farklı ülkelerine yayılmış ve o ülkenin vatandaşı olmuş olan iştirakler ve şubeler, ana şirketin belirlediği global stratejiyi tek bir yönetim eliyle uygulamaktadırlar. Merkezin iştirakler ve şubelerle devamlı bir iletişimi vardır. Bu iletişimden dolayı stratejilerde, hareket tarzında, teknolojide, finansta ve insan kaynaklarının kullanılmasında birlik sağlanır. Bu nedenle, herhangi bir ülkede ulusal şirket ya da şube olarak faaliyet gösteren, o ülkelerdeki yürürlükte bulunan ilgili hukuk kurallarına göre kurulmuş ve o ülkelerin uyruğuna sahip şirket veya şube, ait olunan çokuluslu şirketin merkezinde küresel seviyede belirlenen stratejileri, kurulduğu ülkede uygular.⁹³

Çokuluslu şirketlerin farklı ülkelere farklı stratejiler kullanarak yatırım yaptıklarından daha önce bahsetmiştik. Bu şirketler dışa açılmaya karar verdiklerinde uluslararası alana girerken ülkelerin kültürel yapıları, ekonomik durumları, hukuksal sınırlamaları ve pazar potansiyeli gibi etmenlere göre; Lisans Anlaşmaları, Yetki Anlaşmaları, Portföy Yatırımları, İhracat, Yabancı Şube Açma, Yavru Şirket ve Ortak Yatırım gibi en temel stratejileri uygularlar.

⁹⁰ Fuad Abdul-Kader Abdullah, a.g.e, s.311

⁹¹ Zafer Akgül, a.g.e. , s.38-39

⁹² Zafer Akgül, a.g.e., s.39

⁹³ Hüseyin Işık, a.g.e., s.32

2.6.1. Lisans Anlaşmaları

Uluslararası piyasalara ilk defa giren bir şirketin dikkat edeceği birinci öncelik, ürün ve hizmetleri için en cazip olanakları sunabilecek ülkeleri tespit etmektir. Gelişmekte olan ülkelerin geçmişten gelen cazibe merkezlerinden biri olan ucuz işgücü, çokuluslu şirketlerin yatırım kararlarında giderek önemini yitirmektedir. Günümüzde kalkınmak isteyen ülkeler artık yatırımları çekebilmek için kolaylaştırıcı düzenlemelere odaklanmak zorundadır. Çünkü yabancı yatırımlar diğer sermaye hareketlerine kıyasla daha farklı özellikler taşımakta ve beraberinde pek çok ek kaynak getirmektedir. Bu kaynaklar ise; gelişmekte olan ülkelerin en çok ihtiyaç duyduğu, yönetim bilgisi(know-how), teknoloji ve dış piyasalara erişimdir.⁹⁴

Bir teknolojinin “bil-yap” (know-how) adı altında bir bedel karşılığında ikinci bir kişiye devrine lisans denir.⁹⁵ Lisans anlaşmalarında bir firma diğer firmaya “royalty” (telif hakkı) denilen bir bedel karşılığında üretim sürecini, patentini, ticari markasını kullanma izni verir. Böylelikle şirket extra yatırım yaparak büyük maliyetlere katlanmak zorunda kalmadan ve fazla personel kullanmadan faaliyetlerini genişletme olanağına kavuşmuş olur.⁹⁶

Bir lisans sözleşmesi kapsamında, bir firma (lisans veren), belirli bir süre için başka bir firmaya (lisans alan) gayri maddi varlıklar üzerinde haklar verir ve lisans alan, karşılığında lisans verene normalde bir telif hakkı öder. Haklar münhasır (mahsus/sınırlı) veya münhasır olmayabilir. Genellikle, lisans veren teknik bilgi ve yardım sağlamakla ve lisans alan da hakları etkin bir şekilde kullanmakla ve lisans verene tazminat ödemekle yükümlüdür. ABD İç Gelir İdaresi, maddi olmayan varlıkları beş kategoriye ayırır:⁹⁷

1- Patentler, buluşlar, formüller, işlemler, tasarımlar, kalıplar.

2- Telif hakları, edebi, müzikal veya sanatsal besteler.

⁹⁴ Zafer Akgül, a.g.e. , s.39

⁹⁵ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.139

⁹⁶ Öznur Yüksel, a.g.e., s.139-140

⁹⁷ John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, International Bussiness, Environments and Operations, Addison-Wesley Publishing Company, 6th. Ed., 1991, s.544-545

3- Ticari markalar, ticari adlar, marka adları.

4- Bayilikler(Franchising), lisans, sözleşme ve

5- Yöntemler, programlar, prosedürler, sistem vb.

Son yıllarda lisanslama modeline özel bir ilgi doğmuştur. En çok tercih edilen lisanslama modellerinden biri bayilik verme yani “franchising”dir. Franchising, yabancı ülkedeki pazarlama faaliyetleri üzerinde çok daha fazla kontrole izin verdiği için popüler hale gelmiştir. Franchise veren tarafından satılan temel ürün, çeşitli etkinliklerin sponsorluğu da dahil olmak üzere küresel reklam ve promosyon yoluyla özenle beslenen, iyi tanınan bir marka adıdır. Franchisor ayrıca, franchise alana, özellikle marka adını sürdürmek için yerel reklamcılık olmak üzere, franchise alanın genellikle bir kısmını ödeyeceği çok çeşitli pazar destek hizmeti sağlar. Çalışanlar için eğitim kılavuzları, ürün hatları ve üretim planlaması konusunda yardım, muhasebe kılavuzları ve ara sıra finansman konusunda yardım, franchise alana sağlanan hizmetlerden bazılarıdır.⁹⁸

Franchising, esas olarak, franchise verenin bağımsız bir franchise alana, franchise alanın işi için önemli bir varlık olan bir ticari markanın kullanımını verdiği ve franchise verenin işin yürütülmesinde sürekli olarak yardım ettiği bir iş yapma şeklidir. Çoğu durumda, franchise veren aynı zamanda malzeme de sağlar.⁹⁹

Franchising’in geçmişi on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanır ve perakende satışların üçte birinin bu şekilde olduğu Amerika Birleşik Devletleri ile çok ilişkilidir. Satışların yaklaşık dörtte üçü otomobil ve kamyon bayileri, benzin servis istasyonları ve meşrubat şişeleme alanlarındadır. 1971 ve 1986 yılları arasında ABD'deki uluslararası franchisorların sayısı 156'dan 354'e yükselmiştir ve yabancı ülkelerdeki satış noktalarının sayısı 3 binin biraz üzerindeyken 31 binin üzerine çıkmıştır.¹⁰⁰ Dünyanın tüm bölgelerinde yer almalarına rağmen, Kanada, Japonya,

⁹⁸Johny K. Johansson, *Global Marketing Foreign Entry, Local Marketing And Global Management*, The McGraw-Hill Companies Inc. ,1997 , s.195-196

⁹⁹John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.551

¹⁰⁰John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.552

Birleşik Krallık ve Avustralya, satış noktalarının yaklaşık üçte ikisini oluşturmaktadır. ABD firmalarının en hızlı büyüdüğü alanlar, gıda ve hizmet sektörleri olmuştur.¹⁰¹

Lisanslama, başka bir firmaya patent, ticari marka veya know-how gibi bazı hakların kullanımını genellikle bir ücret karşılığında vermektir denilebilir. Sermaye harcamalarını en aza indirebilecek, varlıkların başka firmalar tarafından serbestçe kullanılmasını engelleyebilecek, başka firmalardan varlık alınmasına izin verebilecek, ihracatın veya yatırımın mümkün olmadığı bazı pazarlarda gelir elde edilmesini sağlayacak bir yabancı üretim kurma aracıdır şeklinde düşünülebilir.

2.6.2. Yetki Anlaşmaları

Yetki anlaşmaları lisans anlaşmalarının gelişmekte olan bir şeklidir. Yetki veren firma, ana ülkede başarılı olmuş yönetim sistemini, pazarlama ve üründen oluşan bir standart paket sunar. Faaliyetler aynen veya bazı küçük değişikliklerle uygulanabilir. Örneğin; Japon McDonald firması A.B.D. de başarılı olmuş hamburger servisini aynen uygularken, Fransız McDonald'ı hamburgeri şarap ve çatal-bıçak servisiyle sunmaktadır.¹⁰² Bu konuda farklı bir örnek verecek olursak servis farklılıklarının yanında ülkelerin sosyo-kültürel yapıları ve dini inançlarına göre de kullanılan malzeme türlerinde değişimler yaşandığı görülebilir.

2.6.3. Portföy Yatırımları

Bir ülkede yerleşik kişi veya kuruluşların ülke dışında servet edinmelerine uluslararası yatırım veya yabancı sermaye yatırımı adı verilir. Yabancı tahvil ve hisse senedi gibi menkul değerler birinci gruba örnektir. Bu tür yatırımlara uluslararası portföy yatırımı da denir.¹⁰³

¹⁰¹ John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.552

¹⁰² Öznur Yüksel, a.g.e. , s.140

¹⁰³Mehmet Harmancı, Çokuluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. , GA-04-1-2, 2004, Ankara, s.68

Yönetime katılmadan sahiplik sağlayan bir yatırım şeklidir. Şirketlerin sermaye birikimini analiz ederken riskin, çeşitli portföy yatırımları arasında dengeli dağılımıyla, uluslararası düzeyde minimum riskin elde edilmesi mümkün olur.¹⁰⁴

Portföy yatırımları ile doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) birbirleriyle zaman zaman karıştırılan kavramlardır. Bu ikisinin arasındaki en önemli fark ise vadelerinin farklı olmasıdır. Portföy yatırımları, herhangi bir ülke borsasında işlem gören şirketlerin hisselerinin diğer bir ülke ya da ülkelerin kurumları tarafından satın alınmalarını ifade eder. Doğrudan yabancı yatırım ise uluslararası yatırımcıların bütününe sahip olduğu ya da ulusal şirketlerle ortaklık halinde gerçekleştirdiği yatırımlar olarak sınıflandırılmaktadır.¹⁰⁵

Portföy yatırımlarının ana özelliği hisse senedi sahibinin işletme yönetimi üzerinde dolaylı bir denetim hakkı bulunmasıdır ve bu hak yatırımcının yabancı şirket genel kurulunda vereceği oylarla kullanılmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlarda ise yurt dışında yeni yapılan veya satın alınan mevcut bir üretim tesisinin yönetiminin yabancı şirketin elinde veya denetiminde olmasıdır. Portföy yatırımları bir şirketin hisse senetlerinin yabancılar tarafından satın alınmasından ibarettir. Bu yatırımlarla yabancı ülkeye sadece bir döviz girişi söz konusu olmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlarda ise çoğunlukla sermayeyle birlikte diğer faktörleri de içerir. Bu faktörler arasında teknoloji, makine ve donatım, döviz, iş becerisi ve yönetim bilgileriyle beraber pazarlama kanalları da yer alabilir. Doğrudan yabancı yatırımlar ağırlıklı olarak çokuluslu şirketler tarafından yapılırken portföy yatırımlarını yapanlar ise daha çok finansal kurumlar, kurumsal yatırımcılar ya da direkt olarak bireysel yatırımcılardır.¹⁰⁶

2.6.4. İhracat

İhracat, şirketler tarafından çokuluslu şirket faaliyetlerine başlamanın en basit ve en çok görülen modelidir denilebilir. Firmalar yabancı ülkeye doğrudan yatırım

¹⁰⁴ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.140

¹⁰⁵ Efe Dündar, Uluslararası Ticaret Hukukunda Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Çok Uluslu Şirketler İncelemesi, Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, Cilt 11, Sayı 41, Ocak 2014, s.276

¹⁰⁶ Efe Dündar, a.g.e. , s.276

yapmadıkları için daha az maliyetlere katlanarak dış ülkelere açılabilirler. İhracat şirketin satış ve kar miktarını arttırır, atıl kapasitenin kullanılmasına imkân verir ve diğer çokuluslu şirket faaliyetleri arasında en az riskli olarak görülen modeldir. Fakat bazı yabancı ülkelerin uyguladıkları ithalat ve döviz kısıtlamaları nedeniyle o ülkelerde sınırlı ölçüde gerçekleşebilir ya da hiç gerçekleşmeyebilir.

Şirketlerin uluslararası faaliyete başlamalarının en yaygın yolu ihracattır. Büyük çaplı yabancı sözleşme düzenlemeleri ve yatırımları olan şirketler bile, genel hedeflerine ulaşmak için genellikle ihracat yapmaya devam ederler. Firmaların ihracata yönelmelerinin başlıca nedeni satış gelirlerini arttırmaktır. Biyoteknoloji ve ilaç gibi sermaye ve araştırma yoğun firmalar, sermaye tabanlarını daha büyük bir satış hacmine yaymak için ihracat yapmalıdır. İhracat satışları da iç pazardaki kapasite fazlalığını gidermenin bir yolu olabilir. Bazı firmalar, yabancı ortamlarda algılanan yüksek risk nedeniyle yurt dışına yatırım yapmak yerine ihracat yapmaktadır. Birçok firma bir çeşitlendirme stratejisi olarak farklı pazarlara ihracat yapmaktadır. Ekonomik büyüme her pazarda aynı olmadığından, geniş tabanlı ihracat, bir firmanın diğer pazardaki zayıf büyümeyi dengelemek için bir pazardaki güçlü büyümeden faydalanmasına izin verir.¹⁰⁷

İhracat genellikle şirketin ana ülkedeki bir fabrikasından yine aynı şirketin yurtdışındaki tamamına sahip olunan satış ve pazarlama yapan yan kuruluşuna yapılır. Bu, yerel pazarın büyük olduğu ve şirketin pazarda bir miktar başarı elde ettiği durumlarda yaygın bir organizasyondur, özellikle otomobil endüstrisinde olduğu gibi. Örnek olarak, Avrupa ve Japon otomobilleri genellikle otomobil üreticisinin ABD' deki satış yan kuruluşuna gönderilir. Tennessee'deki Nissan gibi montaj ve imalatta doğrudan yabancı yatırıma girişildiğinde, şirketler, arabalarını satan ve satış iştirakine sevk eden bağımsız bir imalat yan kuruluşu oluştururlar. Bu yan kuruluşla reklam, fiyatlandırma, pazar araştırması ve dağıtım kanallarının yönetimi dahil olmak üzere promosyondan sorumludur.¹⁰⁸

¹⁰⁷ John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.522

¹⁰⁸ Johnny K. Johansson, a.g.e. , s.206-207

2.6.5. Yabancı Şube Açma ve Yavru Şirket Kurma

Küreselleşme süreciyle birlikte sermayemim vatansız hale gelmesi, coğrafi sınırların önemini yitirmesi ve uluslararası hukuki düzenlemelerin hız kazanmasıyla birlikte küresel düzeyde büyük etki yaratan çokuluslu şirketler fazlasıyla öne çıkmaya başlamıştır. Bu şirketler için milli sınırlar önem taşımamakla birlikte önemli olan firmaya küresel ekonomide rekabet üstünlüğü sağlayacak üretim faktörlerinin bol ve ucuz olarak temin edilmesidir. Bu aşamada ÇUŞ'lar için önemli olan faktörlerden biri de emek faktörüdür.¹⁰⁹ Dolayısıyla bu şirketler, üretimlerinin emek yoğun aşamalarını az gelişmiş ülkelerde gerçekleştirmek için bu ülkelere doğrudan yatırım temelinde fabrikalar ve üretim tesisleri kurmaktadır. Çünkü az gelişmiş ülkelerde emek bol ve ucuzken aynı anda sermaye çekme politikalarına feda edilen çevre standartları da maliyetleri düşürecek seviyededir.¹¹⁰ İşte bu sebeplerle ÇUŞ'lar rekabet üstünlüğü yaratabilmek, pazar paylarını arttırabilmek ve karlarını maximum seviyelere çıkarabilmek için ucuz iş gücünün ve kaynakların bol olduğu, pazar potansiyelinin yüksek olduğu az gelişmiş veya gelişmekte olan yabancı ülkelerde ana şirkete bağlı şubeler veya ana şirketin gölgesi altında sözde bağımsız yönetilen yavru şirketler kurabilirler.

Yabancı şube firmanın hem bağlı bir parçası hem de dış ülkedeki bir uzantısıdır. Genellikle şubeler satış ve servis fonksiyonlarını yürütürler. Büro ve depo ihtiyaçları nedeniyle daha fazla fon ve personel katılımı gerektirdiğinden yukarıda sayılan dışa açılma şekillerine göre maliyeti daha yüksektir. Şube açma daha çok bankacılık, mali müşavirlik, reklamcılık, danışmanlık gibi hizmet örgütlerinde görülmektedir.¹¹¹

Yavru şirket ise, çokuluslu şirketin kaynaklarının maksimum düzeyde tahsisini gerektiren bir yatırım şeklidir. Bu yapıda ana ülke şirketi, hem yabancı ülkedeki şirketi tamamen denetimi altında tutabilir ve hem de faaliyet gösterilen ülkedeki hissedarların şirketin kararlarına karışması gibi bir sorun ortaya çıkmaz.

¹⁰⁹ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e. , s.116

¹¹⁰ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e. , s.116

¹¹¹ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.141

Çokuluslu şirket yabancı ülkede yatırımda bulunmak için kendisinde mevcut sermaye, teknoloji, personel ve yönetim tekniklerini yabancı ülkeye transfer eder.¹¹²

Çokuluslu şirket, ana üssü dışında en az bir ülkede tesisleri ve varlıkları olan bir şirkettir. Bu şirketlerin farklı alanlarda ofisleri, fabrikaları ve bazı durumlarda perakendecileri bulunmaktadır. Çokuluslu şirketlerin kökeni her hangi bir ülkeye dayanabilirken, büyük olanların neredeyse tamamı Amerikan, Batı Avrupalı veya Japon'dur. Örnek olarak Nike, Toyota ve BMW'yi gösterebiliriz. Bu firmaların yan kuruluşları çoğu zaman, emek ve üretim maliyetlerinin daha az olabileceği az gelişmiş ülkelerde bulunur. Bir yan kuruluşu sahip olmak, şirketler için sadece marka genişletmeden daha fazlasını ifade edebilir. Bu, yurtdışında devam eden bir finansal ve operasyonel varlığa sahip olmak anlamına gelir.

Yavru şirket, küresel şirketin bir varlığıdır. Bu genellikle ticari faaliyetleri ve yatırımları ana şirket tarafından kontrol edilen daha küçük bir şirkettir. Bazen ana şirket, bağlı şirkette çoğunluk hissesine sahiptir ve şirket üzerinde pazarlama ve finansal anlaşmaların ötesinde çok az kontrole sahiptir. Çokuluslu bir şirket, kendi ülkesinde üretilemeyen mal ve hizmetleri üretmek için bir yan kuruluş kurabilir. Ayrıca bir yan kuruluşu sahip olmak, ana şirketin yurtdışındaki tüm hattını kurmadan önce sınırlı sayıda ürünü piyasaya sürerek yeni bir pazara girmek için bir mekanizma işlevi de görebilir. Bu işbirliklerin ana nedeni ekonomidir denilebilir. Bir ülkenin çokuluslu bir şirkete sunabileceği teşviklerden biri vergi teşvikleridir. Yabancı ülke yöneticileri, yan kuruluşun kurulmasına yardımcı olmak için işletmeye daha düşük bir oran veya ulusal vergiler olmaksızın birkaç yıl taahhütte bulunabilir. Şirketler ayrıca, yeni bir ürünle bağlantılı sorumluluklarını sınırlamak veya sadece yeni bir ülkede faaliyet göstermek için özel amaçlar için yan kuruluşlar oluşturabilirler. Ana ve bağlı ortaklığın ayrı yasal kimlikleri vardır, bu da birinin diğerinin eylemlerinden sorumlu olmadığı anlamına gelir. Ancak, ana şirket tamamen bundan sorumsuz değildir. Alacaklılar, bağlı ortaklığın yükümlülüklerini yerine getirmemesi veya getirememesi durumunda ana şirkete dava açabilir. Bağlı kuruluşlar, ana şirket için diğer bazı işlevleri yerine getirebilir. Bazen bir yan kuruluş, yeni üretim teknikleri veya genel araştırma ve geliştirme için bir test merkezi görevi görebilir. Çokuluslu

¹¹² Öznur Yüksel, a.g.e. , s.141

şirketler, yan kuruluşu kendisinin daha küçük bir versiyonu olarak kullanabilir ve yeni idari veya bilgi teknolojisi sistemlerini test edebilir. Bağlı şirket içinde geliştirilen en iyi uygulamalar daha sonra tüm işletmeye fayda sağlamak için kullanılabilir.¹¹³

2.6.6. Ortak Girişim ve Stratejik İttifak

Ortak girişimler uluslararası şirketler arasında çok popüler olan bir şirket sahiplik paylaşımı türüdür, bir şirketin birden fazla kuruluşa ait olduğu durumlarda ortaya çıkar. Genellikle sınırlı bir amaca ulaşmak için oluşturulmuş olsa da, süresiz olarak çalışmaya devam edebilir. Ortak girişimler bazen iki ortak arasında yüzde olarak yarı yarıya paylaşılmış olarak düşünülür, ancak genellikle mülkiyete ikiden fazla kuruluş katılır. Ayrıca, çoğunlukla ortaklardan biri girişimin yüzde 50'sinden fazlasını kontrol edebilir. Girişim türü, bir ortaklık, şirket veya faaliyet ülkesinde izin verilen başka bir kuruluş biçimi olabilir. Ortak girişime ikiden fazla kuruluş katıldığında, ortaya çıkan organizasyon bir konorsiyum olarak adlandırılır.¹¹⁴

İki veya daha fazla farklı kuruluş ortak bir işi üstlenmeye karar verdiğinde yasal olarak bir ortak girişim oluşturulur, (örneğin, belirli bir ürünün üretimi ve satışı üzerinde anlaşarak belirlenen hedefleri takip etmek için tüzel kişilik olarak yeni bir işletme oluşturmak). Taraflar, öz sermayeye katkıda bulunmayı ve ortak girişimin gelir ve giderlerini paylaşmayı kabul ederler.¹¹⁵

Ortak girişimler şeklindeki oluşumlar, sermaye yatırımlarını ve yabancı bir ortakla yeni bir şirket birimi oluşturulmasını içerir. Bu tür ortak girişimler, özellikle hükümetin yerel firmaların katılımını zorunlu kıldığı Hindistan gibi ülkelerde ve Japonya gibi dışarıdan gelenler için pazara erişimin zor olduğu ülkelerde uzun süredir yaygındır.¹¹⁶

¹¹³ Kiely Kuligowski, What Is An Affiliated Company?, <https://www.businessnewsdaily.com/15799-what-is-an-affiliated-company.html>, 06.10.2021

¹¹⁴ John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.561-562

¹¹⁵ Mario Glowik, Slawomir Smyczek, International Marketing Manegement, Strategies, Concepts and Cases in Europe, Oldenburg Wissenschaftsverlag GmbH, 2011, s.97

¹¹⁶ Johny K. Johansson, a.g.e. , s.156

Stratejik ittifaklar ise, iki veya daha fazla katılımcı kuruluş arasındaki karşılıklı rekabet konumlarını güçlendirmek ve oldukça uzun vadeli iş hedeflerini yerine getirmek için yapılan anlaşmalardır. Bir ortak girişime kıyasla aradaki fark, stratejik bir ittifakın tipik olarak özsermaye dışı bir işbirliği olmasıdır; bu, ortakların ittifaka eşitlik taahhüdü ile girmedikleri veya yatırım yapmadığı anlamına gelir.¹¹⁷

Uluslararası bir stratejik ittifak, tipik olarak, firmalar, bazen de rakipler arasında sınırları aşan bir işbirliği düzenlemesidir. Ortak girişim genellikle özsermaye temelli stratejik ittifak olarak görülürken, yeni ittifak biçimleri (stratejik ittifak) özsermayeye dayalı olmayan işbirliğini (ortaklıklar, paylaşım anlaşmaları, projelere sözleşmeye dayalı katılım) içermektedir. Stratejik ittifaklar, son on yılda giderek yaygınlaşan yabancı ülkelere yeni bir giriş modu türüdür. Genellikle potansiyel rakipler arasındaki işbirliğini temsil ettikleri için, her bir ortak açısından mülkiyet avantajları ile şirket kontrolü arasındaki bağı zayıflatıcı bir etkisi olmuştur. Stratejik ittifaklar, hayati bilgi, varlık ve teknolojinin paylaşımına dayanır evet ama şirketler bu süreç içinde kendilerine ait öz teknik bilgilerini kaybedebilirler.¹¹⁸

Stratejik ittifak, bazı değer etkinliklerini değiş tokuş etmek veya paylaşmak için şirketler, bazen rakipler arasındaki işbirlikleridir. Örnekler arasında ortak Ar-Ge, ortak üretim ve dağıtım ittifakları sayılabilir. İttifak, değer zincirinin herhangi bir bölümünü kapsayabilir ancak odak noktası genellikle üretim, Ar-Ge veya dağıtım ile sınırlıdır. Dağıtım ittifaklarında, ortaklar mevcut bir dağıtım ağını müşterek olarak kullanmayı sözleşmeyle kabul ederler.¹¹⁹

Uluslararası ortak girişimler, ortakların öz sermayeye dayalı yeni bir tüzel kişilik oluşturduğu (şirket kurma gibi), oluşumun her türlü işleyiş ve faaliyetlerinden ortakların belirlenen oranlarda sorumlu olduğu, karların ve zararların paylaşıldığı en az iki farklı uluslararası kuruluş tarafından oluşturulan bir organizasyondur denilebilir. Ancak son yıllarda, özsermayeye dayalı olmayan stratejik ittifaklar da çok yaygın hale gelmiştir. Uluslararası bir stratejik ittifak, tipik olarak şirketler

¹¹⁷ Mario Glowik, Slawomir Smyczek, a.g.e. , s.96

¹¹⁸ Johny K. Johansson, a.g.e. , s.198

¹¹⁹ Johny K. Johansson, a.g.e. , s.157

arasında, hatta potansiyel rakipler arasında, sınırları aşan bir “işbirliği ortaklığı” olarak adlandırılmaktadır.

2.7. Çokuluslu Şirketlerin Küreselleşme Sürecindeki Etkileri

Çokuluslu şirket faaliyetleri hakkında, faaliyet gösterdikleri ulus devletlerin hem vatandaşları hem de politika yapıcıları tarafından belki de en sık ve sürekli sorulan soru, “vatandaşlarının ekonomik ve sosyal refahı üzerindeki etkisi iyi mi yoksa kötü mü?” sorusudur. Bu soruyu genellikle hemen bir diğer soru takip eder: ‘İyiye nasıl daha iyi hale getirilebilir?’; ve bazen de üçüncüsü: “Ülkemizin uluslararası bir iş bölümüne veya yabancı merkezli büyük ÇUŞ'lar tarafından şekillendirilen veya etkilenen ürün, süreç ve insan kaynakları stratejisine ne ölçüde bağlı olmasını istiyoruz?”. Yine de doğrudan yabancı yatırımların ekonomik sonuçları ve ÇUŞ'ların davranışları hakkında çok sayıda ampirik çalışmadan çıkarılacak bir ders varsa, o da bu sorulara tatmin edici bir genel yanıtın olmadığıdır. ÇUŞ'lara yönelik hükümet politikasının oluşturulmasında veya faaliyetlerinin bir sonucu olarak, ülkeye, sektöre ve firmaya özgü özelliklere ve üstlenilen DYY türlerine çok şey bağlıdır. Aynı zamanda, ilgilenilen ÇUŞ faaliyetinin belirli etkilerine de dayanır; kişinin ilgilendiği zaman dilimi ve etkiyi kimin veya hangi bakış açısıyla değerlendirmeye çalıştığına da. Örneğin, ABD'nin Şili'deki bir bakır madenine doğrudan yatırımının uzun vadeli sonuçlarının, Kanada'ya ait bir oteli Fransızların devralmasının kısa vadeli etkisinden oldukça farklı olması muhtemeldir. Hindistan'daki bir çağrı merkezi işletmesine yapılan bir Birleşik Krallık yatırımının yurtiçi istihdam üzerindeki sonuçları, muhtemelen bir Alman elektronik firmasına yapılan bir Japon yatırımdan veya bir ABD balık konserve fabrikasına yapılan Endonezya yatırımdan farklı olacaktır. ABD'de bir Koreli firma tarafından bir Ar-Ge tesisi satın alınmasının, ana ülkenin teknolojik kapasitesi üzerinde, İsveçli bir ÇUŞ'un ana tesisi ile Güney Doğu Asya'daki yabancı yan kuruluşları arasındaki katma değerli faaliyetlerinin yeniden yapılandırılmasından çok farklı sonuçları olması muhtemeldir. Siyasi özerklik, yasal çerçeve, kültürel kimlik, gıda, güvenlik ve çevresel düzenlemeler gibi ekonomik olmayan değişkenler üzerinde giden veya gelen yatırımların etkilerine ilişkin sorular da daha az geçerli değildir. Gelişmiş ülkelerde, yüksek katma değerli ekonomik faaliyetin çeşitli kümelerinde gözlemlenen doğrudan

yabancı yatırım yoğunluğu, ÇUŞ'ları bölgesel kalkınmanın bir aracı olarak kullanma çabalarının yenilenmesine yol açmıştır. Aynı zamanda, hizmetlerde DYY'nin artan eğilimi, gelişmiş ülkelerde hem profesyoneller hem de yarı vasıflı işçiler arasında iş kaybıyla ilgili korkulara da yol açmaktadır.¹²⁰

Ticari serbestliğin artmasıyla birlikte dünyada mal, hizmet, bilgi ve sermaye hareketleri hızlanmıştır. Bu, işletmelerin dünyanın farklı yerlerinde daha kolay faaliyet göstermelerini sağlamaktadır. Bu ortamda ulusal düzeyde faaliyet gösteren küçük şirketler olumsuz etkilenir. Çünkü ulusal pazarda sadece kendi ülkesindeki müşterilere hitap eden küçük bir işletme, küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla doğrudan küresel arenada faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin rekabeti ile karşı karşıya kalmıştır. Böyle rekabet ortamlarında bu tür küçük işletmelerin ayakta kalabilmeleri oldukça zordur. Küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte çokuluslu şirketler daha fazla ön plana çıkmaktadır. Güçlü sermaye yapıları, ileri teknoloji altyapıları ve faaliyet gösterdikleri alanın genişliği sayesinde küresel arenada faaliyetlerini ve rekabet gücünü kolaylıkla sergileyebilmektedirler. Uluslararası rekabet ortamında güçlü bir rekabet yapısına sahip çokuluslu işletmeler, küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla da yakından ilgilidir. Çokuluslu şirketler, günümüzde uluslararası ticaretin önemli aktörlerinden biri haline gelmiş ve dünyanın çeşitli bölgelerine yayılan faaliyetleriyle dünya ticaretinde önemli bir yere sahip olmuşlardır.¹²¹

Küreselleşme bireyler, şirketler, devletler, sivil toplum kuruluşları (STK'lar) ve diğer kuruluşlar arasındaki uluslararası etkileşimlerde büyük bir genişlemeyi, küresel çapta yatırım yapan, üreten ve pazarlayan çokuluslu şirketlerin sayısı ve büyüklüğünde artışı ve uluslararası örgütlerin, rejimlerin ve düzenlemelerin çoğalmasını içerir. Bu gelişmelerin etkisi gruplar ve ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Bireylerin küreselleşme süreçlerine katılımı, sosyoekonomik

¹²⁰ John H. Dunning, Sarianna M. Lundan, *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Edward Elgar Publishing Limited, Second Edition, 2008, s.295

¹²¹ Hasan Tağraf, *Küreselleşme Süreci ve Çok Uluslu İşletmelerin Küreselleşme Sürecine Etkisi*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, 2002, s.34-35

statülerine göre neredeyse doğrudan değişmektedir. Seçkinler, elit olmayanlardan daha fazla ve daha derin ulusötesi çıkarlara, taahhütlere ve kimliklere sahiptir.¹²²

Ekonomik kazanımlar elde etmek için yabancı ülkelerde yatırım yapan çokuluslu şirketlerin o ülkelerde bıraktığı etki sadece ekonomik olmamaktadır. ÇUŞ'ların varlığının ve faaliyetlerinin o ülkeyi ekonominin yanında politik ve sosyo-kültürel olarak da etkilediği görülür. Bu yüzden ÇUŞ'ların o ülkelere sağladığı katma değeri, GSYİH'yı arttırdığı için salt ekonomik olarak düşünmek hatalı bir yaklaşım olabilir. Çünkü ekonomik katkı nedeniyle artan istihdam beraberinde sosyal refah artışını da getirmektedir. Bu zincirleme etkileşim de ülkelerin yönünü belirlemede politika yapıcılarının kararlarında belirleyici rol oynayabilir. Ülkelerin ve toplumların ufuk çizgisinde yaşanan değişim onları diğer ülkelerle ve toplumlarla daha çok ilişki kurmaya iterek küreselleşmeyi hızlandırıcı etkide bulunur.

2.7.1. Ekonomik Etkileri

Çokuluslu şirketlerin faaliyette buldukları ülkelerde teknoloji, sermaye birikimi, büyüme, vergi gelirleri, iç rekabet, istihdam, ihracat ve finansman gibi alanlarda pozitif etki yarattığına dair güçlü bir inanç vardır. ÇUŞ'lar kısa vadede yaratabilecekleri bazı sorunlara rağmen, uzun vadede hem yatırımcılarına hem de girdikleri ülkelere ekonomik kazanç sağlayabilirler.

Doğrudan yabancı yatırımın ÇUŞ'lar tarafından tercih edilen diğer sermaye akışlarına oranla ev sahibi ülkenin ekonomisi üzerinde daha olumlu etkileri olması muhtemeldir. ÇUŞ'lar doğrudan yatırım yaparak girdikleri ülkede üretim ve imalat faaliyetlerinde bulduklarında, o ülkelerin ekonomilerine katma değer sağlamalarının yanında yeni istihdam alanları da yaratmış olurlar. Böylece o ülkedeki işsizlik oranlarını düşürücü etkide bulunabilirler ve sosyal refahın artışına zemin hazırlayabilirler. Tabiki tüm doğrudan yabancı yatırımların ülke ekonomisinde büyüme artırıcı bir etkisi olmayabilir. Özellikle, bazı ÇUŞ'lar bir ülkede fiilen faaliyet gösteren şirketleri satın alarak veya ortak olarak o ülkeye giriş yaparlar. Bu durumda o ekonomiye yeni bir sermaye girişi olmaz, sadece mevcut sermaye el

¹²² Samuel P. Huntington, Who Are We? , The Challenges To America's National Identity, Simon & Schuster Paperbacks, 2004, s.264-265

değiştirmiş olur. Ancak ÇUŞ'lar önceden var olan fiziki sermayeyi kısmen ya da tamamen satın aldığıında, daha etkin bir yönetim ve üretim yöntemi sağlayarak, mevcut işgücü sermaye stokunu daha etkin kullanarak ve yeni teknolojiler getirerek ekonomik büyüme üzerinde etkili olabilirler.

Çokuluslu şirketler girdikleri ülkelerde istihdam kapasitesi yaratmakta ve yaratılan işgücüne yeni beceriler kazandırmaktadır. İstihdam büyüklüğü ise yabancı sermayenin getirdiği üretim tekniğine, yatırımların gerçekleşme şekline, üretimdeki emeğin yoğunluğuna, yatırımın yeni açılan veya devralınan bir işyeri olmasına göre değişmektedir. Diğer bir deyişle, ÇUŞ'ların rasyonel davranışları, maliyet düşürücü politika uygulamaları, otomasyon ve taşeronlarla yan sanayi yaratma çabaları istihdama katkıyı azaltmaktadır. Bu yüzden gelişmekte olan ülkeler istihdam düzeyine katkı açısından yeni ve emek yoğun yatırımları tercih etmektedirler.¹²³

Çokuluslu şirketler, az gelişmiş ülkelerdeki enerji kaynakları, yeraltı zenginlikleri ve hammadde gibi kullanılmayan kaynakların değerlendirilmesine katkıda bulunabilir. Bununla birlikte, çokuluslu şirket tarafından ulusal çıkarlara zarar verecek şekilde kaynakların savurgan bir şekilde kullanılması da görülebilir. Çokuluslu şirketler ev sahibi ülkelerin sermaye birikimine de katkı sağlarlar. Özellikle az gelişmiş ülkelerin yatırımlar için gerekli sermaye birikimleri ya hiç yoktur ya da yetersizdir. Çokuluslu şirketler onlara gerekli bu sermayeyi sağlayabilirler. Getirdikleri bu sermaye ile çokuluslu şirketler ülkenin döviz eksikliğinin de giderilmesinde rol oynarlar.¹²⁴

Bağımsızlığına yeni kavuşan ülkeler, kalkınma programlarını diğer ülkelerin müdahalesi olmadan gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu ülkelerin hemen hemen hepsinde sanayileşme, ülke ve çokuluslu şirketlerin ortak çabalarıyla sağlanmıştır.

¹²³ Gökhan Narin, "Türkiye'ye Gelen Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Özellikleri ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Olası Etkileri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.42

¹²⁴ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.119

Çokuluslu şirketlerin yardımı olmadan, bu ülkeler kalkınma programları hayata geçirecek maddi kaynaklara ulaşamayacaklardı.¹²⁵

Çokuluslu şirketler, belirli koşullar altında, ev sahibi bir ülkede uluslararası veya kendi ülke pazarlarında değeri olan hammaddeleri çıkarmaya, ev sahibi ülkedeki ucuz işgücünü teknoloji transfer etmeden sömürmeye odaklanır. Bu durumda, sermaye yoğun teknolojilerin devreye girmesi, bağımlı ülkenin sanayileşmesine açık bir şekilde katkıda bulunmaz. Aksine işsizlik yaratır. Buna karşılık, çokuluslu şirketler imalat sanayilerine yatırım yapmaya ve yerel sanayileşmeyi teşvik etmek için tasarlanmış teknolojiyi - alıcı ülke tarafından adapte edilmeye uygun teknoloji - transfer etmeye istekli olabilirler. Bunun, yeni teknolojiyi özümseyecek bir sanayi tabanının ve yeni sanayilerin ürünlerini tüketmek için yeterli iç pazarların olduğu ülkelerde gerçekleşmesi daha olasıdır. Bu durumda ekonomik büyüme ve endüstriyel dönüşümün yapıyı daha çeşitli bir forma doğru takip etmesi muhtemeldir.¹²⁶

Tüm ÇUŞ faaliyetleri, ne ana ülkede ne de ev sahibi ülkede büyüme üzerinde aynı etkiye sahip değildir ve bu etkileri belirlemek de kolay olmayacaktır. Bunları farklı koşullara göre kategorize edersek, aşağıdaki genellemeler, hangi koşullar altında yabancı yatırımın ev sahibi ülke üzerinde olumlu bir etki yaratma olasılığının yüksek olduğunu anlamada bize yardımcı olacaktır.¹²⁷

- 1) *Gelişmiş ve Az Gelişmiş Ülke Açısından:* Batı Avrupa veya Kanada gibi gelişmiş bölgelerde, yabancı yatırımcıların dahil olduğu yatırımlara benzer yatırımları üstlenebilecek yerli firmalara sahip olma olasılığı, az gelişmiş ülkelere göre daha fazladır. Bu nedenle, gelişmiş ülkelerdeki yabancı yatırımın yerel yatırımın yalnızca bir ikamesi olması ve dolayısıyla gelişmekte olan ülkelere göre daha az büyüme göstermesi olağandır.

¹²⁵ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.119

¹²⁶ Jonghoe Yang, Russell A. Stone, Investment Dependence, Economic Growth, And Status In The World System: A Test Of "Dependent Development", Studies in Comparative International Development, Cilt 20. Sayı 1, 1985, s.100

¹²⁷ John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, a.g.e. , s.444-445

- 2) *Ürün Gelişmişlik Derecesi Açısından:* Yabancı yatırımcı, oldukça farklılaşmış ürün veya süreç teknolojilerinin üretimini üstlendiğinde, ev sahibi ülkedeki yerel firmaların kendi başlarına benzer üretim yapmaları daha az olasıdır. Farklılaşma, teknolojiye ek olarak ürün stilinden, kalitesinden veya marka adından kaynaklanabilir.
- 3) *Kaynaklara Erişim Açısından:* Yabancı yatırımcı, ev sahibi ülkedeki firmaların kolayca elde edemeyecekleri kaynaklara eriştiğinde, yerel firmaların normalde yapacaklarını ikame etmekten ziyade büyüme yaratması daha olasıdır. Kaynaklardan bazıları sermaye, yönetim becerileri ve dış pazarlara erişim olacaktır.
- 4) *Gelişmekte Olan Bir Ülkenin Gelişmişlik Derecesi Açısından:* Yabancı yatırımcıların teknoloji transfer etme ve ekonomik olarak daha gelişmiş gelişmekte olan ülkelerde büyüme için rol model olarak hizmet verme olasılığı daha yüksektir. En az gelişmiş AGÜ'lerde, yatırımın yalnızca var olan ucuz işgücünü kullanması durumunda, yatırımın büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olabilir.

Yatırım yapılan ülkelerin koşullarına göre yatırımların ekonomik büyümedeki etkilerini incelemek bize en doğru cevabı verebilir. Öyle ki yukarıda açıklanan durumlarda; az gelişmiş ülkelerdeki daha fazla yatırım bağımlılığının, daha fazla ekonomik büyümeye yol açtığı, buna karşılık gelişmekte olan ülkelerdeki yatırım bağımlılığının ise daha az ekonomik büyümeye sebep olduğu görülmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde, 1970'lerin ithal ikamesi politikaları, yerini büyük ölçüde, yapısal iyileştirme ve sürdürülebilir büyüme sağlamanın bir aracı olarak hem gelen hem de giden DYY'yi teşvik eden politikalara bırakmıştır. Bununla birlikte, içeriye giren ve dışarıya çıkan DYY stoku, ABD, AB ve Japonya Üçlüsü ile diğer OECD ülkeleri ve bir grup hızla büyüyen veya yeni sanayileşen ekonomilerden oluşan az sayıda alıcı ülkede (Çin, Hindistan, Güney Kore ve Brezilya) yüksek oranda yoğunlaşmıştır. Bir yatırımcı için potansiyel pazarın büyüklüğüne göre, Sahra

altı Afrika'dakiler de dâhil olmak üzere daha birçok gelişmekte olan ülkenin, ortalamanın üzerinde orantılı bir DYY payı çektiğini söylemek doğrudur.¹²⁸

Sermaye sıkıntısı olan az gelişmiş ülkelerde yabancı yatırım ihtiyacı ülkenin dışa açılmasında önemli bir faktördür. Bu ülkeler, yabancı şirketlere daha fazla sermaye çekmek için kapılarını açmakla kalmıyor, aynı zamanda onların ülkeden ayrılmalarını engelleyecek ve serbestçe hareket etmelerini sağlayacak teşvik politikaları uyguluyorlar. Ayrıca istihdam yaratma gibi olumlu etkileri nedeniyle de çokuluslu şirket yatırımlarına izin verilmektedir.¹²⁹

Hızını artırmaya devam eden ve etkileri her geçen gün derinleşen küreselleşme süreci, bir fenomen olarak işletmeleri etkilemeye ve yönlendirmeye devam ediyor. Küreselleşme sürecinin çokuluslu işletmeler için yerel işletmelere göre farklı bir niteliği olduğunu söyleyebiliriz. Bir yönden küreselleşme süreciyle birlikte çok uluslu bir yapıya dönüş zorunluluğunun arttığı söylenirken, diğer yönden çokuluslu işletmelerin küreselleşme sürecinde kendilerinin aktif rol oynadığı görülmektedir. Çokuluslu şirketlerin ekonomik büyüklükleri ve faaliyet alanlarındaki çeşitlilik, çokuluslu şirketleri zorlayıcı bir unsur olarak küreselleşme sürecine ittiğinden dolayı bu durum normal kabul edilmelidir.¹³⁰

2.7.2. Sosyo-Kültürel Etkileri

Globalleşme süreci, yaklaşık yarım asır önce dünyada var olan iki kutuplu düzenin yıkılıp, bunun yerine tek bir sistemin inşa edildiği, beraberinde kapitalist sermaye akımlarının, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin hızlı gelişimine paralel olarak toplumlar arasında ekonomik, siyasi ve kültürel düzeyde ilişkilerin fazlaştığı bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu periyot, toplumların yaşam biçimleri ve dünyayı algılama biçimlerinin farklılaşmasına yol açtığı gibi toplumların zaman ve mekân algıları ile dünyayı anlamlandırma süreçleri de gelişme ve farklılaşma göstermiştir. Böylece uzak ve yakın arasındaki zıtlığın ortadan kalktığı ve sınır ötesi etkileşim boyutlarının geliştiği küreselleşme meydana gelmiş ve eski dönemin önemli aktörleri

¹²⁸ John H. Dunning, Sarianna M. Lundan, a.g.e., s.296

¹²⁹ Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, a.g.e. , s.135

¹³⁰ Hasan Tağraf, a.g.e. , 45-46

olan ulus devletler, güçlerini çokuluslu şirketlere bırakmışlardır. Uluslararası piyasa koşullarında rekabet edebilen çokuluslu şirketler bu hızlı gelişim ve değişim sürecinde; faaliyet alanları, yönetim anlayışları, organizasyon yapıları, sahip oldukları sermaye yapıları ve teknoloji yoğun ürünleriyle toplumları etkileyerek küreselleşmeyi hızlandırmış ve bu süreçte önemli rol oynamışlardır.

Modern dünyanın gerçekleriyle çok az tanışmak, onun artık çarpıcı biçimde yeni bir anlamda etkileşimli bir sistem olduğunu fark etmeye yeter. Tarihçiler ve sosyologlar, özellikle yerel ötesi süreçlerle ve kapitalizmle bağlantılı dünya sistemleriyle dünyanın yüzyıllardır büyük ölçekli etkileşimlerin bir yığını olduğunun uzun zamandır farkındaydılar. Oysa günümüz dünyası yeni bir düzen ve yoğunluktaki etkileşimleri içermektedir. Geçmişte sosyal gruplar arasındaki kültürel işlemler, genellikle, bazen coğrafya ve ekoloji gerçekleri, bazen de diğerleriyle etkileşime karşı aktif direniş ile sınırlandırılmıştır. Yerkürenin geniş kesimlerinde sürekli kültürel alışverişlerin olduğu yerlerde, bunlar genellikle ticari malların ve bunlarla en çok ilgilenen tüccarlar ile her türden gezginlerin ve kaşiflerin uzun mesafeli yolculuklarını içeriyordu. Bu yüzyıldan önce, sürekli kültürel etkileşim için iki zorlayıcı güç vardı; bunlar savaş ve onun getirdiği büyük ölçekli siyasi sistemler ile bazen savaşı yayılmalarının meşru araçlarından biri olarak gören dinsel yayılma hareketleri olmuştur.¹³¹

Ulusal kültürler, ulusal sınırlar ve ulusal toplumsal yaşamın parçalanma süreci ve küreselleşme ile birlikte her alanda yaşanan bütünleşme süreci modernliğin bir sonucudur. Modernlik ile yaşanan sanayi devrimi ile birlikte sermaye, ulusötesi bir hale gelmiş ve ulusal hayatları parçalamıştır. Küreselleşme teorilerinin en büyük iddialarından biri, karşılıklı bağımlılığa dayalı bir dünyanın ortaya çıktığıdır. Bilginin, metaların, enformasyonun, sermayenin, kültürel ürünlerin, imajların hızı ve akışkanlığı sonucunda dünyada bağımsız bir varoluşun olamayacağı tartışılmaktadır. Küreselleşmenin hem destekçileri hem de eleştirmenleri bu konuda hemfikirdir. Küreselleşme, birbirine bağımlı ve bütünleşik ekonomik, politik ve kültürel süreçlerin iç içe geçtiği bir dönemdir. Küreselleşmenin dinamiklerinde modernliği

¹³¹ Jonathan Xavier Inda, Renato Rosaldo, The Anthropology of Globalization: A Reader, Blackwell Publishers Ltd., 2002, s.46

tetikleyen belli başlı güçler vardır ki bunlar uluslararası sermaye olarak adlandırılan, herhangi bir ulus devlete tabi olmayan ve serbest piyasa şartlarında şekillenen çokuluslu şirketlerdir.¹³² Şüphesiz; çokuluslu şirketler, gelişmekte olan ülkelerin modernleşme sürecinde eski geleneksel yaşam biçiminin yerini modern yaşam biçiminin alması için hızlandırıcı bir etki yapmaktadır.¹³³

Uluslararası sermaye, yerel kültürlerle tek bir kültürü, yani popüler kültürü getirerek, karşılıklı dinamikler sonucunda farklılaşmayı ve aynılığı mümkün kılmıştır. Başka bir deyişle, yereli popüler olana entegre etmiş ve aynı zamanda popülerleri de yerelleştirmiştir.¹³⁴

Çokuluslu şirketler sayesinde bugün artık dünyanın eskisinden çok daha farklı bir yerde olduğunu söylemek mümkündür. ÇUŞ'lar faaliyet gösterdikleri ülkelere getirdikleri yeniliklerle o ülkelerin sosyo-kültürel yapısına dokunmaktadır. Yaptıkları yatırımlar, uyguladıkları inovatif politikalarla toplumun alışkanlıklarını değiştirerek yaşam tarzlarında yeni bir süreç başlatmışlardır. Bugün çoğu çokuluslu şirket bütçelerinden önemli bir yüzdeyi Ar-Ge projelerine ayırarak bu değişimin sürekliliğinde etkin bir rol oynamaktadır.

ÇUŞ'ların faaliyetleri sonucu artan refahın beraberinde getirdiği imkânlar, toplumlara yeni alışkanlıklar, yeni bakış açıları kazandırmış olup dış dünyayı tanıma isteği getirmiştir. Toplumlar birbirleriyle daha fazla iletişim ve ilişki kurma eğilimi içine girmişler, bunun sonucunda eğitimden sağlığa, ticaretten sanata neredeyse her alanda ülkeler arasında kültürel köprüler kurulmuş olup birbirleriyle yakınlaşmışlardır.

Özetlersek; çokuluslu şirketler, hepimize görmezden gelinmesi zor bir dizi avantaj sağlamıştır diyebiliriz. Bu firmalar girdikleri ülkelerde, daha ucuz ve çeşitli

¹³² Cem Artan, Küreselleşme ve Popüler Kültürün Yükselişi, Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi, Hakemli Elektronik Dergi, Yaz 2020, Sayı 4, s.27
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/nosyon/issue/56386/782011> , 13.10.2021

¹³³ Esat Çam, Çok Uluslu Şirketler ve Gelişen Ülkeler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 45, Sayı. 1-4, 1987, s.108

¹³⁴ Cem Artan, a.g.e. , s.27

mallara erişim imkanı, teknolojik yenilikler, istihdam, refah artışı gibi herkesin bir şekilde yararlandığı sayısız dolaylı fırsatı sunan bir ekonomi yaratır. Onların yenilik, araştırma ve geliştirmeye olan katkıları olmasaydı bugün bulunduğumuz yerden çok daha gerilerde bir yerlerde olabilirdik.

2.7.3. Politik Etkileri

Genel olarak, büyük ekonomik kaynaklara sahip bir ulus, uluslararası sistemdeki olaylar üzerinde daha fazla etkiye sahiptir ve diğer ulusların baskısına karşı, ekonomik kaynakları az olan bir ülkeye göre daha fazla güvenliğe sahiptir. Sınırlı ekonomik kaynaklara sahip ulus ise, diğer ulusların baskısına karşı daha savunmasızdır ve stres altında uyum sağlama olasılığı daha yüksektir. Bu ikinci durum, ekonomik bağımlılığın veya asimetrik güvenin bulunduğu bir ilişkidir. Buradaki ilişki, egemen ulusa, bağımlı ortağına karşı kullanmak üzere etkili bir silah sağlayabilir, çünkü askeri çatışmanın olmadığı birçok durumda, ekonomik baskının baskın ulus tarafından istenen sonuçları üretmesi muhtemeldir.¹³⁵

Ekonomik ilişkilerde herhangi bir tehdit veya kırılma olmaksızın da arzu edilen bir siyasi etki ortaya çıkabilir. Bu önemli bir noktadır; ekonomik kırılma, bağımlı ulusların karar vericilerinin zihinleri üzerinde, aksi durumda meydana gelebilecek bir hükümet değişikliğini engelleyen güçlü bir etkidir. Söz konusu konu ne kadar önemliyse, kullanılan açık baskı da o kadar büyük olacaktır. Ayrıca, bir ulus ne kadar bağımlıysa, baskın ulusunun isteklerine kendisine karşı açık baskı kullanılmadan uyma olasılığı o kadar yüksektir.¹³⁶

Bir ulus bazen açıkça tehdit veya ödül kullanmak zorunda kalmadan örtük ekonomik baskıyla da bir başkası üzerinde güce sahip olabilir. Çoğu durumda gözlemlenecek bir etkileşim olmadığı için örtük ekonomik baskı kolayca ölçülemez.

¹³⁵ Adrienne Armstrong, The Political Consequences of Economic Dependence, The Journal of Conflict Resolution, Vol. 25, No. 3 (Sep., 1981), Sage Publications Inc., s.401

¹³⁶ Adrienne Armstrong, a.g.e., s.408

Ayrıca baskı, bazen halk tarafından fark edilmeyecek şekilde sadece ilgili hükümet yetkilileri için açık olan ince ipuçları veya tehditler şeklinde olabilir.¹³⁷

Hükümetler, sermaye akışlarının düzenlenmesi, kısmi yerel mülkiyet gereklilikleri, yabancı yatırımcılar tarafından yerel borçlanmanın sınırlandırılması gibi araçlarla kendi ödemeler dengesi pozisyonlarını iyileştirmek için dış yatırımı kullanmaya çalışırlar. Çokuluslu şirketlerle ilgili siyasi kaygılar, bunların kendi ülke hükümetleri veya ev sahibi hükümetler tarafından dış politika aracı olarak kullanılabilirleri ya da bağımsız hareket edip herhangi bir hükümetin kontrolünden kaçınabilecekleri şeklindedir.

Çağımızın özellikleri nedeniyle artık ülkelerin diğer toplumların zenginliklerine ulaşması için o ülkeleri fiilen işgal edip oralarda zorlama yönetimler kurmasına gerek yoktur. İngiltere'yi işgal eden ve İngiltere Kralı olarak taç giyen Normandiya Dükü William yaptırdığı Londra Kulesi gibi kale-hapishaneler inşa etmesine de gerek yoktur. Ülkeler bunu günümüzde çok daha kolay ve basit ekonomik araçlar sayesinde yapabilmektedirler. Örneğin az gelişmiş ülkeleri, kendilerine ekonomik anlamda bağımlı hale getirmeleri bunun için yeterlidir. Küreselleşme sürecinin ev sahibi ülkeler açısından olumsuz olabilecek yönlerinden biri de tek taraflı ekonomik bağımlılıktır. Devletlerin az gelişmiş ülkelere ekonomik kalkınmaya katkı vaatleriyle girip o ülkelerin ekonomik kazanımlarını, yeraltı kaynaklarını ve insan gücünü desteklediği veya bizzat sahibi olduğu şirketler aracılığıyla kullanarak kendini uluslararası alanda daha avantajlı konuma getirmesi olasıdır.

Karlarını maksimize etmek üzere dış ülkelere açılan ÇUŞ'ların ülke seçimleri, ev sahibi ülke hükümetleri tarafından verilen teşvikler ve sağlanan kolaylıklardan etkilenir. Firmalar karlarını düşünürken, ülke yöneticileri de ekonomik kalkınma, toplumun refahı ve kendi politik gelecekleri için yabancı yatırımın katkısına ihtiyaç duyarlar. Ancak bu karşılıklı kazan-kazan dengesi korunmaz ise ortaya çeşitli riskler çıkabilir. Politik risk de bunlardan biri olarak tanımlanabilir.

¹³⁷ Adrienne Armstrong, a.g.e., s.425

Kar maksimizasyonu yapan kuruluşlar olarak, ÇUŞ'ların bağlı kuruluşlarını yönetme stratejileri ve politikaları, ev sahiplerinin ekonomik öncelikleriyle ters düşebilir. Ev sahibi ülke, sınırlı kaynak tabanı ve mali dengesizliklerden etkilenen tipik bir AGÜ ise, durumun böyle olması çok daha olasıdır. Tüm uluslararası ticaret ve finans işlemleri, değişen derecelerde politik risk içerir. Sınırları aşan mal ve hizmetler, farklı siyasi yargı mercileri tarafından çeşitli kontrol ve kısıtlama biçimlerine tabi tutulabilir. Politik risk, yabancı firmaların bağlı kuruluşlarına uygulanan geçici kısıtlamalar veya kontrollerden bu firmaların doğrudan kamulaştırılmasına kadar, ev sahibi hükümetler tarafından başlatılan geniş bir olay veya olaylar yelpazesini kapsar.¹³⁸

“Her Fabrika Bir Kaledir” sözü çağımızın yeni güç aracına vurgu yapmaktadır. Kurulan her bir üretim tesisi o ülkenin dış etkilere karşı savunmasına güç katmak olarak yorumlanabilir. Günümüzde teknoloji, üretim ve ekonomi ülkelerin birbirlerine üstünlük kurmak için olmazsa olmaz gereklilikler olarak düşünülebilir. Öyle ki günümüz koşullarında üstünlüklere giden yol fabrikalardan, üretim tesislerinden ve katma değer yaratan yerli ve yabancı şirketlerden geçmektedir. Ülkeler yerli sanayi kuruluşlarını destekleyerek, yabancı sanayi kuruluşlarını teşvik ederek ekonomik kalkınmayı hızlandırıp uluslararası arenada pozisyonlarını güçlendirmek isterler. Burada önemli olan nokta ülkelerin bu dengeyi iyi kurmasıdır. Yabancı yatırımları teşvik ederken yerli üretime olabilecek olumsuz etkilerini ön görmesi ve ona göre kurallar koymasındır. Aksi takdirde yerli sanayi ülkedeki yabancı şirketlerin taşeronluğundan öteye gidemez ve ülke yabancı şirketlere dolayısıyla yabancı şirketlerin ana vatanı olan ülkelere bağımlı hale gelebilir.

2.8. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Çokuluslu Şirketlerin Ekonomi Politik Rolü

2.8.1. Ekonomi Politik Tanımı

Ekonomi politik, toplumsal üretim ilişkilerinin, (yani insanlar arasındaki ekonomik ilişkilerin) gelişimini inceleyen ve gelişiminin farklı aşamalarında toplumdaki maddi malların üretim, dağıtım ve mübadele şartlarına yön veren

¹³⁸ Fuad A. Abdullah, a.g.e. , s.429-430

kanunları inceleyen ve belirleyen bir bilimdir.¹³⁹ Bu nedenle, “ekonomi politik” kişiler arasındaki üretime dair ilişkileri inceler. Üretim araçlarının mülkiyet biçimleri, üretim faaliyetinde olan farklı sosyal grupların üretimdeki durumu ve aralarındaki ilişkiler ile maddi malların dağıtım biçimlerini araştırır.¹⁴⁰

Ekonomi politik, araştırılan ekonomik bir durumun yalnızca ekonomik yönlerinin değil, aynı zamanda siyasi boyutlarının da incelenmesi ile alakalıdır denilebilir. Yani yalnızca ekonomik konularla sınırlı olmayıp, sosyal bir olayın ekonomik ve siyasal yönlerinin karşılıklı ilişkisinin incelenmesini amaçlamaktadır.

Ekonomi politik, ele aldığı olayın farklı yönlerinin analitik bir tartışması için uygun bir ortam sağlar. Mesela; gelişmekte olan ülkelerdeki çokuluslu şirketlerin çevreye zarar veren faaliyetleri, yalnızca mikro düzeyde ekonomik maliyet analizine dayanan kesin kararların sonucu olmadığı gibi, yalnızca çevresel sömürü gibi tek bir faktörle de ilgili değildir. Farklı ekonomik, politik, ideolojik ve çevresel faktörlerin ve olguların belirleyici özelliklerine tabidir. Sermaye hareketlerinin artan uluslararasılaşması, kapitalist anlayışı benimseyen ekonomilerin entegrasyonu gibi ekonomik durumlar, uluslararası ticaret ve yatırımların liberalleştirilmesi ve de ulusal devlet tarafından ülkeye doğrudan yatırım yapılmasını çekici hale getirecek mekanizmaların etkinleştirilmesi gibi siyasi olgularla el ele gider. Bu olgulara, kalkınmanın kapitalist yoldan başka bir alternatifi olmadığını ve ÇUŞ'ların bu kalkınma stratejisine uygun olarak sahiplenilmesi gerektiğini savunan neoliberal düşünce eşlik etmektedir. Çevresel boyutta, doğal kaynakların kullanımı, yasal düzenlemeler, ulusal ve uluslararası çevre standardı, faaliyetin kirlilik düzeyi, şirketlerin çevresel zararlardan sorumlu tutulup tutulamayacağı gibi faktörler bu resmi tamamlamaktadır. Böylesine geniş bir açıdan bakıldığında, Çokuluslu şirketler ile ekolojik zarar arasındaki ilişkiyi yalnızca endüstriyel faaliyetin yerel ölçeğine ve orada meydana gelen çevresel yıkıma odaklanarak ele alan bir bakış açısının yetersiz

¹³⁹ Alaattin Bilgi, Marx – Engels Ekonomi Politik Sözlüğü, Yurt Kitap-Yayın, 1. Baskı, 1992, s.61

¹⁴⁰ Pyotr Ivaneviç Nikitin, Ekonomi Politik, Çev. Hamdi Konur, Eriş Yayınları, 8. Baskı, 2006, s.21

kalacağı, ulusal ve uluslararası boyutlarda işlevsel olan diğer olgularında da tartışılması gerektiği açıktır.¹⁴¹

Uluslararası ilişkiler ve özellikle uluslararası ekonomi politik, herkesin aynı anda kazanması için fırsatlar sunmaktadır. Aktörler, diğerlerine karşı görece konumlarından çok mutlak refahlarıyla ilgilirlenirler. Liberalizm için açıklayıcı değişken, belirli bir konu alanıyla ilişkili çıkarların ve yeteneklerin yapılandırılmasıdır; yani, “Pareto optimal sonuçlarını” (başka bir aktörün durumunu daha da kötüleştirmeden hiçbir aktörün durumunun iyileştirilemeyeceği durumlar) güvence altına almak için tasarlanmış kurumların yaratılması da dahil olmak üzere sonuçlar, çeşitli farklı aktörlerin tercihlerinin ve yeteneklerinin bir işlevidir. Aktörler kendi bireysel faydasını maksimize etmekle ilgilirlenir. Liberal bir analiz için gerekli olan kanıt, ilgili aktörlerin (devletler, çok uluslu şirketler vb.) belirlenmesini, kaynaklarının değerlendirilmesini ve amaçlarının belirtilmesini (sadece çıkarlarını değil, aynı zamanda mevcut kurumsal yapılar ve diğer aktörler tarafından sunulan kısıtlamaları ve teşvikleri de) içerir.¹⁴²

2.8.2. Çokuluslu Şirketlerin Ekonomi Politik Rolü

Küreselleşmenin beraberinde getirdiği önemli konulardan bir tanesi de; devletlerin dışındaki uluslararası aktörlerin ağırlığının belirgin hale gelmesidir. Uluslararası kuruluşlar, çokuluslu şirketler ve şahıslar daha devletlerin yerini almamış olsalar da uluslararası ilişkilerde devletlere muhatap olabilirler.¹⁴³

Ulus-devletin zayıflayan ve hatta gittikçe varlığı sona eren bir yapı olduğunu düşünenler vardır. Bu düşünceye göre, veri ve sermaye akışı mevzubahis olduğunda ülkelerin sınırları giderek daha şeffaf ve manasız hale gelmektedir. Egemenlik hem

¹⁴¹ Aykut Çoban, “Çokuluslu Şirketler – Ekolojik Zarar İlişkisinin Ekonomi – Politikliği”, Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar: Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler, (M.C. Maria ve U Yıldırım içinde), 1.Baskı, Beta Basım Yayın, 2004. s.2

¹⁴² Stephen Krasner, “The Accomplishments of International Political Economy”, International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism, and Beyond, (Paul R. Viotti & Mark V. Kauppi içinde), Allyn & Bacon, Third Edition, 2007, s.185-186

¹⁴³ Mehmet Dikici, İnsanlığa Dayatılan Küreselleşme, Ankara Ticaret Odası, Ankara, 2004, s.201

içeride hem de dışarıda tehdit altındadır. ÇUŞ'ların ekonomik gücü, bazı zengin ülkelere bile rakip olmakta, dünya kamuoyunun ağırlığını çeşitli yollarla ülke içi sorunlarda duyurabilen STK'lar ahlaki birer otorite olarak ortaya çıkmakta, internet ve fax vasıtasıyla bireyler güçlenip ulusal ve küresel olayları etkileyebilmektedirler. Küreselleşen bir ekonomide, ülke içindeki ekonomik problemlerin sadece ulusal tedbirlerle çözülmesi artık çok daha zordur. Örnek olarak, herhangi bir ülkenin ekonomi politikasının etkinliği yalnızca o ülkedeki yerel işletmelerin ve tüketicilerin tutumlarıyla bağlantılı değil, bununla birlikte diğer ülkelerdeki hükümetlerle, şirketlerle ve tüketicilerle de bağlantılıdır. Piyasaların entegrasyonu, bütün ülkelerin iç ekonomik politikaları ile dış ilişkilerine direkt veya endirekt olarak tesir eder ve onları biçimlendirir.¹⁴⁴

Uluslararası siyasal sistemde çok kutupluluğun artması, küreselleşmenin beklenen bir sonucudur. Şimdiye kadar egemen olan ulus-devlet, kendi düzenini ne kendi topraklarında ne de başka bir yerde zorla empoze edemez. Kamudaki veya özel sektördeki ajanlar, hakim güçlere karşı artan reddetme ve kaçınma güçlerini kullanırlar. Çokuluslu şirketlerden uluslararası sivil toplum örgütlerine kadar birçok kuruluş, ulusal hükümetlere karşı nispeten güçlenir ve uluslararası pazar ile medyayı kullanarak ülke sınırların çok ötesindeki tüketicilerden meşruiyet talep eder ve bunu da alır. Gelişmiş ülkelerdeki, çoğu vatandaş ulusal bağlarını muhafaza etse de, ulus devletlerin kendine özgü düzenlemeci gücü giderek azalır. Böyle bir düzende, ulus devletinin ekonomi üzerindeki kontrolünün amaçlarının rasyonelliği ortadan kalkar.¹⁴⁵

Ekonomik gücün günümüzde birçok alanda etkili olabilmenin kaynağı olduğu söylenebilir. Araştırıldığında dünyanın en büyük ekonomik birimlerinin önemli bir yüzdesini devletlerin değil firmaların oluşturduğu görülebilir.

Hızla değişen günümüz dünyasında, büyük küresel şirketlerin önündeki engeller çok taraflı yatırım anlaşmaları ile kaldırılmakta; sermaye, yatırım, döviz hareketleri, doğal kaynaklar ve çevre gibi konularda çok uluslu şirketler için geniş bir alan oluşturulmaktadır. Bu nedenle anlaşmalar, doğrudan bir yatırımın yapılması,

¹⁴⁴ Muhittin Adıgüzel, a.g.e., s.314-315

¹⁴⁵ Mehmet Dikici, a.g.e., s.25

genişletilmesi, satın alınması, yönetimi ve işletilmesi ile ilgili olarak bir yabancı yatırımcının mal ve hizmetlerinin belirli bir yüzdesini ihraç etmesi, belirli bir yerli içerik seviyesine ulaşması, faaliyet seviyelerini ithalata bağlaması, teknoloji transferi yapması veya merkez üssünü ülkede kurması için herhangi bir zorlamaya tabi tutulmamasını öngörmektedir.¹⁴⁶

Küreselleşmenin motor gücü olan çokuluslu şirketlerin doğrudan yabancı yatırımlarında son senelerde büyük bir hızlanma görölmektedir. Çok Taraflı Yatırım Anlaşması'nın (MAI) bu yatırımların önünü açmadaki etkisi kuşkusuz göz ardı edilmemelidir. MAI yatırım konusunda, çokuluslu şirketleri hükümetlerden koruyarak onları ulus-devletlerden daha yüksek bir konuma yerleştirmektedir. Diğer bir deyişle ulusal hükümetler, ÇUŞ'ların yatırım maliyetlerini artırabilecek ve kazançlarını azaltabilecek her türlü çevresel koruma, toplum sağlığı ve bu düzeydeki diğer politikaları uygulama gücünden men edilmek istemektedir.¹⁴⁷

MAI müzakerelerinin ve uluslararası yatırımların önce GATT ve Dünya Ticaret Örgütü kapsamında ele alınması hedeflenmiştir. Ancak Dünya Ticaret Örgütü'nde gelişmiş ülkelerle birlikte birçok gelişmekte olan ülke de yer almaktadır. Bu ülkelerin yabancı yatırımlara yönelik uygulamaları çok fazla kısıtlamayı içeriyordu. Bu ülkeleri ikna etmenin kolay olmayacağı düşünöldüğünden, görüşmelerin gelişmiş ülkelere oluşturulan OECD bünyesinde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. 1995 yılında OECD bünyesinde müzakere edilen taslak MAI anlaşması, uluslararası sermaye hareketlerinin mutlak serbestleştirilmesi ve yabancı sermayenin önündeki bütün engellerin kaldırılması amacıyla oluşturulmuştur.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Zafer Akbaş, Veysel Babahanoğlu, şahin Çaylı, a.g.e. , s.91

¹⁴⁷ Deniz Özyakışır, Çok Uluslu şirketler (ÇUŞ) ve Bu şirketlerin Dışa Açılmadaki Rollerinin Teorik/ Eleştirel Bir Değerlendirmesi, Akademik İktisat, http://www.akademiktisat.net/calisma/kuresellesme/cus_acilma_dozyakisir.htm, 29.10.2021

¹⁴⁸ Cengiz Samur, MAI (Multilateral Agreement of Investment) (Çok Taraflı Yatırım Anlaşması), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakóltesi Mecmuası, Cilt 63, Sayı 2, 2013, s. 65

“Dünya genelinde para ve faktör hareketlerini sınırlayan politikaları kaldırmayı ve hükümetler üzerinde şirketlerin gücünü arttırmayı hedefleyen MAI’de yer alan temel konular şöyle özetlenebilir;”¹⁴⁹

- 1) *“Ulusal İşlem İlkesi: Anlaşmaya taraf olan her ülke, anlaşmaya taraf olan diğer ülke yatırımcılarına ve onların yatırımlarına, yatırımın kuruluş, işleyiş, genişleme, yönetim, bakım, kullanım, satış ve diğer kullanım yetkileri bakımından kendi ülkelerine uyguladıklarından daha farklı işlem uygulamayacaktır.”*
- 2) *“En Fazla Tercihli Ülke İlkesi: Anlaşmaya taraf olan bir ülkeye giden yatırımcı ve onun yatırımlarına, o ülkenin tanıdığı tüm ayrıcalıklar ve haklar tanınacaktır.”*
- 3) *“Kamulaştırmaya Karşı Yatırımcıları Korumaya Yönelik Kurallar: Anlaşmaya taraf olan ülke yatırımcısının yaptığı bir yatırım doğrudan veya dolaylı olarak kamulaştırılmayacaktır.”*
- 4) *“Tahkim Komisyonu: Uluslararası yatırımcılar, yatırıma ilişkin engeller ve rekabet koşullarının bozulması durumunda yatırım yaptıkları ülke için uluslararası tahkim komisyonuna dava açıp, tazminat talep edebileceklerdir.”*

Liberal kuramcılar tarafından “küreselleşmenin anayasası” olarak tanımlanan MAI, bir taraftan çokuluslu şirketlerin elini güçlendirirken, öbür yandan her çeşit çevresel koruma girişimini, çalışma şartlarını iyileştirmeye yönelik ulusal politikaları ve kamusal faydalara hizmet eden diğer yatırımları da engeller. Bu düşünceden hareketle, MAI destekli olarak ülkelere giriş yapan ÇUŞ’ların ve bunların olumsuzluklarının önlem alınmadığı takdirde önümüzdeki dönemde hız kazanacağını ifade etmek mümkündür.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Filiz Giray, Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) ve Alternatif Öneriler Üzerine Bir Değerlendirme, Mülkiye Dergisi, Cilt 27, Sayı 240, 2003, s.140-141

¹⁵⁰ Deniz Özyakışır, Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) ve Bu Şirketlerin Dışa Açılmadaki Rollerinin Teorik/ Eleştirel Bir Değerlendirmesi, Akademik İktisat,

http://www.akademiktisat.net/calisma/kuresellesme/cus_acilma_dozyakisir.htm, 29.10.2021

Küreselleşmenin hem aktörü hem de objesi olan ÇUŞ'lar, faaliyetleri ülke sınırlarının ötesine ulaşan, birden fazla ülkede üretim ve yatırımlar yapan şirketlerdir. Serbest ticaretin savunucuları olmalarının yanında global siyasetin faal katılımcıları olan bu devasa şirketler, bir taraftan yararlı görülürken, diğer taraftan da eleştiri ve düşmanlıkların hedefi olmuşlardır. General Motors, IBM, General Electric, Exxon-Mobil, BP, Unilever, Shell gibi şirketler sayısı her geçen gün artan bu çokuluslu şirketlerin başında gelmektedir. Bu şirketlerin kendi ülkelerinden bağımsız olduğu ancak faaliyette buldukları ülkelerin dış politikaları üzerinde direkt olarak bir etkiye sahip olmasalar da dolaylı olarak etkin oldukları kabul edilmektedir.¹⁵¹

Çok uluslu şirketler, hükümetler üzerinde baskı uygulamak için birtakım araçlar kullanabilir. Bunlar arasında yatırım yaptıkları ülkedeki iç rekabet, kendi ülkelerinin baskısı, ayrımcılığa karşı korunma, araştırma ve geliştirme faaliyetleri ve sermaye kaynakları gösterilebilir. Uluslararası yatırım yapmak isteyen şirketler, ekonomik ve politik ortamı kendi hedeflerine en uygun ülkeyi tercih edeceklerdir. Bu yatırımın avantajlarından yararlanmak için kendi ülkelerinde yatırım yapılmasını arzulayan şirketler arasında bir rekabet yaşanacaktır. Çokuluslu şirketlerin kendi ülkesi de, yatırım yapılacak veya yatırımların büyütüleceği yabancı ülke üzerinde baskı uygulayabilir. Mesela Japonya'da hükümetin yabancıların işletme sahibi olmasına izin vermemesi üzerine harekete geçen ABD ve Avrupa hükümetleri, bu politikayı esnetmek için böyle bir baskı yapmıştır.¹⁵²

Çokuluslu bir şirket her şeyden önce, kendi ülkesinin çıkarlarını yatırım yaptığı diğer ülkenin çıkarlarından önde tutacaktır. Ayrıca, şirketin çıkarlarının kendi ülkesinin çıkarları ile çatışması durumunda ise, şirket kendi çıkarlarını ön planda tutabilecek ve bundan dolayı ülkenin karar alma merkezlerini kendi menfaatleri yönünde etkilemek için uğraşacaktır. ÇUŞ'ların tekeli ya da oligopol piyasa hakimiyetleri olması durumunda, bu şirketler ana ülke karar vericileri ile pazarlık gücünü de artırabilir. Gelişmiş ülkelerde çokuluslu şirketlerin yarattığı en önemli

¹⁵¹ Emine Tuba Akmes, "Liberal Perspektiften Türkiye'de Dış Politika Yapım Sürecinde Aktörler ve Devlet Dışı Aktörlerin Etkisi: Düşünce Kuruluşları Örneği" Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce, 2020, s.35

¹⁵² Esin Can Mutlu, a.g.e. , s.271-272

problem, devletin ekonomiyi kontrol etme gücünde azaltıcı etkilerde bulunmalarıdır.¹⁵³

Boyutları, ekonomik katkıları ve siyasi güçleri sebebiyle ÇUŞ'lar kamu politikasının hedefi haline gelmiştir. Çoğu ülke, mülkiyetin ve kontrolün çok uluslu şirketlere tamamen devredilmesinin ulusal hedeflere ulaşılmasında engeller oluşturacağı görüşündedir. Bunlar, ekonomi politikalarının ülke çapında koordinasyonunun sağlanamaması, ekonomik kâr ve teknoloji transferinin kontrolünde yaşanabilecek sorunlardır. Yabancı yatırımlara en çok açık devlet olan ABD'de bile, milliyetçilik ve ulusal güvenlik kaygıları nedeniyle yerli şirketlerin yabancı mülkiyetine bazı kısıtlamalar getirilmektedir.¹⁵⁴

Ülkeler ve çokuluslu şirketler arasında bazı iç temasların olduğunu tahmin etmenin çok güç olmadığı söylenebilir. ÇUŞ'lar, mevcut ekonomik güçleri ve gelişmiş organizasyonları ile yatırım yaptıkları ülkelerin karar mekanizmalarını etkileyebilirler. Böylece, kararların odak noktası ülke çapındaki faydadan ziyade çok uluslu şirketin faydası olur. ÇUŞ'ların faaliyetlerinin temel amacı, yatırım yaptıkları ülkelerin ekonomisine ya da sosyal refahına katkıda bulunmak değil, kendi şirket karlarını ve bağlı oldukları kendi ülkelerinin çıkarlarını maksimuma çıkartmaktır. Öte yandan, bazı ülkelerde darbelerin patlak vermesi sonucu yaşanan hükümet değişikliklerinden ve ülkeler arasında çıkan birçok savaştan ÇUŞ'ların açık veya kapalı olarak sorumlu tutulduğu bilinmektedir.

Uluslararası ticarete önemli bir konu, ÇUŞ'lar ile ev sahibi hükümetler arasındaki etkileşim ile ilgilidir. Bir ev sahibi hükümetin müdahale politikası, ülkede faaliyet gösteren bir ÇUŞ'un stratejileri ve operasyonları üzerinde ciddi kısıtlamalara sebep olur. Bu genel gerçeğe rağmen, hükümet müdahalesinin aynı ülke içinde veya aynı endüstri içinde bir ÇUŞ'tan diğerine önemli ölçüde değiştiği de kaydedilmiştir. Firmaların ev sahibi hükümetlerden gelen siyasi güçlerle başa çıkma yaklaşımlarında nasıl farklılık gösterdiğini açıklayan teorik bir perspektif geliştirilmiştir. Bu bakış açısı, ÇUŞ'ların ev sahibi hükümetleri etkileme yeteneklerindeki farklılıkları yansıtan

¹⁵³ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.118

¹⁵⁴ Öznur Yüksel, a.g.e. , s.121

çeşitli derecelerde ev sahibi hükümet müdahalesi yaşadığı fikrine atıfta bulunarak pazarlık gücü kavramına dayanmaktadır. Buna göre, çalışmalar, ÇUŞ'ların ev sahibi hükümetlere göre pazarlık gücünün öncüllerini ve stratejik sonuçlarını araştırmaya yöneliktir. Bununla birlikte, ÇUŞ pazarlık gücünün kaynakları hakkındaki ampirik bulgular genellikle tutarsızdır ve bu konudaki teorik görüşler farklı olmaya devam etmektedir. Literatürün bu birikimli olmayan doğası göz önüne alındığında, belirli bir pazarlık gücü kaynağının ÇUŞ'ların pazarlık gücünü nasıl etkilediğini anlamak zordur. Birçok çalışma, ÇUŞ'lar ve ev sahibi hükümetler arasındaki ilişkiyi analiz ederken pazarlık gücü çerçevesini benimsemiştir. Bu çerçevenin genel mantığı, ÇUŞ-ev sahibi hükümet etkileşimlerinin sonuçlarının, ÇUŞ'ların ev sahibi hükümet üzerindeki göreceli pazarlık gücünü yansıtmaları olmuştur. Bu nedenle, bu çerçeveye göre, daha fazla pazarlık gücüne sahip ÇUŞ'ların ev sahibi hükümetlerle müzakerelerde daha elverişli koşullar elde etme olasılıkları daha yüksektir ve ev sahibi hükümet müdahalelerinin acılarıyla karşılaşma olasılıkları daha düşüktür.¹⁵⁵

Ekonomik güç olarak ulus devletlerle rekabet edebilen çokuluslu şirketler, dünya üzerindeki yatırım sermayesi, teknoloji ve uluslararası pazarların çoğunu kontrol etmektedirler. Çokuluslu şirketler, uluslararası pazardaki hâkim konumlarını korumak için genellikle diğer şirketlerle birleşir. Kuşkusuz, çokuluslu şirketlerin gittikçe artan gücü, küresel ekonominin yapısını ve sistemini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu devasa şirketler ve küresel stratejileri, dünya ticaretinin akışında, endüstrilerin konumlanacağı yerlerin seçiminde ve diğer ekonomik faaliyetlerde önemli belirleyiciler haline gelmiştir. Bu nedenle, çokuluslu şirketler ülkelerin ekonomik ve sosyal refahına tesir eden çok önemli aktörler haline gelmiştir.¹⁵⁶

Dünya çapındaki nominal doğrudan yabancı yatırım giriş ve çıkışları, 1982'de yaklaşık 40-60 milyar ABD dolarından 2000'de yaklaşık 1.200 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Doğrudan yabancı yatırımın ortalama büyüme oranları, GSYİH ve hatta ticaretten çok daha yüksektir. Reich ve Summers gibi bazı yazarlar, politik süreç

¹⁵⁵ Chul W. Moon, Augustine A. Lado, MNC-Host Government Bargaining Power Relationship: A Critique and Extension Within the Resource-Based View, *Journal of Management*, Cilt 26, Sayı 1, 2000, s.85-87

¹⁵⁶ Manfred B. Steger, *Küreselleşme*, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s. 74-77

üzerindeki ekonomik etkinin küreselleşmenin bu yönü nedeniyle büyüdüğünü iddia etmektedir (örneğin, Reich (1993) ve Summers (1999)). Bu algı bazen ulus devletin 'egemenlik kaybı' kavramıyla doruğa ulaşır. Çünkü çokuluslu şirketlerin hükümet karşısındaki pazarlık pozisyonu iyileştiğinden, ulusal hükümetlerin politika belirleme konusundaki takdirlerinin çoğunu kaybettiği fikrini yansıtmaktadır. Bunun nedeni, hükümetlerin istenmeyen politikalar belirlemesi durumunda firmaların üretim tesislerini yeniden konumlandırmasıdır. Hükümetler bu firmaların varlığını önemseydiğinden, çokuluslu şirketlerin isteklerine boyun eğmek zorundadırlar. Bu, devletlerin doğrudan yabancı yatırımları ülkelerine çekebilmek için giriştikleri rekabeti tanımlayan "dibe doğru yarış"ı başlatır ve hükümetlere, ulusal politikayı belirlemek için neredeyse hiçbir takdir yetkisi kalmaz.¹⁵⁷

Küresel aktörlerin yeniden biçimlendirdiği bu süreçte devlet ve farklı sivil toplum örgütlerinin yanı sıra çokuluslu şirketler de siyasete dâhil olmuştur. Bu şirketler siyasi karar alma proseslerinin aktörleri arasındadırlar. Çokuluslu şirketler de sivil toplum örgütleri oluşturarak siyasi karar alma süreçlerini etkileyebilir, piyasanın oyuncularından biri olarak onlara farklı konulardaki fikirlerini söyletebilir ve baskı oluşturabilir. Çokuluslu şirketler, faaliyette buldukları ülkenin en stratejik sektörlerinde etkili bir güç unsuru teşkil etmektedir. Bilhassa savunma endüstrisi, yazılı ve görsel iletişim araçları, bankacılık ve finans, bilişim, sağlık vb. ülkeler için hayati ve stratejik önem taşıyan kilit sektörlerde aktif bir şekilde yer alarak bunu siyasi karar merkezleri üzerinde bir yaptırım aracı olarak görmektedirler. Çokuluslu şirketler bu kozları kendi çıkarları ya da bağlı oldukları ana ülkenin çıkarları yönünde kullanmaktan çekinmeyeceklerdir.¹⁵⁸

İngiltere merkezli yoksulluk karşıtı bir yardım kuruluşu olan “Global Justice Now” tarafından yapılan bir araştırma, dünyanın en büyük ekonomileri listesindeki ilk 100 ekonomi içerisindeki şirket sayısının 2014 te 63’ten 2015’te 69’a çıktığını ortaya koymaktadır. Yani dünyanın en büyük şirketleri, 2015’te ulus devletlere kıyasla servetlerini artırarak, çok uluslu şirketlerin artan gücünü göstermiştir. Pek

¹⁵⁷ Andreas Polk, Lobbying Activities of Multinational Firms, University of Zurich, Socioeconomic Institute, Working Paper No. 0205, 2002, s.1-2

¹⁵⁸ Hacı Murat Aktaş, a.g.e. , s.55

çok yükselen piyasa ekonomisi, özellikle Çin'deki yavaşlamanın bir sonucu olarak, son birkaç yılda büyümek için mücadele ederken, dünyanın en büyük şirketlerinin birçoğunun boyutu artmıştır. Londra merkezli kuruluş, Walmart, Apple ve Shell dahil olmak üzere en büyük 10 şirketin dünyadaki çoğu ülkenin toplamından daha fazla para kazandığını ifade etmektedir. Global Justice Now, hükümetleri, çok uluslu şirketlerin vatandaşlarının ihtiyaçlarının üzerinde vergi teşviklerini kabul etme baskısına boyun eğmekle suçlamıştır. En büyük 200 çok uluslu şirketin, birçok küçük ülkenin yönetimlerini bu konularda sıkıştırdığını ve 153 şirketin de ekonomik güç olarak Afrika, Asya ve Güney Amerika'daki birçok devletin üzerine çıktığını iddia etmiştir.¹⁵⁹

Tablo 4: Dünya'nın En Büyük Ekonomileri Listesi (2015)

Top 100 Countries/Corporations					
Country/Corporation	Revenue (US\$, bns)	Country/Corporation	Revenue (US\$, bns)	Country/Corporation	Revenue (US\$, bns)
1 United States	3.251	35 Austria	189	69 Ping An Insurance	110
2 China	2.426	36 Samsung Electronics	177	70 United Arab Emirates	110
3 Germany	1.515	37 Turkey	175	71 Kroger	110
4 Japan	1.439	38 Glencore	170	72 Société Générale	108
5 France	1.253	39 Industrial & Commercial Bank of China	167	73 Amazon.com	107
6 United Kingdom	1.101	40 Daimler	166	74 China Mobile Communications	107
7 Italy	876	41 Denmark	162	75 SAIC Motor	107
8 Brazil	631	42 UnitedHealth Group	157	76 Walgreens Boots Alliance	103
9 Canada	585	43 CVS Health	153	77 HP	103
10 Walmart	482	44 EXOR Group	153	78 Assicurazioni Generali	103
11 Spain	474	45 General Motors	152	79 Cardinal Health	103
12 Australia	426	46 Ford Motor	150	80 BMW	102
13 Netherlands	337	47 China Construction Bank	148	81 Express Scripts Holding	102
14 State Grid	330	48 AT&T	147	82 Nissan Motor	102
15 China National Petroleum	299	49 Total	143	83 China Life Insurance	101
16 Sinopec Group	294	50 Argentina	143	84 J.P. Morgan Chase	101
17 Korea, South	291	51 Hon Hai Precision Industry	141	85 Gazprom	99
18 Royal Dutch Shell	272	52 General Electric	140	86 China Railway Engineering	99
19 Mexico	260	53 China State Construction Engineering	140	87 Petrobras	97
20 Sweden	251	54 AmerisourceBergen	136	88 Trafiquora Group	97
21 Exxon Mobil	246	55 Agricultural Bank of China	133	89 Nippon Telegraph & Telephone	96
22 Volkswagen	237	56 Verizon	132	90 Boeing	96
23 Toyota Motor	237	57 Finland	131	91 China Railway Construction	96
24 India	236	58 Chevron	131	92 Microsoft	94
25 Apple	234	59 E.ON	129	93 Bank of America Corp.	93
26 Belgium	227	60 AXA	129	94 ENI	93
27 BP	226	61 Indonesia	123	95 Nestlé	92
28 Switzerland	222	62 Allianz	123	96 Wells Fargo	90
29 Norway	220	63 Bank of China	122	97 Portugal	90
30 Russia	216	64 Honda Motor	122	98 HSBC Holdings	89
31 Berkshire Hathaway	211	65 Japan Post Holdings	119	99 Home Depot	89
32 Venezuela	203	66 Costco	116	100 Citigroup	88
33 Saudi Arabia	193	67 BNP Paribas	112		
34 McKesson	192	68 Fannie Mae	110		

Kaynak: Global Justice Now, Corporations vs governments revenues: 2015 data, https://www.globaljustice.org.uk/sites/default/files/files/resources/corporations_vs_governments_final.pdf, 29.11.2021

¹⁵⁹ Phillip Inman, The Guardian, "Big Corporations Dominate List Of World's Top Economic Entities", <https://www.theguardian.com/business/2016/sep/12/global-justice-now-study-multinational-businesses-walmart-apple-shell>, 29.11.2021

Liste incelendiğinde ABD, Çin, Almanya, Japonya, Fransa ve Birleşik Krallık'ın ilk altı ekonomik varlığı oluşturduğu, bunu İtalya, Brezilya ve Kanada'nın izlediği görülmektedir. ABD merkezli çokuluslu bir perakende şirketi olan Walmart ise bu listede 10. sırada yer almakta ve onu Çin'in elektrik tekeli State Grid 14. sıradaki yeriyle takip etmektedir. Çin Ulusal Petrol Şirketi ile bir diğer Çinli petrol şirketi Sinopec Group'ta 15 ve 16. sıralarda yer bulmaktadır. Royal Dutch Shell 18, Exxon Mobil 21, Volkswagen 22 ve Toyota 23. sıralarda yer alırken Apple'ın da 25. sırada yer aldığı görülmektedir. Listedeki ilk 10 şirketin değeri, İrlanda, Endonezya, İsrail, Kolombiya, Yunanistan, Güney Afrika, Irak ve Vietnam'ın da dahil olduğu en alttaki 180 ülkenin 280 trilyon dolarlık değerini geçerek 285 trilyon \$ (215 trilyon £)'a ulaşmaktadır. Global Justice Now'ın direktörü Nick Dearden bu konuda şunları söylemiştir: *“Şirketlerin muazzam zenginliği ve gücü, eşitsizlik ve iklim değişikliği gibi dünyadaki pek çok sorunun merkezinde yer alıyor. Günümüzde kısa vadeli kârlar, gezegendeki milyonlarca insan için temel insan haklarını geride bırakıyor gibi görünüyor. Bu rakamlar sorunun daha da kötüye gittiğini gösteriyor.”* Global Justice Now, ulusötesi şirketlerin tüm insan hakları sorumluluklarına uymasını sağlamak için bağlayıcı bir anlaşma hazırlamayı amaçlayan Ekvador liderliğindeki bir BM çalışma grubu kurulması çalışmalarını öncesinde İngiliz hükümeti üzerindeki baskıyı artırmak için bu rakamları yayınladığını açıklamıştır. Ayrıca, anlaşmanın ulusal ve küresel düzeyde yasal olarak uygulanabilir olması için çağrıda bulduklarını söylemişler ve İngiltere'yi bu süreci desteklemeyi reddettiği için eleştirmişlerdir.¹⁶⁰

2.8.3. Çokuluslu Şirketlerin Değişen Ekonomi Politik Rolü

Küreselleşme, maliye ve ticaret bakanları tarafından daha çok ekonomik bir olay olarak algılanır, ancak küreselleşme gelişmekte olan ülkelerdeki insanlar için bundan daha fazlasıdır. Küreselleşmenin eleştirilmesinin sebeplerinden biri, geleneksel değerleri yok etmesidir. Küreselleşmenin harekete geçirdiği büyümeyi de içermek üzere ekonomik büyüme, kentleşmeyle sonuçlanacak ve geleneksel kültürü

¹⁶⁰ Phillip Inman, The Guardian, “Big Corporations Dominate List Of World's Top Economic Entities”, <https://www.theguardian.com/business/2016/sep/12/global-justice-now-study-multinational-businesses-walmart-apple-shell>, 29.11.2021

yaşatan kırsal toplumları kademeli olarak yok edecektir. Ne yazık ki, küreselleşmeyi yönetmekle görevli olanlar şu ana kadar, olumlu yönlerini överken, işin olumsuz yanlarını; değerler ve kültürel kimlik için oluşturduğu tehditleri eleştirmekten uzak kalmışlardır.¹⁶¹

Küreselleşmeyi “batı modernite projesinin doğrudan bir uzantısı” olarak gören Anthony Giddens’e ve Immanuel Wallerstein’in geliştirdiği “Dünya Sistemi Teorisi”ne itiraz eden Ronald Robertson'a göre; bu kuram ve teoriler, küreselleşme prosesinin yaşayan ve değişen biçimini yakalamada başarısız olmaktadır. Robertson'a göre; Wallerstein'in teorisi, ekonomik faktörlerin ve süreçlerin önemini vurgulayarak genişleyen dünyayı kapitalist sistemin gelişimiyle açıklamaktadır. Küresel sistemi “ulus-devlet sistemi”, “dünya kapitalist ekonomik sistemi”, “dünya askeri düzeni” ve “uluslararası iş bölümü”nden ibaret olan dördü bir oluşum olarak açıklayan Giddens ise, kültürel olguya gerekli önemi vermemektedir. Robertson'a göre, *“Küreselleşme, hem dünyanın küçülen yoğunlaşmasını hem de bir bütün olarak dünyanın bilincinin yoğunlaşmasını ifade eden bir terimdir.”* Böylelikle küreselleşmeyi daha kapsamlı ve sosyolojik bir bakış açısıyla gören Robertson, modern dünyanın sosyal kuramına kültürel bir bakış açısı getirmektedir. Robertson, küreselleşmeyi kapsamlı bir şekilde açıklamaya çalışırken, devletlerarası etkileşimin yerine sosyo-kültürel süreçleri temel açıklayıcı sebepler arasına alır. Robertson’a göre; *“Küreselleşme, dünyayı yeniden yapılandırma isteminin, teşebbüsünün ve sürecinin tarihsel bir sonucudur. O nedendir ki, küreselleşme olgusu tarihsel süreçte kendini açığa çıkaran sosyal, kültürel, ekonomik ve düşünsel süreçlerden bağımsız olarak kavranamaz. Çünkü küreselleşme ne yalnızca dünyanın bir yerinde Mc Donalds’a gidebilme olarak ve ne de bir Hristiyan rahiple ilişkilendirilen Sevgililer Günü’nü kutlamaktır. Hiç kuşkusuz onlar küreselleşmenin kimi basit tezahürleri olarak görülebilir; ama küreselleşme özü itibarı ile kendini ekonomik, sosyal ve düşünsel olarak, az gelişmiş ülkelere empoze eden gelişmiş ülkelerin başlattığı bir olaydır.”* Robertson'a göre "uluslararası alan", farklı medeniyetlere ait kültürlerin, ulusal toplumların, ülke içi ve uluslararası teşkilatlanmaların, etnik

¹⁶¹ Joseph E. Stiglitz, Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı, Çev. Arzu Taşçıoğlu & Deniz Vural, Plan B Yayınları, 3. Baskı, 2004, s.273

grupların ve bireylerin çok daha fazla baskı altında tutulduğu ama aynı zamanda güçlendiği bir noktaya doğru ilerleyen sosyo-kültürel bir sistemdir. Küreselleşme sürecinde, bu sürecin doğal bir nedeni olarak tüm aktörler kendilerini “küresel-insanlık” düzeyinde tanımlamaya zorlanmaktadır. Küreselleşme bu şekilde, uluslararası kuruluşlar, çokuluslu şirketler gibi yeni aktörlerin oluşturduğu “üçüncü kültürler”e neden olmaktadır.¹⁶²

Bir toplumla bağlantılı tüm fiziksel ve ruhsal bileşenleri kapsayan ve toplumdaki farklılıkları gösteren özelliklere sahip olan kültür, reklam ve pazarlama çalışmalarının odak noktasında bulunmaktadır. Birbirine çok benzeyen kültürler olsa bile bunlar kesinlikle aynı kabul edilmezler. Kültür, bir toplumun aile yapısı ile ilişkilerinden, eğitim anlayışına, dini inanç ve geleneklere kadar çok geniş bir alanı kapsamakta olduğundan bütün ülkelerle ilgili ortak bir yaklaşımın geliştirilmesi ve kabul edilmesi zorlaşmaktadır. Son zamanlarda rekabet ve rekabetin hızla ivme kazanması karşısında şirketler iletişim uygulamalarında fark yaratabilmek için sosyo-kültürel değerlere önem vermeye başlamışlardır.¹⁶³

Küreselleşme, toplumsal değişimi açıklamak için kullanılan ana kavramlardan bir tanesidir. Toplumsal değişim, modernleşme süreciyle birlikte yaşanan değişimlerle biçimlenmekte ve modernite sürecinin çıktılarında tartışmalar küreselleşme kavramının gündeme gelmesine neden olmaktadır. “Modernleşme Teorisi”, Batılı olmayan toplumların az gelişmişliğini, geçmişten ve gelenekselden kopamamaları, bilimsel ve teknolojik gelişmelere açık olmamaları ve sosyal yapılarının modernleşmeyi engelleyecek kadar içe dönük olmaları ile açıklamaya çalışmıştır. Gelenekçi değerlerin baskın olduğu toplumlarda, bunların geçmişe dönük kadenci tutumları yenilikçiliği ve girişimciliği engellemektedir.¹⁶⁴

2.8.3.1. Kültürel Değişim Stratejisi

Kapitalizm, küreselleşme ile birlikte insanların alışkanlıklarını değiştirmiş ve tüketim oranını artırmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ile bilim ve

¹⁶² Muhittin Adıgüzel, a.g.e. , s.28-30

¹⁶³ Işıl Karpat Aktuğlu, Ayşen Temel Eğinli, Küresel Reklam Stratejilerinin Belirlenmesinde Kültürel Farklılıkların Önemi, Selçuk İletişim, Cilt 6, Sayı 3, 2010, s.167

¹⁶⁴ Mehmet Dikici, a.g.e., 33-35

sanattaki ilerlemelerin hızlanması sonucu insanların ihtiyaçları da artış göstermiştir. İleri teknolojilerin mal ve hizmet üretiminde kullanılması, dağıtım ve pazarlamanın hızlanmasıyla birlikte şirketler yerellikten çıkmıştır. Kapitalist küreselleşme ile hayatın merkezi haline gelen para ve güce dayalı yaşam tarzı; sosyal bir varlık olan bireyin robotlaştırılması yönündeki ilkelerini toplumlara sunmuştur. Kapitalizm, medeniyetlere direkt olarak etki etmiş, gelenek ve görenek gibi töresel olguları zayıflatmıştır.¹⁶⁵

Yabancı firmalar ülkelere geldiklerinde, genelde, ulusal endüstriyi geliştirmeyi uman küçük iş adamlarının heves ve hırslarını kırar, kendilerine rakip olabilecek yerel firmaları piyasadan silerler. Bunun çok fazla örneği bulunmaktadır. Pepsi ve Coca-Cola ülkelerin pazarlarına girdiğinde, neredeyse dünyanın her tarafındaki meşrubat firmaları ezilmiştir. Yerel dondurma firmaları, Unilever'in dondurmalarıyla yarışamayacaklarını anlamıştır. ABD'deki büyük mağaza zincirleri ve bakkallar arasındaki çatışmayı hatırlamak, bunu anlamamanın bir yolu olabilir. WalMart bir bölgeye girdiğinde, bölgesel şirketler, piyasadaki yerlerini kaybetmekten korktukları için buna şiddetle karşı çıkıyorlardı. Yerel esnaf, devasa satın alma gücü olan WalMart ile rekabet edemeyeceklerinden korkuyordu. Kasabalarda yaşayan insanlar, bütün yerli dükkanlar kapanırsa kasabalarının karakterine ne olacağından endişe duyuyordu.¹⁶⁶

Yabancı yatırımcılar, bir kültüre bir yenilik getirirken iki seçeneğe sahiptir. Bekleyebilirler veya değişime neden olabilirler. İlki, kültüre değer katan yeniliklerini kanıtlayan nihai kültürel değişiklikleri umutla beklemeyi gerektirir; ikincisi, bir fikri veya ürünü tanıtmayı ve kasıtlı olarak direncin üstesinden gelmek ve kabul oranını hızlandıran değişime neden olmak üzere yola koyulmayı içerir. Açıkçası, tüm pazarlama çabalarının kabul edilmesi için illa bir değişikliğin yapılması gerekmez. Aslında, çok başarılı ve oldukça rekabetçi pazarlama, kültürel olarak uyumlu bir strateji ile gerçekleştirilir. Esasen bu, hâlihazırda piyasada bulunanlara benzer ürünleri mevcut kültürel normlarla mümkün olduğunca uyumlu bir şekilde

¹⁶⁵ Zafer Akbaş, Veysel Babahanoğlu, Şahin Çaylı, a.g.e. , 89-104

¹⁶⁶ Joseph E. Stiglitz, a.g.e. , s.89

pazarlamayı ve böylece direnci en aza indirmeyi içerir.¹⁶⁷ Bu durumda uluslararası yatırımcılar, kültürün hangi öğelerinin değişime direneceğini ve bu direncin toplumlar arasında nasıl farklılık göstereceğini bilmelidir. Toplumların eğitim seviyesi ile bireylerin bilgi ve diğer toplumlara ait olan kültürlere bakış açısı, değişimin kabul edilmesinde o toplumun en belirleyici özelliklerini oluşturmaktadır. Ayrıca dinsel inanışların etkisi de unutulmamalıdır.¹⁶⁸

Genellikle toplum davranışlarında din, inanç ve tutumların rolü çok büyük oranda sezilmektedir. Bu nedenle, uluslararası şirket yöneticileri, bir tüketici olarak o toplumun insanların niçin o tarzda davrandıklarını araştırmak zorundadır. Dinler, toplumların kültürlerinde önemli bir yere sahiptir.¹⁶⁹ Firmaların piyasaya sürdüğü ürünün türü, ülkelerin dinsel inanışları açısından çelişkiler yaratabilir. Örnek olarak; Hristiyanlığın Katolik inancını benimseyen ülkelerde, doğum kontrol haplarını pazarlamak zordur. Başka bir örnek de yiyecekler konusunda verilebilir. İslam inancında olan birçok ülkede domuz ve domuz yağı katkılı gıda maddelerinin, alkollü içeceklerin satılması ve pazarlanması ile Hindistan'da sığır eti ürünlerinin pazarlanması bu ülkelerin toplumlarının dini inanışlarına terstir.¹⁷⁰ Uluslararası şirketlerin kültürel çevreye uyum sağlaması çok önemlidir. Farklı kültürlerde birçok farklılıkla karşılaşmakta, şirketler bu tür sorunlara çözüm bulmak için birçok formül denemekte ve yeni formüller geliştirmektedir. “Ürün politikasında uyum”, çokuluslu şirketlerin pazarlama taktiklerini içerir. Bunu, Singer Dikiş Makinaları firmasının yaşadığı bir deneyim ile açıklayabiliriz. Birçok İslam ülkesinde kadınların konumu korunmaya muhtaç ve bazı yönlerden dış dünyadan izole edilmiş durumdadır. Sudan'da, kadınların dikiş makinelerinin kullanımıyla ilgili olarak düzenlenmiş bir kursa katılmalarına önyak olan bir Singer firması çalışanı bu sebeple hapis cezası almıştır. Singer şirketi de çözümü kursu erkeklere vererek makineyi önce onlara tanıtmada bulmuştur. Böylelikle erkekler kursun muhtevası hakkında bilgi sahibi olmuş ve faydalarını gördükten sonra kadınlarını da bu kurslara

¹⁶⁷ Philip R. Cateora, International Marketing, Irwin/McGraw-Hill, Ninth Edition, 1996, s.108

¹⁶⁸ Esin Can Mutlu, a.g.e., s.231

¹⁶⁹ Esin Can Mutlu, a.g.e., s.235

¹⁷⁰ Esin Can Mutlu, a.g.e., s.237

göndermişlerdir.¹⁷¹ Ayrıca, yeme-içme, gıda ve perakende sektörlerinde de buna benzer uyum politikaları güdülmektedir. Dünyanın önde gelen çok uluslu fastfood firmaları olan Mc Donald's ve Burger King'in faaliyette buldukları ülkelerin kültürel özelliklerini dikkate alarak sosyal değerler ile çatışmamak için standardizasyon özelliklerinden taviz verdikleri bilinmektedir. Bu firmalar ürünlerinde kullandıkları standart malzemeleri o ülkelerin kültürel değerleri ve dini inançlarıyla çatışmayacak malzemelerle değiştirmekte, ülkelerin damak zevklerine uygun ürünleri menülerine eklemekte ya da menülerinden çıkartabilmektedir.

Yeniliklerin kabul edilme sürecinin anlaşılması, firmalar için çok önemlidir. Yatırımcılar, kabul için yüz yıllar hatta on yıllar bile bekleyemez, bu kabul mali kaynaklar ve öngörülen kârlılık dönemleri sınırları içinde elde edilmelidir. Planlı sosyal değişim kavramlarıyla ilgilenen sosyal bilimciler tarafından sunulan olası yöntemler ve anlayışlar bu yüzden yatırımcıların ilgini çekmiştir. Tarihsel olarak, çoğu kültürel ödünç alma(başka bir kültürden, etnik gruptan veya dinden fikir ve uygulamalar alma) ve bunun sonucunda ortaya çıkan değişim kasıtlı bir plan olmadan meydana gelmiştir. Ancak giderek artan bir şekilde, bazı uluslararası şirketlerin (örn. çokuluslu şirketler) değişimi meydana getirmek için planlı girişimlerinin bir sonucu olarak toplumlarda değişimler oluyor; yani planlı bir değişim meydana geliyor. Yabancı yatırımcı, bir değişim aracı olarak işlev görebilir ve yenilikçi bir ürüne karşı direncin üstesinden gelmek için bir kültürün belirli yönlerini değiştirmek için bir strateji tasarlayabilir. Bir toplumda planlı değişimi gerçekleştirmenin ilk adımı, hangi kültürel faktörlerin bir yenilikle çatıştığını belirlemek ve böylece kabulü için direnç yaratmaktır. Bir sonraki adım, bu faktörleri engellerden kabullenmeye kadar değişim için uyarıcılara dönüştürmek için bir çabadır. Daha iyi temizlik yöntemleri, gelişmiş tarım teknikleri veya az gelişmiş toplumların halkları arasında protein açısından zengin diyetler için kabul görmek üzere kullanılan aynı kasıtlı yaklaşımlar, pazarlama hedeflerine ulaşmak için yatırımcılar tarafından benimsenebilir. Bu stratejilerin kullanımı ile yabancı yatırımcı bir değişim ajanı haline gelir. Kabulü değişim gerektiren bir ürünü tanıtmak bile

¹⁷¹ Esin Can Mutlu, a.g.e., s.245-246

kültürel değişim sürecini başlatır ve bu yenilik, nihai kültürel değişimin temelini oluşturur.¹⁷²

Uluslararası alanda pazar paylarını artırmak ve rekabette avantaj sağlamak amacıyla özellikle din, dil, inanç, alışkanlık, gelenek ve görenek gibi kültürel öğelerin dikkate alındığı ve iletişimde mesaj taktiklerinin buna göre tasarlandığı görülmektedir. Küreselleşme, uluslararası alanda rekabetin hızını artırarak dünyayı tek pazar haline getirmiştir. İşletmeleri küresel pazarlardaki ekonomik dinamiklerden çok pazarlama alanındaki kültürel özelliklere dikkat etmeye yöneltmiştir. Yoğun rekabet şartlarında belli bir strateji ile hazırlanmış bir tanıtım kampanyası ile herhangi bir pazarda başarılı olmuş bir şirketin diğer pazarlarda da aynı başarıyı yakalaması sadece şans olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda uluslararası şirketlerin(örn. çokuluslu şirketler), hedeflerinde olan pazarların kültürel dinamiklerini bilmeleri ve tanıtım stratejilerini buna göre belirlemeleri, tanıtım mesajlarını ve görsellerini bu yönde hazırlamaları zorunluluk haline gelmiştir.¹⁷³

Çokuluslu şirketlerin, şirket çıkarlarını veya bağlı olduğu ana devletin çıkarlarını maksimize etmek üzere yabancı hükümetlerin siyasi ve ekonomik karar merkezlerini etkileme çalışmalarına ek olarak; faaliyette bulunmak üzere girmiş olduğu ülkelerin toplumsal yapısını, sosyo-kültürel dokularını da hedeflerine aldıkları söylenebilir. ÇUŞ'ların kazançlarını sürekli kılmak ya da bilinmeyen diğer amaçları için, yabancı kültürleri etkileyerek değer yargılarını dönüşüme uğratabacak ve tek bir homojen kültür yaratacak çeşitli pazarlama taktikleri uyguladığı bilinmektedir. ÇUŞ'ların hedefledikleri kültür değişimini gerçekleştirmek için piyasaya sürdükleri ürünlerinin yerel kültürün motifleriyle uyum sağlayacak şekilde tanıtılması konusunda önemle çalıştıkları görülmektedir.

Günümüzde ülkemiz kültürüne ait birçok ürünün yabancı menşeli ürünle yer değiştirdiği fark edebiliriz. Zengin ve çok çeşitli yöresel yeme-içme kültürümüzün yerini batılı hızlı tüketim(fastfood) kültürünün aldığını görebiliriz. Çokuluslu şirketler bu değişimi gerçekleştirirken ülkelerin sosyo-kültürel, etnik ve dinsel

¹⁷² Philip R. Cateora, a.g.e., s.109-110

¹⁷³ Işıl Karpat Aktuğlu, Ayşen Temel Eğinli, a.g.e., s.168

değerleriyle özdeşleşen ürünleri de kullanmaktadır. Örnek olarak; hepimizin televizyonlarda görerek aşına olduğu Coca-Cola ve Ramazan pidesi” hikâyesini hatırlayabiliriz. Coca-Cola firmasının uygulamış olduğu pazarlama stratejileri neticesinde, tüm İslam âlemi ve ülkemiz toplumu için manevi değeri yüksek olan bu mübarek ayda sofralarımızda artık Ramazan Pidesi’nin yanında milli içeceğimiz olan ayranın yerine Coca-Cola içeceği yer almaktadır. Çoğunluğumuzun fark etmediği ancak parçası olduğu bu kültürel değişimin Çokuluslu şirketler tarafından uygulanan başarılı stratejiler sonucunda gerçekleştiği ifade edilebilir. ÇUŞ’ların toplumsal motifleri değiştirerek kültürel farklılıklarından kaynaklanan pazarlama dezavantajlarını ortadan kaldırmaya yönelik bu çalışmaları; onların değişen ekonomi politik rollerini tanımlamada kullanılabilir.

2.8.3.2. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yatırımları

Çokuluslu şirketlerin sürdürülebilir kazançlarını garanti altına almak üzere Kurumsal Sosyal Sorumluluk(KSS) programlarına da yöneldikleri bilinmektedir. Günümüzde insanlar çeşitli ekonomik, çevresel, etik, yönetim ve sosyal yönlerle ilgilendiklerinden Kurumsal Sosyal Sorumluluk programları uzun vadede şirketlerin kaderini belirleme etkili olabilmektedir.

Araştırmalar, KSS programlarında daha yüksek itibara sahip ve sosyal olarak daha sorumlu olan şirketler için rekabet avantajı olduğunu kanıtlamıştır. Starbucks, Body Shop ve Microsoft gibi çokuluslu şirketler, iyi geliştirilmiş davranış kuralları oluşturur. Bu şirketler ayrıca işlerini etik bir şekilde yapma, olumsuz çevresel etkileri en aza indirme, belirli konulara halkın dikkatini çekme, fon ve bağış toplama, çalışanların iş memnuniyetini artırma ve daha fazlası için bazı sosyal görevleri gerçekleştirme gibi faaliyetlerinde bulunurlar.¹⁷⁴

Kurumsal sosyal sorumluluk ilk yıllarında genellikle "sosyal sorumluluk" olarak anılmıştır. “kurumsal sosyal sorumluluk” ifadesi Bowen (1953) tarafından ilk defa kullanıldıktan sonra önemli bir akademik ilgi konusu haline gelmiştir. Bowen,

¹⁷⁴ Lok Yiu Chan, “Corporate Social Responsibility of Multinational Corporations”, University of Washington Tacoma, Bachelor of Arts, Global Honors Program, Global Honors Theses (Undergraduate Thesis), 2014, s.1

KSS'nin "iş adamlarının politikaları takip etme, kararları alma veya toplumumuzun amaçları ve değerleri açısından arzu edilen eylem çizgilerini takip etme yükümlülüklerine atıfta bulunduğunu" belirlemiştir. Bowen'in KSS'nin özü; şirketin kendisinden ziyade iş adamlarının sorumluluğuna odaklanmıştır. Ancak aradan geçen dönemde ortaya çıkan sosyal sorunlar nedeniyle odak, işletme yöneticileri ve işletmecilerinden şirketlere doğru kaymıştır.¹⁷⁵

“Kurumsal sosyal sorumluluk”, bir kuruluşun iç ve dış tüm paydaşlarına karşı "etik" ve "sorumlu" davranış sergilemesi, bu doğrultuda kararlar alması ve uygulaması olarak tanımlanabilir. “Kurumsal sosyal sorumluluk” denilince genel olarak bir şirketin sürdürülebilir büyüme ana hedefine ulaşabilmesi için doğayı ve çevreyi korumaya yönelik tedbirler alarak üretim faaliyetinde bulunması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak bu oldukça eksik bir tanımdır. Bir şirketin çevreye ve topluma karşı sorumluluklarının yanı sıra, direkt ya da dolaylı bir ilişkide bulunduğu, şirket politikalarından ve faaliyetlerinden ciddi şekilde etkilenecek tüm paydaşlara karşı sorumlulukları vardır.¹⁷⁶

Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ'lar), hem ana hem de ev sahibi ülkelerdeki etkileri göz önüne alındığında, ülkelerin kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Kurumsal bağlam ve sorunun aktörü olduğu kadar çözümün de aktörü olarak oynadıkları ikili rol de dâhil olmak üzere paydaşlarla önemli sorunlarla karşı karşıyadırlar. Daha çok gelişmekte olan ülkelere odaklanan kurumsal sosyal sorumluluk programları, bir şirketin, bireylerinin refahını artırmak, çevreyi korumak ve hatta eski haline getirmek için yürüttüğü eylemler, programlar ve projelerdir;

¹⁷⁵ Ahmed Musa, Yahaya Yusuf, Louise McArdle, Gbemisola Banjoko, “Corporate Social Responsibility In Nigeria’s Oil And Gas Industry: The Perspective Of The Industry”, Int. J. Process Management And Benchmarking, Cilt 3, Sayı 2, 2013, s.106

¹⁷⁶ Coşkun Can Aktan, Deniz Börü, Kurumsal Sosyal Sorumluluk: İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk, İgiad Yayınları, 2007, s.8-9

diğer bir şekilde özetlemek gerekirse, kendini sorumlu hissedenler için şirket içi ve dışındaki sosyal ve çevresel sorunları çözmektir.¹⁷⁷

En geniş tanımıyla kurumsal sosyal sorumluluk (KSS), şirketlerin kar odaklı işleyişinden etkilenen tüm unsurlara zarar vermemek veya fayda sağlamak üzere doğrudan kar amacı gütmeyen yaptıkları her türlü faaliyettir. Şirketlerin KSS faaliyetlerini yürütmesi için iki neden vardır: birincisi tamamen etik kaygı ile alakalıdır, diğeri ise kuruluşun çevresiyle olan ilişkilerini düzelterek uzun süreli çıkarlarını korumaktır. Frederick (2006) KSS'yi "Her ne biçim alırsa alsın KSS şirket çıkarlarına ve amaçlarına hizmet eder -ve ortaya çıktığı 20. yy basından beri de böyle olması amaçlanmıştır" şeklinde açıklamıştır. Günümüzde şirketlerin ayakta kalabilmeleri ve rekabet avantajı elde edebilmeleri için onlardan "iyi yapmaları değil, daha iyi yapmaları" beklentisi vardır.¹⁷⁸

Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS), firmaların toplum yararına bir dizi girişimi içeren şirket uygulamalarını ifade eder. KSS, bir firmanın kazançlarının bir kısmını hayır kurumlarına bağışlamaktan, çevreye duyarlı şirket faaliyetleri uygulamaya kadar çok çeşitli taktikleri kapsar. Kurumsal sosyal sorumluluğun ana odaklarından biri çevredir. Çapı ne olursa olsun her firmanın hava ve çevre kirliliğine etkisi vardır. Bu etkileri azaltmak için atılan her adım firmaların da toplumun da faydasıdır. Şirketler ayrıca uluslararası ve ulusal yardım kurumlarına bağış yaparak sosyal sorumluluklarını yerine getirirler. Şirketler, hem yardım kurumlarına hem de yerel topluluk programlarına fayda sağlamak için kullanılabilecek bir sürü kaynağa sahiptir. Şirketler çalışanlarına adaletli ve dürüst davranarak da kurumsal sosyal sorumluluklarını yerine getirebilirler. Gönüllü etkinliklerde yer almak, bir şirketin samimiyeti hakkında çok şey anlatabilir. Şirketler, karşılığında hiçbir şey

¹⁷⁷ Yenni Viviana Duque Orozco, Diana Osorio Quintero, Marleny Cardona Acevedo, "Examples Of Socially Responsible Practices Of Multinational Enterprises From Developed and Developing Countries In Colombia", Suma de Negocios, Cilt 3, Sayı 3, 2012, s.58

¹⁷⁸ Seçil Deren van Het Hof, "Türkiye'de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Üçgeni: Şirketler, Toplum ve Toplum Kuruluşları", Araştırma Projesi, 2009, s.7

beklemeden iyilik yaparak, sadece belirli bir sorunla alakalı endişelerini etkili bir şekilde ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda birçok kuruluşa da destek olur.¹⁷⁹

Firmalar, çevrelerine karşı görev ve sorumluluklarını iş etiği çerçevesinde yerine getirmekle mükelleftirler. Sosyal sorumluluk, özünde iş etiğinin bir gereğidir. Başka bir deyişle iş etiği, sosyal sorumluluğu da kapsayan bir anlama sahiptir. Bir firma sahibinin dürüst olması, sözünü tutması, üretim ve satış süreçlerinde hileli yöntemlere başvurmaması ondan beklenen ahlaki davranışlardandır. Fakat firma üretim yaparken hem iç hem de dış çevreye karşı görev ve yükümlülüklerinin de bilincinde olmalıdır. Bu onun sosyal sorumluluğunun bir göstergesidir. İş etiği ile sosyal sorumluluk(bilhassa dış çevreye karşı olan) kavramları, bazen çatışır ve birbiriyle uyuşmayabilirler. Firmaların iç çevresine (çalışanlar) karşı sosyal sorumlulukları ile verimlilik ve karlılıkları arasında iki taraflı ve olumlu bir ilişki vardır. Ancak firmaların dış çevresine (doğa, toplum ve devlet) karşı olan sosyal sorumlulukları, örgütsel amaçlarla daha çok çatışır. Yani doğa ve çevreye verilen zararın tazmini, toplumdaki gelir düzeyi düşük kişilere sosyal yardım gibi uygulamalar firmaların maliyetlerini artırmakta veya kârlarında azalmaya sebep olmaktadır. Ancak sosyal sorumluluğun, örgütün temel amacı ile çelişmesine rağmen iş ahlakının mühim ve ayrılmaz bir parçası olduğu vurgulanmalıdır.¹⁸⁰

Kurumsal sosyal sorumluluk veya “stratejik hayırseverlik” stratejik iş hedeflerine ulaşmak için yapılır. Genel olarak iyi sosyal davranışın, içinde faaliyet gösterdiği topluma bir işi sevdirdiğine inanılır. Yani kurumsal sosyal sorumluluğun temel amacı olan topluma geri verme uygulaması, işletmenin çıkarlarına en iyi şekilde hizmet etmektir. Bunun nedeni, kurumsal sosyal sorumluluğun yönetim ve toplum arasında iyi bir anlayışı teşvik etmesi ve böylece kurumsal paydaşların memnuniyeti hedefine ulaşmasıdır. Kurumsal sosyal sorumluluk 1980'lerde popüler hale gelmiştir. KSS ideolojisi, kuruluşların faaliyet gösterdikleri topluma karşı sosyal anlamda sorumlu olarak ve günlük faaliyetlerinde yüksek etik davranış sergileyerek gelecekte muazzam bir kazanç elde edecekleri, ancak kısa vadede bunun çok

¹⁷⁹ Ömer Emre Temiz, Kurumsal Sosyal Sorumluluk Nedir? ,

<https://www.meloncma.com/en/blog/kurumsal-sosyal-sorumluluk-nedir>, 02.11.2021

¹⁸⁰ Coşkun Can Aktan, Deniz Börü, a.g.e. , s.14

pahalıya mal olacaktır. Vaughn'un belirttiği gibi, KSS faaliyetlerine harcanan para “iyi niyet bankasına yapılan yatırımlar” olarak kabul edilmelidir ve gelecekte büyük finansal faydalar sağlar.¹⁸¹

Küreselleşme sürecini çevreleyen tartışmalar, çokuluslu şirketlerin hassas işgücü, çevresel bozulma vb. pahasına kâr peşinde olabileceği endişelerini arttırmıştır. Bu tür endişelere yanıt olarak, ÇUŞ'lar ticari kuruluşlar olarak sosyal sorumluluklarını göstermeyi amaçlayan adımlar atmışlardır. Öne çıkan gelişmelerden biri, kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) ile ilgili bir davranış kurallarının hazırlanması ve benimsenmesi olmuştur. Bazı gözlemciler, üst düzey yöneticilerin iletmek istediği firma imajıyla uyumlu şekillerde çalışan davranışlarına rehberlik etmede KSS kurallarının rolünü vurgularken, diğerleri ÇUŞ'ların dış çevrelerindeki gözünde bir dereceye kadar meşruiyet elde etmesine yardımcı olma yollarını vurgular. Bu nedenle, bu tür kurallar, ÇUŞ'ların faaliyetlerinde bir dereceye kadar tutarlılık ve dış çevrelerinde bir dereceye kadar meşruiyet elde etmeye çalıştıkları temel bir yol olarak görünmektedir.¹⁸²

Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), iş dünyasında giderek daha önemli bir unsur haline gelmektedir. Birçok insanın şirketlere karşı sahip olduğu ilk izlenim; şirketlerin tüketicilerden ve toplumdan faydalandığıdır. Firmaların tamamen kâr amaçlı olduğunu, toplum, çevre ve insan hakları konularını daha az önemsediklerini, bu yüzden topluma fazla katkı sağlamadıklarını düşünürler. Aslında birçok yatırımcı, şirketinin insanların zihninde yer etmiş olan olumsuz imajını silmek için bunu eylemleriyle kanıtlamak ister. Bu yüzden sosyal sorumluluk faaliyetlerinde bulunan şirketlerin sayısı gitgide artmakta, küçük ve orta ölçekli şirketler de dâhil olmak üzere firmalar artık hem kârlılık hem de sosyal sorumluluk alanlarını

¹⁸¹ Emmanuel A. Iwurie, Ekom Etim Akpan, “Strategic Corporate Social Responsibility And Sustainability Of Multinational Corporations In Nigeria”, Research Journal of Business and Management, Cilt 8, Sayı 2, 2021, s.52

¹⁸² Tony Edwards, Paul Marginson, Paul Edwards, Anthony Ferner, Olga Tregaskis, “Corporate Social Responsibility in Multinational Companies: Management Initiatives or Negotiated Agreements?”, Paper presented at SASE Conference, 2006, s.3

dengeleyebilecek çeşitli programlar ve stratejiler oluşturmak için yoğun bir şekilde bu yönde çalışmaktadır.¹⁸³

Üretim ve tüketim sürecinden kaynaklanan çevresel bozulma ve kirlilik konusunda artan kamuoyu endişesi, şirketlerin finansal olmayan performansını her zamankinden daha fazla inceleme altına almaktadır. Bugün toplumlar sosyal sorumluluk, şeffaflık, hesap verebilirlik ve sürdürülebilirlik gibi konularla giderek daha fazla ilgileniyor. Böylece şirketler, iyi kurumsal vatandaşlar olarak faaliyet göstermeye ve aynı zamanda finansal sürdürülebilirlik peşinde koşarken sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmaya zorlanmıştır. Bugün en büyük 250 küresel şirketin %95'inin ekonomik, sosyal ve çevresel faaliyetlerini sürdürülebilirlik raporu başlığı altında yayınlamasıyla KSS raporlaması baskın trend haline gelmiştir. Dünyanın en saygın şirketlerinin sürdürülebilirlik raporları, sadece genel politikalar açısından değil, finansal ve finansal olmayan uygulamalara ilişkin spesifik ve detaylı bilgilerin niteliği açısından da bir çeşitlilik ortaya koymaktadır. Raporlar şirketlerin kültürü, etik kuralları ve sürdürülebilirlik politikaları hakkında kapsamlı bilgi sağlasa da, genel kabul görmüş standartların olmaması nedeniyle bunları karşılaştırmak genellikle oldukça zordur. Bu raporlar, paydaş hakları, çalışan eğitim programları, sağlık ve güvenlik politikaları, insan hakları, ayrımcılığın önlenmesi politikaları, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele politikaları, ürün ve hizmetlerin çevresel etkileri hakkında iletişim kurmaya devam etmektedir. KSS uygulamaları aslında şirketlerin yükselen toplumsal beklentilere yanıt olarak geliştirdiği sürdürülebilir kalkınma vizyonunu gözler önüne sermektedir. Bu raporlar sadece kamuoyunun beklentilerine cevap vermekle kalmaz, aynı zamanda şirket performansının ilgili paydaşlar tarafından izlenmesine de olanak tanır. Raporlar ayrıca çalışanları şirketin düzenlediği projelere karşı daha duyarlı ve destekleyici olmaları konusunda motive etmektedir.¹⁸⁴

¹⁸³ Lok Yiu Chan, a.g.e. , s. 2

¹⁸⁴ Sibel Hoştut, Seçil Deren Van Het Hof, "Corporate Social Responsibility Practices Of Transnational Corporations: Examples From Turkey And Italy", European Journal of Research on Education, Cilt 2, Sayı 2, 2014, s.211

Sosyal hedeflere odaklanmak geçici olarak karlı görünmeyebilir. Bununla birlikte, uzun vadeli perspektife ilişkin bir görüş; KSS sayesinde firmaların pazar tabanını artırarak ve rakiplerinin elde edemeyeceği yerel topluluklardan gelecek sadakati yöneterek daha geniş toplumda oluşturduğu güvenden yararlanmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu, şirket hissedarlarının servetinin maksimize edilmesiyle sonuçlanan satış büyümesi, karlı ve iyileştirilmiş şirket itibarı ile sonuçlanır. KSS ile ilgili faydalar, reklam, pazarlama araştırması gibi diğer yatırım türlerinde olduğu gibi bir şirketin bilançosuna anında yansımayaabilir. Ancak, uzun vadede, sosyal sorumluluk sahibi olmanın yarattığı iyi niyet, diğer yatırımlardan daha fazla değere sahip olabilir. Geoffrey (2001), “müşteriler, hükümet yetkilileri ve tüketici savunucuları arasında bu tür çabalardan elde edilen şerefiye muhtemelen yatırımı haklı çıkarabilir” demiştir.¹⁸⁵

Küreselleşme neticesinde günümüzde sınırların kalkması ve ÇUŞ’ların ulusal pazarlardaki aktif rolü ile toplumlararası etkileşimde ve farkındalıkta artış meydana gelmiş, toplumsal dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. Bütün bu toplumsal dönüşümler, ÇUŞ’ların toplumun çeşitli kesimlerine yönelik tutumlarını değiştirmelerine ve toplumla ilişkilerini daha iyi seviyelere çıkarma ihtiyacı duymalarına sebep olmuştur. Bu dönüşümler ve değişimler sonucunda ÇUŞ’ların toplumun farklı kesimleriyle iyi ilişkiler kurma ve bu taraflar nezdinde meşruiyet elde etme çabaları artmıştır.¹⁸⁶

Küreselleşmenin etkilerinin fark edilmesi ile birlikte KSS tekrar ve daha geniş çevrelerde tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra hızlanan küreselleşme sürecinde güç kazanan çokuluslu şirketlerin mali boyutları ve sosyal etki alanları ulusal devletlerle rekabet etmeye, hatta onları geçmeye başlamıştır. Bu gelişmeler karşısında hem iş dünyası hem de akademik çevreler, şirketlerde yönetim prensiplerini ve iş ahlakını tekrar gündeme getirme ihtiyacı hissetmiştir. 1996'da “Royal Dutch Shell”in ekonomik menfaatlerini sürdürmek üzere Nijerya'daki askeri rejimle birlik olduğu iddaları, Enron'un ve onun mali kayıtlarından sorumlu Anderson'un 2002'de ciddi sosyal sorunlara da yol açan

¹⁸⁵ Emmanuel A. Ivwurie, Ekom Etim Akpan, a.g.e., s.52

¹⁸⁶ Coşkun Can Aktan, Deniz Börü, a.g.e., s.18

skandallarla çökmesi ve Nike'ın Uzakdoğu'daki “sweatshopları” (kötü çalışma koşullarına sahip yasadışı üretim atölyeleri), çokuluslu şirketleri tartışma odağı haline getirmiş ve literatürde “Enron sonrası” olarak tanımlanan kurumsal sosyal sorumluluğun öne çıktığı periyodu başlatmıştır. ÇUŞ'ların gücü ve etkisi arttıkça, devletlerin bu şirketlerin faaliyetleri üzerindeki düzenleyici ve denetleyici gücü ve etkisi azalmıştır. Reagan ve Teatcher'ın önyak olduğu neo-liberal politikalar, hükümet düzenlemelerini en aza indirgemeyi zaten hedeflemiştir. Eleştirmenler, KSS'yi neoliberal politikadaki kusurları düzeltmeyi amaçlayan ve kapitalizmin yapısını kesinlikle değiştirmeyecek “ideolojik tamir” olarak tanımlamaktadır. Şüphelilerden biri olan David Vogel (2006), kurumsal sosyal sorumluluğu kitabında “sivil düzenleme” olarak betimler. Kurumsal sosyal sorumluluk şeklindeki sivil düzenlemenin, politik ve yasal düzenlemelerdeki açığı kapatması öngörülmektedir. Bu açıdan kurumsal sosyal sorumluluğun başarısı, etkin ve güçlü bir toplumsal alanın var olmasına bağlıdır. Başta Amerika olmak üzere neredeyse bütün kapitalist ülkelerde hemen hemen aynı manada kullanılan tüketici ve vatandaşların firmalara yönelik hak iddiaları siyasi bir anlam taşımakta ve boykot, protesto, gösteri, yürüyüş biçiminde kendini gösterme potansiyeline sahip olmaktadır.¹⁸⁷

Küresel çevreci bakış açısı, global çevre sorunları ile global ekonomik düzen arasındaki ilişkileri tartışmaktadır. Global ekonomik sistem, devletlerce kontrol edilmeyen ulus ve devletler üstü bir düzendir. Bu sistem, devletlerin de üzerinde olan ÇUŞ'lar tarafından yönetilmektedir. ÇUŞ'ların yönetim ofisleri gelişmiş ülkelerde kurulmasına rağmen bu şirketler dünya ölçeğinde faaliyetleri olan ve ulusal siyasi sınırlarla çevrili olmayan işletmelerdir. Bu nedenle ulusal sınırlar 20. yy'ın son çeyreğinde önemini yitirmiştir. Uluslararası ilişkiler yerini “uluslarüstü” ilişkilere bırakmıştır. ÇUŞ'lar yalnızca küresel “ekonomi politiği” kontrol etmezler; bunların faaliyetleri, global çevre problemlerinin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Seçil Deren van Het Hof, a.g.e., s.7-8

¹⁸⁸ Muammer Tuna, “Çevresel Sorunların Küreselleşmesi”, Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 2000, s.9

Çokuluslu şirketlerin çoğunluğu, doğal kaynakların çıkarılması, işlenmesi ve imalatı sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Ana faaliyet alanları enerji, petrol, otomotiv, kauçuk, elektronik, ilaç, gıda ve teknoloji ürünleri imalatı olarak sayılabilir. Bu sektörler çevresel sorunlara en fazla sebep olan sektörlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin asıl amacı ekonomik kalkınmadır. Çevresel politikalar uygulayarak bu amacı tehlikeye atmak ve yabancı yatırımın ülkelerinden çıkmasını istemezler. Bu durum gelişmiş ülkelerdeki ağır sanayi tesislerinin gelişmekte olan ülkelere doğru kaymasına sebep olmaktadır.¹⁸⁹

Gelişmekte olan ülkelerdeki tehlikeli atık maddelerin en önemli üreticilerinin ÇUŞ'lar olduğu söylenebilir ve bu zararlı atık maddelerin çoğunun gelişmiş ülkelerde yasaklandığı bilinmektedir. Diğer bir anlatımla, ÇUŞ'lar hem gelişmiş ülkelerde imal ettikleri ürünlerin zararlı atıklarını gelişmekte olan ülkelere taşımakta hem de zararlı maddeler üreten tesislerini gelişmekte olan ülkelerde kurmaktadırlar. Yani ÇUŞ'lar, gelişmekte olan ülkelerin sosyal ve doğal çevreleri için çok fazla tehlike ve risk yaratmaktadırlar. Yine ÇUŞ'ların çevre kurallarını ve düzenlemelerini nadiren dikkate aldığı da gözlemlenebilir. Eğer devlet belli bir ürünün imalatını veya belirli bir teknolojinin kullanılmasını yasaklarsa, ÇUŞ'lar hemen üretim birimini çevre düzenlemeleri olmayan veya yetersiz olan başka ülkelere kaydırabilecektir.

Ekonomik kalkınma hedefleri için yabancı yatırımların ve ÇUŞ'ların varlığına muhtaç olan gelişmekte olan ülkelerin hükümetleri yasaklar koymayı en son çare olarak düşünebilir ve bunun öncesinde toplumsal baskı dinamiklerini çalıştırarak ÇUŞ'ların zararlı faaliyetlerinin azaltılması, bir nevi ÇUŞ'ların hizaya sokulması yolunu izleyebilir. Ayrıca ÇUŞ'lar özellikle siyasi istikrarsızlıklar yaşayan, ekonomik ve demokratik sorunları olan az gelişmiş ülkelerde yasaklama kararı alacak siyasi/yargısal merkezleri ekonomi politik gücünü kullanıp bu kararın önüne geçebilmektedir. Ancak toplumun da yatıştırılması, olumsuz tepkilerin övgüye dönüştürülmesi şirketin uzun ömürlülüğü için gerektiğinden sosyal sorumluluk

¹⁸⁹ Elçin Uykun, “Çok Uluslu Şirketlerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışı ve Çevre Politikaları”, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.44

projelerinde yer alma stratejisini benimseyerek zararlı faaliyetlerini örtbas etme yoluna da gidebilir. Çünkü bunun en ideal yol olduğu örneklerinden anlaşılmaktadır.

Çokuluslu şirketlere sağladığı meşruiyet, sempati ve toplumsal güven ile KSS uygulamaların, Toplam Kalite Yönetimi (TKY)'nin hedefleri ile benzer amaçları elde etmek üzere kullanıldığı söylenebilir. TKY'nin müşteri memnuniyeti ile hedeflemiş olduğu sürekli gelir garantisini, KSS'nin çokuluslu şirketlere sağlayabileceği düşünülebilir.

2.8.3.3. Sponsorluk Faaliyetleri

Günümüzün değişen koşullarıyla beraber kuruluşlar hedef kitlelerine erişmek, onların gözünde iyi bir yer edinmek ve kurumsal amaçlarını gerçekleştirmek üzere pek çok yöntem ve teknikten yararlanmaktadırlar. Bu yöntemlerden biri de “sponsorluk” faaliyetleridir. Esasen İngilizce kökenli bir sözcük olan sponsorluğun kelime anlamı Türkçe’de "desteklemek" anlamına gelmektedir. Kelime anlamından da anlaşıldığı gibi sponsorluk, kuruluşların belli bir alan ya da faaliyette yaptıkları desteklenmeleri ifade eder.¹⁹⁰

Günümüzde firmalar, marka imajı oluşturma ve tüketicilerde farkındalık yaratma amacıyla pazarlama unsurlarından bir tanesi olan sponsorluk faaliyetlerini yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Sponsorluğun, reklam, pazarlama ve halkla ilişkilere yönelik üç çeşit amacı bulunmaktadır. Sponsorluk, hedef kitleler üzerinde daha çok farkındalık yarattığı ve ikna edici olduğu için çok etkilidir.¹⁹¹

Günümüz şartlarında ekonominin daha rekabetçi hale gelmesi ile kurumsal firmaların hedef kitlelerine ulaşmaları ve rakip firmalarla daha iyi rekabet edebilmeleri önemli bir mesele haline gelmeye başlamaktadır. İşte tam burada sponsorluk faaliyetleri ulusal veya küresel hedef kitlelere ulaşma fırsatları yaratmaktadır. Ayrıca sponsorluk genelde marka imajına katkı, kurumsal kimliğin

¹⁹⁰ Kadir Canöz, İsmailcan Doğan, “İmaj Oluşturma Aracı Olarak Sponsorluk”, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, 2015, s.20

¹⁹¹ Mustafa Karadeniz, “Pazarlama İletişimi Kapsamında Sponsorluk Faaliyetlerinin Önemi”, Journal Of Naval Science and Engineering, Cilt 5, Sayı 1, 2009, s.62

oluşturulması ve yerleştirilmesi gibi halkla ilişkiler amaçları doğrultusunda da yapılır.¹⁹²

Sponsorluğun en büyük halkla ilişkiler hedeflerinden biri de kurumsal kimliği ve imajı hedef kitlelere iyi bir biçimde iletmektir. İmaj, bilhassa son zamanlarda şirket sayısının artması ve ürünlerin hemen hemen aynı özelliklerde olması nedeniyle rekabette öne geçmek isteyen şirketler için önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan düşünüldüğünde, yapılan sponsorluklar, şirketler için imaj oluşturan ya da oluşturulan imajı güçlendirmek için kullanılan önemli araçlar haline gelmiştir. Kurumsal kimliğe gelince de; sponsor olan şirketin organizasyon içerisinde birden çok yinelenen şirket logosu, renk ve fiziksel imajı ile şirket adının fark edilmesine, kurum kimliğinin tanınmasına ve belleklere yerleşmesine katkı sağlamaktadır.¹⁹³

Sponsorluk, bir etkinlik veya faaliyet için doğrudan bir kurum yerine bir organizasyon aracılığıyla bir olay veya faaliyet için gereken kaynakların (para, insan, donanım desteği vb.) sağlanmasıdır. Diğer bir deyişle sponsorluk, firma hedeflerine ulaşmak için kitle iletişim araçlarında yapılan gösteriler ve etkinliklere yer ve zaman satın almadan yapılan yatırım faaliyetleridir. Geleneksel reklamlık uygulamalarından farklı olarak sponsorluk esasen bir ikna etme yöntemidir, fakat sponsorluğun dolaylı bir etkisi vardır. Bununla birlikte sponsorluk, markaya duyulan güveni ve sempatiyi artırmayı da amaçlamaktadır. Ayrıca sponsorluk maliyetinin reklam ücretlerine göre daha az olması ve hedef kitle yaratma kabiliyetine sahip olması nedeniyle firmalar büyüme yöntemlerini oluştururken sponsorluk çalışmalarına önem göstermektedirler. Sponsorluk, örgütün halkla ilişkiler çalışmalarında kullanması bakımından oldukça iyi bir faaliyettir. Çünkü sponsor kuruluş, yönlendirmede bulunmadığı bir faaliyete destek vererek topluma karşı sorumluluklarını yerine getirmiş olur. Böylelikle hem topluma hizmet eder hem de kurum imajının gelişmesine katkıda bulunur. Sponsorluk ve halkla ilişkiler faaliyetlerinin belirlenmesinde ve seçilen alanlarda faaliyet gösterilmesine karar

¹⁹² Kadir Canöz, İsmailcan Doğan, a.g.e., s.25

¹⁹³ Berke Şeneroğlu, Samet Büyükfiliz, "Sponsorluk", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pazarlama İletişimi Ödevi, 2018, s.6

verilmesinde, toplumun gereksinimlerinin karşılanması fikri de dikkate alınarak kuruluşların sosyal sorumlulukları ön plana çıkmaktadır.¹⁹⁴

Halkla ilişkilerde itibar ve imaj oluşturmak için kullanılan pek çok uygulama türü bulunmaktadır. Bu durumda önemli bir noktaya sahip olan sponsorluk çalışmaları da bu uygulamalardan biridir. Ayrıca şirketler sponsorluk faaliyetleriyle öncelikle kurumsal itibarlarını kuvvetlendirmeyi ve korumayı hedeflemektedirler. Bununla birlikte şirketlerin bir diğer amacı da, içerisinde buldukları toplumların problemlerine karşı duyarlı olduklarını ve bu problemlerin çözümüne katkıda bulunmaya istekli olduklarını topluma göstermek ve toplumun desteğini almaktır. Bu hedeflere ulaşmak için şirketler gün geçtikçe bütçelerinden sponsorluk faaliyetlerine daha çok pay ayırmaktadır.¹⁹⁵

Sponsorluk, kurumsal imaja doğrudan veya dolaylı bir biçimde katkıda bulunabilmektedir. Sponsorluk faaliyetleri çerçevesinde gerçekleştirilen organizasyonlar ile kuruluşlar toplumun kendilerine olan sempatisini artıracak ve bu da kuruluşun prestijine olumlu katkıda bulunacaktır. Ayrıca sponsorluk faaliyetleri alanında bulunan söz sahibi kanaat önderlerinin de kuruluşa desteği sağlanacaktır. Buna ilaveten, kuruluşun faaliyette bulunduğu çevresine karşı sosyal sorumluluk duygusuna sahip olduğu izlenimi verilecek ve toplumdan destek alınacaktır. Sponsorluk faaliyetleri reklam kampanyalarıyla aynı anda gerçekleşirse birbirlerine destek olacaklardır. Diğer yandan sponsorluk faaliyetleri, kuruluşların isimlerini duyurmada etkili bir araç olan reklam ve tanıtımlarla beraber, kamusal fayda gözetilerek topluma hizmet sunmak ve prestiji artırmak amacıyla yürütülen faaliyetlerdendir. Konserler, bale, opera, film gösterimleri, tiyatro, kitap ödülleri, arkeolojik kazılar ve pek çok kültür organizasyonuna sponsor olan şirketler, bu faaliyetleriyle kurumsal imajlarına ve itibarlarına katkıda bulunur ve ayakta kalmayı başarırlar.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Mustafa Karadeniz, a.g.e. , s.63-65

¹⁹⁵ Kadir Canöz, İsmailcan Doğan, a.g.e., s.29

¹⁹⁶ Kadir Canöz, İsmailcan Doğan, a.g.e., s.30

Küresel ekonomide artan rekabet ortamı her geçen gün firmaları daha da zorlarken daha önceleri üretim odaklı planlanan şirket stratejilerinin yerini küreselleşmeyle birlikte müşteri odaklı yöntemlerin aldığı söylenebilir. Pazarlama yönteminin üretimden daha mühim bir duruma geldiği günümüz koşullarında, kitlelere en çabuk ulaşma yollarından bir tanesinin sponsorluk olduğunun farkına varan çokuluslu şirketler gerçekleştirdikleri sponsorluk anlaşmalarıyla kendilerini tanıtmaktadırlar. Çokuluslu şirketler için ürün ve hizmetlerini pazarlamak kadar tüketiciyle duygusal bir bağ kurmanın ve onların kalplerini kazanmanın da fazlasıyla önemli bir hal aldığı görülebilir. Bundan dolayı da en etkili araçlardan bir tanesi olarak sponsorluk çalışmalarına son yıllarda daha fazla ağırlık verilmeye başlanmıştır. Gelişmiş ülkelerde daha uzun zaman önce başlayan sponsorluk çalışmalarının önemi gelişmekte olan ülkelerdeki firmalarca da gittikçe artan oranda anlaşılmaktadır. En başta sportif ve kültürel olmak üzere farklı alanlarda yürütülen sponsorluklar için çokuluslu şirketler büyük bütçeler ayırmaya başlamışlardır.

2.8.3.4. Lobicilik Faaliyetleri

Lobicilik, yasama, yürütme ve yargı organlarının özgürce karar alabilmeleri ve arzulanan sonuçlara ulaşabilmeleri için yürütülen etkileme faaliyetleridir. Dünya çapında sosyal hareketlilik ve baskı gruplarının artan işlevi ile sivil itaatsizlik eylemlerinin dikkat çekici doğası, lobilerin bir halkla ilişkiler işlevi olarak önemini göstermektedir. Ülkeleri yönetenleri etkilemek için yapılan lobicilik faaliyetleri sanayi devriminden önce, barınma, beslenme ve güvenlik gibi temel gereksinimleri karşılamaya yönelik olmuştur. Ancak, sanayi devrimi sonrasında endüstriyel toplumlarda küreselleşmeyle beraber ortaya çıkan algı, uluslararası düzeyde güvenlik, bağımsızlık, demokrasi, eğitim, sağlık, sermaye ve bilgi dolaşımı, medeni haklar ve çevre sağlığı gibi konular lobicilikte etkili olmuştur. Yine burada ulusal ya da uluslararası seviyede gündemi belirleme arzusu da lobiciliğin önemini arttırmaktadır. Sonuç olarak gündemi belirlemek ve kamuoyunda imaj oluşturma

amaçlı faaliyetler lobi ve halkla ilişkiler ajanslarınca profesyonelce yönetilmektedir.¹⁹⁷

ÇUŞ'lar siyasi karar merkezlerini etkilemek için sıklıkla “lobicilik” faaliyetlerine de başvurmaya başlamışlardır. Lobicilik, yasama, yürütme ve yargı organları üzerinde şirketlerin ya da örgütlerin ihtiyacı olan herhangi bir kanun ya da kararın yürürlüğe girmesi ya da yürürlükten kaldırılması için yapılan kulis çalışmaları olarak adlandırılır. Lobi faaliyetleri direkt ve endirekt olmak üzere iki biçimde yapılır. Direkt lobi faaliyetlerinde karar merkezleriyle doğrudan temas kurulur. Endirekt lobi faaliyetleri ise; halkla ilişkiler çalışmaları yapma, bilgi sunumları, mektup aracılığıyla temas, finansal destek ve seçim kampanyalarında yardımcı olmak şeklinde sıralanabilir.¹⁹⁸

Lobicilik, yönlendirme, ikna ve tanıtım yöntemlerini kullanarak karar alma merkezleri üzerinde baskı uygulama ve bir grup ya da ülke lehine veya aleyhine siyasi kararları değiştirebilme yeteneğidir. Farklı çıkar gruplarınca hükümetlerin kararlarına etki etmeyi amaçlayan çalışmalardır. Bireyler ile özel çıkar gruplarının siyasi karar verme süreçlerine etki etmek için başvurdukları özel teşebbüsler olarak da adlandırılan lobiciliğin doğduğu yer Amerika Birleşik Devletleri'dir. Lobiciler, üzerlerinde çalıştıkları konular hakkında herhangi bir yoruma açık olmayacak biçimde net ve doğru bilgiye sahiptirler. Yasa koyucular için analizler, taslaklar ve kısa belgeler hazırlamaktadırlar. Bununla birlikte lobiciler çok ustalaşmış halkla ilişkiler uzmanlarıdır. Konularıyla ilgili kamuoyu oluşturmak için her çeşit Halkla İlişkiler tekniğini kullanmayı bilirler. Eğitimleri ve meslek grupları incelendiğinde çoğunun hukuk eğitimi aldığı ve devlet idaresinde görev yaptığı ortaya çıkmaktadır.

¹⁹⁷ Emel Tanyeri Mazıcı, “Küreselleşme Perspektifinden İnsan Doğası ve Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme”, Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Haziran 2017, Sayı 27, s.104-105

¹⁹⁸ İbrahim Korkmaz, “Çokuluslu Şirketlerin Ekonomik ve Siyasal Değişmedeki Rolü”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2015, s.171-173

Lobiciliğin, demokratik sistemlerin yasal bir tamamlayıcısı olduğu söylenebilir. Lobicilik örgütleri özel çıkarlar peşinde koşarlar.¹⁹⁹

Lobi faaliyetleri yalnızca ulusal çapta değil bölgesel veya uluslararası boyutta da yapılmaktadır. Çokuluslu şirketler bölgesel veya küresel menfaatlerini korumak ve genişletmek üzere ulus-devletleri ve uluslararası örgütleri etkileri altına alma çalışmalarını küresel ya da bölgesel lobi grupları vasıtasıyla da gerçekleştirirler. En güçlü küresel lobi topluluklarından biri “Dünya Ekonomik Forumu”dur. “Dünya Ekonomi Vakfı” adıyla 1972’de dünyanın önde gelen bin şirketinin yardımlarıyla kurulmuş ve 1987’de Forum’a dönüştürülmüştür. Bu forumun üyeleri yaklaşık beş milyar dolardan daha fazla kazanç elde eden çokuluslu şirketlerden oluşmuştur. “Dünya Ekonomik Forumu” her yıl çokuluslu şirketlerin yöneticileri, önemli siyasetçiler ve akademisyenin katılımıyla Davos’ta düzenlenmektedir. Forum üyeleri siyasileri ve küresel kuruluşların yöneticilerini büyük oranda etkilemektedir.²⁰⁰

Öncelikle lobicilik faaliyetlerine ihtiyaç duyan kurumların başında şirketler gelmektedir. Şirketlerden sonra baskı gruplarının ve hükümetlerin bu faaliyetlere ihtiyacı olduğu görülmektedir. Aslında bu üçlü, enteresan bir ilişkiler zinciri oluşturmaktadır. Bir konuda lobi faaliyetine ihtiyacı olan şirket, ilk etapta ait olduğu işkolunun baskı grubuna harekete geçmesi için başvurur. Bundan sonra işkolu temsilcisi baskı grubu hükümeti ya da kamu kurumlarını etkilemeye çalışır. Bu lobi sürecinin tam tersiyle de karşılaşmak olağandır. Hükümetler hem ulusal hem de uluslararası seviyede ihtiyaç duydukları mesajları iletebilmek için ilk olarak konuyu sektörü temsil eden baskı grubuna iletmeyi seçmektedir. Baskı grubu da, halkı harekete geçirmek ya da mesajları aktarmak için sektördeki şirketleri devreye sokar.²⁰¹ Şirketler lobi faaliyetlerine başlamadan konuyu önce halkla ilişkiler yöntemleriyle çözme yoluna gitmektedirler. Bu halkla ilişkiler faaliyetleri ABD’de özellikle bu çalışmaları yürütmek üzere oluşturulan Corporate Affairs Department bünyesinde yürütülmektedir. Bu oluşum kriz yönetimi, iletişim hizmetleri ve

¹⁹⁹ Meltem Sezgin, “Lobicilik Kavramı ve Yöntemleri”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 12, 2002, s.752

²⁰⁰ İbrahim Korkmaz, a.g.e, s.174-175

²⁰¹ Meltem Sezgin, a.g.e., s.761-762

lobicilik faaliyetlerini üstlenmektedir. Şirketler halkla ilişkiler çalışmalarının başarısız olduğu durumlarda artık son çare ve kaçınılmaz olarak lobi faaliyetlerine başvururlar.²⁰²

²⁰² Meltem Sezgin, a.g.e., s.763-766

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇOKULUSLU BİR ŞİRKET OLARAK SHELL VE EKONOMİ POLİTİĞİ

3.1. Royal Dutch Shell

Uluslararası ilişkiler alanında birçok aktör yer almaktadır. Bu aktörler, devletler veya bireyler, sivil toplum kuruluşları, uluslararası kuruluşlar ve çokuluslu şirketler gibi devlet dışı aktörlerdir. Ancak birçok faktör nedeniyle ÇUŞ'ların önemi her geçen gün artmaktadır. Bu faktörlerden birincisi; dünyayı, tüm insanların dünyanın her yerinden daha kolay ve daha hızlı iletişim kurduğu küçük bir köy haline getiren küreselleşmenin ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise, serbest ticaretin önemini vurgulayan ve açıklığı teşvik eden uluslararası ticaret anlaşmalarının sayısının artmasıdır. Son birkaç on yıldan bu yana değişen tüm bu koşullar, bir şirketin birden fazla ülkede kolayca faaliyet gösterebileceği ve dünya çapında yayılmasına yol açacağı bir ortam yaratmıştır. Böylece Shell gibi birçok ÇUŞ ekonomik kazanç elde etmiş ve uluslararası arenada lider konuma gelmiştir.²⁰³

Shell, 1907'de kurulmuş, küresel bir petrokimya ve enerji şirketleri grubudur. 70'ten fazla ülkede 87 bin çalışanıyla faaliyet göstermektedir. Shell grubunun ana şirketi İngiltere ve Galler'de yerleşik olan Royal Dutch Shell PLC'dir. Merkezi

²⁰³ Zainab Mohammed Ali, "MNCs In The World: Shell As Case Study" , Research Report, https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, 04.11.2021

Hollanda'nın Lahey kentinde bulunmaktadır.²⁰⁴ Türkiye'de faaliyetlerine 1923 yılında başlamış ve 2006 yılında yerel Turcas firması ile birleşmiştir. 72 şehirde 1025 benzin istasyonuna sahip olup madeni yağlarda pazarın lideridir. Ayrıca, Türkiye'nin en büyük şirketleri listesinde ilk on şirket arasında bulunmaktadır.²⁰⁵

2020 yılı itibariyle günde 3.4 milyon varil petrol üretebilen Shell'in geliri 2020 yılında 180 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca Shell, 2020'de dünya çapında gönüllü sosyal yatırımlara 156 milyon dolar harcamıştır.²⁰⁶ Şirketin ana stratejisi, “Sürdürülebilir bir enerji geleceği oluşturmaya yardımcı olmak” olarak açıklanmış ve buna yönelik olarak ileri teknolojiler kullanıp yenilikçi bir yaklaşım benimsediklerini deklare etmişlerdir. Şirket ayrıca günümüzde rüzgar ve güneş gibi düşük karbonlu kaynaklar dahil olmak üzere yenilenebilir enerjiye de yatırım yapmaktadır.

Genellikle “Shell” olarak bilinen Royal Dutch Shell, iki rakip şirketin (Royal Dutch Petroleum Company ve Shell Transport and Trading Company) tam birleşmesiyle kurulmuş bir İngiliz-Hollandalı enerji şirkettir. Şirket resmen Şubat 1907'de kurulmuştur. Shell'in merkezi Hollanda'nın Lahey kentinde olmasına rağmen, Londra, Birleşik Krallık'ta bir merkez ofisi bulunmaktadır. Şirketin temelleri kurucunun babası Marcus Samuel tarafından atılmış olup icra kurulu başkanı(CEO) Ben van Beurden tarafından yönetilmektedir.²⁰⁷ Shell dünyanın en büyük çokuluslu şirketlerinden biridir. Örneğin; 2015-2016 cirosuna göre şirket dünyanın en büyük beşinci şirketi olmuştur.²⁰⁸

²⁰⁴ www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, Shell Global, <https://www.shell.com/about-us.html>, 04.11.2021

²⁰⁵ Eda Akgün, “Akaryakıt Sektörü Alanında Yapılan Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Eleştirel Bir Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, 2019, s.424

²⁰⁶ www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, Shell Global, <https://www.shell.com/about-us.html>, 04.11.2021

²⁰⁷ www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, About Us, <https://www.shell.com/about-us/our-heritage/our-company-history.html>, 04.11.2021

²⁰⁸ Zainab Mohammed Ali, “MNCs In The World: Shell As Case Study” , Research Report, https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, 04.11.2021

Shell'in logosu iki renkli "peçten (çift kabuklu deniz yumuşakçası)" olarak bilinir; ilk servis istasyonu bir İspanyol kolonisi olan Kaliforniya'da olduğu için İspanyol bayrağına atıfta bulunarak kırmızı ve sarı renkleri seçilmiştir. Shell, petrol, doğal gaz, petrokimya, benzin ve petrolün araştırılması, üretilmesi, nakliyesi ve pazarlanmasına odaklanmıştır, ayrıca Hidrojen, rüzgar ve güneş gibi yenilenebilir enerji kaynaklarına da ilgi duymaktadır.²⁰⁹ Bununla birlikte, Shell yüksek düzeyde rekabetle karşı karşıyadır ve şirkete meydan okuyan başlıca rakipleri Exxon Mobil, BP ve TOTAL olarak sayılabilir. Shell, pazar büyüklüğünü artırmak ve yatırım projelerini dünya çapında genişletmek için bir pazarlama ve genişleme stratejisi izleyerek dünya petrol endüstrisindeki yerini korumak ve daha yüksek büyüme oranları elde etmek için mücadele etmektedir.²¹⁰

Shell'in hikayesi 1833'te Londra'da küçük bir antika eşya dükkânı sahibi olan Marcus Samuel'in işini genişletmeye karar vermesiyle başlamış ve uzak doğudan iç mimaride kullanılan deniz kabukları ithal etmeye başlamıştır. Bu küçük fikir, sonunda çokuluslu bir şirket haline gelen başarılı bir ithalat-ihracat işinin başlangıcı olmuştur. Shell'in kuruluşunda birçok önemli faktör rol oynamıştır; bunlardan bir tanesi Karl Benz'in ilk Mercedes otomobilini icat etmesi ve benzine yönelik ilk talebi ile Marcus Samuel'in oğlu Samuel'in petrol ihracatıyla ilgilendiğini keşfettiği Japonya gezisi sayılabilir. 1870'de Marcus Samuel öldüğünde, işi iki oğlu Marcus Jr. ve Samuel'e devretmiş ve onlar da işleri genişletmeye devam etmişlerdir. 1880'lerde özellikle petrol ihracatı işiyle ilgilenmeye başlamışlar, ancak o dönemde petrol çok fazla yer kaplayan ve sızmaların olabileceği varillerde taşındığından nakliye hala bir sorun oluşturmaktaydı. Sorunu çözmek için, 1892'de Süveyş Kanalı'ndan geçen ilk petrol tankeri olan Murex de dahil olmak üzere, dökme petrol taşımak için bir buharlı gemi filosu ile anlaşmışlardır. Samuel, "Murex" aracılığıyla dökme tankerlerde petrol taşıyan ilk kişi olmuştur. Şirketin bu alandaki ilk deneyimi 1892'de Süveyş

²⁰⁹ www. reuters.com, Royal Dutch Shell PLC, <http://www.reuters.com/finance/stocks/companyProfile?symbol=RDSa>, 04.11.2021

²¹⁰ Zainab Mohammed Ali, "MNCs In The World: Shell As Case Study" , Research Report, https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, 04.11.2021

Kanalı'nda gerçekleşmiştir. Bunu Uzak Doğu'nun bazı limanlarında dökme petrol depolama tesisleri kurması izlemiştir.²¹¹

Murex'in ilk seferiyle, Samuels kardeşler petrol taşımacılığında bir devrim gerçekleştirmişlerdir. Toplu taşıma, taşınabilecek hacmi büyük ölçüde artırarak petrol maliyetini önemli ölçüde azalmıştır. O sırada kardeşlerin ana rakibi, boş olduğunda hemen hemen her şey için kullanılabilen mavi gazyağı kutuları ile ünlü bir şirket olan Standard Oil'di. Kardeşler şirketlerini öne çıkarmak için Shell markasını yaratmışlar ve kutularını parlak kırmızıya boyamışlardır. Bu taktikleri işe yaramış ve 1896'ya gelindiğinde, Shell gazyağı ticareti ile diğer tüm işlerinin toplamından daha fazla kazanmaya başlamıştır. Başlangıçta şirketin adı “The Tank Syndicate” olarak belirlenmiş, ancak 1897'de Marcus ve Samuel kardeşler şirketlerinin adını Shell Transport and Trading Company olarak değiştirmişlerdir. İlk rafinerilerini Güney Asya'da o dönem Hollanda'ya ait Borneo Adası'nda kurmuşlardır.²¹²

1901'de Teksas'ta petrol bulunduğunda, Marcus Samuel Jr. hayatının anlaşmasını yapmış ve şirketinin ana rakibi Standard Oil'den nakliye ve dağıtım haklarını kazanmıştır. Bununla birlikte, 1902'ye gelindiğinde, Teksas'taki aşırı üretim, mevcut arzı neredeyse sıfıra indirmiştir. Yine bu dönemde, Royal Dutch adlı daha küçük bir rakip, kendi tankerlerini inşa etmeye ve Asya'da kendi satış organizasyonunu kurmaya başlamıştır. Bu sebeplerle, Shell'in taşıma filosunun yarısı boş kalmıştır. Sektörde yaşanan bu daralma Shell'i diğer küçük rakibiyle birleşmeye götürmüş ve 1907'de Shell Transport and Trading Company ile Royal Dutch birleşerek Royal Dutch Shell Grubu'nu oluşturmuştur. Birleşmeyi bildiren telgrafın

²¹¹ www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, About Us, <https://www.shell.com/about-us/our-heritage/our-company-history.html>, 04.11.2021

²¹² www.ukessays.com, “An Introduction To Royal Dutch Shell Business Essay”, <https://www.ukessays.com/essays/business/an-introduction-to-royal-dutch-shell-business-essay.php?vref=1>, 04.11.2021

alındığı gün olan 23 Nisan, artık her yıl Shell'in doğum günü olarak kutlanmaktadır.²¹³

Shell stratejik pazarlama planları sayesinde dünya genelinde hızla büyümüştür. Shell kuruluşundan sonraki ilk 12 yılda yeni gelişen benzin pazarlarında üretimin kalitesini arttırmak ve olası diğer fırsatları değerlendirmek için uygun ortam sağlamıştır. Shell Britanya'nın tek yakıt tedarikçisi olduğu için İngiliz Donanmasına TNT ulaştırarak Birinci Dünya Savaşı'nda önemli bir rol de oynamıştır. Diğer yandan savaş nedeniyle üretimde yaşanan yaklaşık %17 'lik kayıp nedeniyle savaşın Shell'e olumsuz etkileri de olmuştur. Daha sonraları 1920'lerde Shell ham petrol üretiminin yaklaşık %11'ini üreterek petrol ve gaz alanında dünyada lider bir şirket haline gelmiştir. 1932'de, Shell zamanın zorlu ekonomik koşulları nedeniyle Birleşik Krallık pazarlama operasyonlarını BP ile birleştirmeye karar vermiş ve Shell-Mex and BP Ltd. kurulmuştur. Birleşik Krallık içerisindeki bu birliktelik 1976 yılında ermiş olup her iki şirkette yollarına ayrı organizasyonlar aracılığıyla devam etme kararı almıştır.²¹⁴

Günümüzde Royal Dutch Shell şirketinin merkezi Hollanda'nın Lahey kentinde bulunmakla birlikte, 2015 istatistiklerine göre Shell, dünya çapında yetmişten fazla ülkede faaliyet göstermektedir. Ayrıca Shell'in motor yağı, akaryakıt ve otomobil gibi hizmet ve ürünlerinden yararlanmak için her gün 20 milyonu aşkın müşterisi Shell istasyonlarını ziyaret etmektedir. Shell istasyonları dünyanın her yerinde bulunmaktadır. Örneğin Avrupa'da Shell istasyonları, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Macaristan, Danimarka, Lüksemburg, Almanya, Macaristan, Polonya, Slovenya, Slovakya, Hollanda, Rusya, Norveç, İsviçre, Ukrayna, İngiltere ve Türkiye'de, Amerika kıtasında ise Kanada, ABD, Arjantin ve Brezilya'da bulunmaktadır. Bununla birlikte, Asya'daki Shell varlığı ise Çin, Hindistan, Malezya, Pakistan, Singapur, Tayland, Hong Kong ve Makao'da

²¹³ www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, About Us, <https://www.shell.com/about-us/our-heritage/our-company-history.html>, 04.11.2021

²¹⁴ Zainab Mohammed Ali, "MNCs In The World: Shell As Case Study" , Research Report, https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, 04.11.2021

bulunmaktadır. Ayrıca Shell istasyonları Ortadoğu'da, Afrika Kıtasında ve Pasifik ülkeleri olan Avustralya, Filipinler ve Endonezya'da da bulunmaktadır.²¹⁵

Shell'in şirket olarak bazı politikalar belirlemiş olup bu politikaları paydaşlarına ilan etmiştir. Bunlar;

- a) Dünyanın artan enerji gereksinimlerinin ve taleplerinin ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan sorumlu bir şekilde karşılanmasına yardımcı olmak anlamına gelen sürdürülebilir kalkınmanın uygulanması
- b) İstihdamla ilgili kararlar alınarak fırsat eşitliğinin sağlanması,
- c) Yasadışı istihdama değil, uygun niteliklere ve performansa dayalı bir istihdam modeli uygulanması
- d) Yolsuzlukla mücadele uygulamaları
- e) Şirketin itibarını korumak için herhangi bir siyasi kampanyaya, partiye veya adaya şirketten herhangi bir kaynak veya bilgi verilmesinin önüne geçilmesi
- f) Ulusal ve uluslararası ticaret hedefi olarak serbest ticareti teşvik etmeye kendini adanma
- g) Temel hukuk ve rekabet hukuku kurallarına uyma
- h) Bilgi ve mülkiyetin korunması
- i) Teknoloji ve iletişimin kurallara uygun kullanımı
- j) Şirket kayıtlarını doğru ve uygun şekilde saklama
- k) Ticari iletişim standartlarını koruma, şirket içindeki veya diğer taraflarla olan tüm iş bağlantılarında şirket çalışanlarının uyması gereken kuralları belirleme
- l) İş ilkelerini uygulama, rekabet, ticari dürüstlük, kanun, yönetmelik ve yerel etik kurallara uygunluk olarak belirtilmektedir.²¹⁶

²¹⁵ Zainab Mohammed Ali, "MNCs In The World: Shell As Case Study" , Research Report, https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, 04.11.2021

²¹⁶ www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, <https://www.shell.com/sustainability/our-approach/commitments-policies-and-standards.html>, 04.11.2021

Shell'in ana sorumlulukları beş temel alana dayanmaktadır. Şirketin yönetim rolü, bu sorumlulukların önceliklerini ve uygulanmasını değerlendirmektir. Bunlar şu şekilde belirtilmiştir;²¹⁷

- a) *Hissedarlar*: Hissedarların yatırımlarını korumak ve rakiplerin sunduğu kârlarla karşılaştırılabilir uzun vadeli getiriler sağlamak
- b) *Müşteriler*: Fiyat, kalite, güvenlik gereksinimleri ve çevre üzerindeki etki açısından üstün ürün ve hizmetlerin sağlanması ve geliştirilmesi yoluyla müşteri kazanmak ve onları korumak
- c) *Personel*: Çalışanlar için iyi ve güvenli çalışma koşulları sağlamak
- d) *Şirketle İlgilenen Yetkililer*: Müteahhitler, tedarikçiler ve paydaşlarla ortak girişimlerde karşılıklı çıkar ilişkileri kurma ve kılavuz ilkelerin uygulanmasını teşvik etme arayışı
- e) *Toplum*: Yasalara uymak, sağlık, güvenlik ve çevre gerekliliklerini dikkate almak

Shell, ayrıca aşağıdakiler gibi birçok taahhütten de sorumludur;²¹⁸

- a) Enerji kaynakları, ürün ve hizmetlerinin geliştirilmesi sırasında bireylerin zarar görmesini önlemek ve çevreyi korumak
- b) Başkalarına zarar vermekten uzak durmak, yani Shell'in başkalarına zarar verebilecek hiçbir davranış, korkutucu veya düşmanca davranışa izin vermemesi, ayrıca herkesin bir kültürde kabul edilebilir olanın başka bir kültürde kabul edilemez olduğunun bilincinde olması gerektiği

²¹⁷ www.ukessay.com, "Corporate Social Responsibility In Royal Dutch Shell Management Essay", <https://www.ukessays.com/essays/management/corporate-social-responsibility-in-royal-dutch-shell-management-essay.php>, 04.11.2021

²¹⁸ www.forbes.com, "Shell, Corporate Social Responsibility and Respect for the Law", <https://www.forbes.com/sites/csr/2012/10/03/shell-corporate-social-responsibility-and-respect-for-the-law/?sh=778902e41a6f>, 04.11.2021

- c) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün temel sözleşmelerinde belirtildiği gibi insan haklarına saygı göstermek
- d) Faaliyet gösterdiği yerel topluluklara katkıda bulunmak, tüm müşterilere, paydaşlara ve komşulara saygı göstermek
- e) Şirket performansını özetleyen ve kamuya açık olan yıllık raporlar düzenlemek

Shell, Kurumsal Sosyal Sorumluluk faaliyetlerindeki rolüne büyük önem vermektedir. Örneğin, Nijerya'da Shell, insanların yaşadığı ve çalıştığı yer olduğu için çevreye önem verdiğini; bu nedenle her türlü kirlilikten onları koruduğunu ve böylece petrol endüstrisinde iyi çevre koşullarında çalışabildiklerini iddia etmektedir. Ayrıca yine Shell Nijeryalı gençlere eğitim programları sağladığını ve faaliyet gösterdiği topluluklarla dostane ilişkiler sürdürmek için elinden gelenin en iyisini yaptığını vurgulamaktadır. Shell'in Nijerya'daki KSS'si, eğitim programları, sağlık hizmetleri, spor, eğitim ve lisansüstü öğrenciler ve iş geliştirme kursları için burs fonları sağlama gibi birçok çeşitli faaliyete dayanmaktadır. Bununla birlikte, Shell'in bu faaliyetlerinin, şirketin sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunmak için gerçekleştirdiği de iddia edilmektedir.²¹⁹

Diğer yandan Shell'in Nijer Deltası bölgesindeki petrol sızıntılarıyla Nijerya'da çevre felaketi yarattığını söyleyen birçok eleştiri bulunmaktadır. Bölgede son 50 yılda bir buçuk milyon ton petrolün çiftliklere, akarsulara ve ormanlara boşaltıldığı ve bölgedeki balıkçılığın yok olmasına neden olan 5.000 büyük petrol sızıntısının olduğu söylenmektedir. Eleştirmenlere göre Shell, Nijerya'nın petrol üretiminin %90'ından fazlasını, üretmekte ve Nijerya'nın doğal kaynaklarını sömürmektedir. Bunu Shell'in bölgedeki KSS faaliyetlerinin bölge halkının yaşam standardını çok fazla değiştirmedeği ve hala cahil kaldıkları gerçeğinden yola çıkarak söyledikleri düşünülebilir.²²⁰

²¹⁹ Samuel O. Idowu, Walter Leal Filho, Global Practices of Corporate Social Responsibility, Springer, 2008, s.402

²²⁰Zainab Mohammed Ali, "MNCs In The World: Shell As Case Study" , Research Report, https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, 04.11.2021

3.2. Shell'in Kurumsal Sosyal Sorumluluk Yatırımları

Enerji sektörünün faaliyetleri çoğu zaman çeşitli çevresel zorlukların önünü açar ve ortaya çıkarır. Bu nedenle, petrol ve gaz endüstrisi, KSS söyleminde ve KSS'nin nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğinin merkezinde yer almaktadır. KSS'nin bir yönü olarak çevresel raporlama, özellikle petrol ve gaz endüstrisindekiler olmak üzere birçok şirket için yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Bu, sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmedeki proaktifliklerini göstermek içindir. KSS, etkili ve yenilikçi çevre yönetimi stratejilerine duyulan ihtiyacın geniş çapta kabul edilmesiyle sonuçlanan bir duruş olan çevrenin korunmasını vurgular. Beard ve diğ. (2011), “çevrenin korunması, kâr elde etmekten daha yüksek bir ahlaki kaide işgal etmelidir. Firmaların faaliyetleri çevreyi birçok yönden etkiler ve bunların tümü ekosistemde aksamalara neden olur. Bu tür etkiler genellikle doğal sermayenin tükenmesini ve atık ve/veya kirletici emisyonları içerir. Faaliyetleri çevreyi önemli ölçüde olumsuz etkileyen petrol ve gaz endüstrisi gibi endüstrilerin, çeşitli paydaşlar tarafından çevreyi koruma konusunda proaktif olmaya ikna edilme olasılığı diğer endüstrilere göre daha fazladır” demiştir.²²¹

Bir endüstrinin doğası, kurumsal sosyal sorumluluğun endişelerini belirler ve sosyal endişeler, farklı endüstriler arasında oldukça çeşitlidir. Örneğin, giyim sektörü, istihdam koşulları ve karmaşık küresel tedarik zincirlerindeki firmaların sorumluluğunu gündeme getirirken, fast-food restoranları obezite sorununu gündeme getirir, tütün endüstrisindeki ana sorun sigaranın uzun vadeli sağlık etkileridir. Bu endişeler ülkeler arasında farklılık gösterebilir, ancak bazı endüstrinin operasyonlarıyla ilgili temel endişeler genellikle çoğu ülkede aynıdır ve bu petrol ve gaz sektöründe de farklı değildir. Nijerya, Azerbaycan'dan çok farklıdır, ancak petrol ve gaz sektörüyle ilgili bazı temel endişeler her iki ülkede de çok benzerdir (petrol sızıntılarında endüstrinin çevresel etkisi ve endüstrinin yerel topluluklar üzerindeki sosyal etkisi gibi). Petrol ve gaz sektörü, KSS'yi desteklemede önde gelen endüstriler arasında yer almaktadır. Bu, petrol sızıntıları gibi günlük operasyonların oldukça görünür olumsuz etkilerinden ve bunun sonucunda sivil toplum grupları ve yerli halkın protestolarından kaynaklanmaktadır. Kamuya duyurulan endüstri

²²¹ Ahmed Musa, Yahaya Yusuf, Louise McArdle, Gbemisola Banjoko, a.g.e., s.110

"bozulmalarının" öne çıkan örnekleri arasında Exxon-Valdez gibi petrol tankeri kazaları, Nijerya'daki Shell karşıtı protestolar gibi yerli huzursuzluklar ve Kolombiya'daki BP gibi insan hakları ihlallerine petrol şirketlerinin karışması sayılabilir. Medya tarafından geniş çapta rapor edilen bu tür olaylar, Shell ve BP gibi çokuluslu petrol şirketleri üzerinde, ekonominin diğer bazı sektörlerindeki şirketlere oranla daha fazla bir baskı yaratmıştır. Yöneticilerin güdülerine rağmen, petrol şirketleri "sözde" KSS'ye daha fazla hizmet vermekte ve diğer birçok sektördeki çokuluslu şirketlere kıyasla yerel topluluklarla daha fazla ilişkiler kurmaktadır. Bu yalnızca Avrupa veya Amerikan firmaları arasında değil, aynı zamanda Petrobras, Indian Oil ve Kuwait Petroleum gibi şirketler arasında kurumsal davranış kurallarının ve sosyal raporlamanın dikkate değer büyümesiyle kanıtlanmıştır. Petrol şirketleri aynı zamanda Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi ve Birleşik Krallık Hükümetinin Maden Çıkarma Endüstrileri Şeffaflık Girişimi gibi büyük uluslararası KSS girişimlerini de benimsemiştir. Az sayıda çokuluslu petrol şirketi, dünyanın petrol ve gaz kaynakları tükendiğinde alternatif bir gelir kaynağı olarak yenilenebilir enerjiye yatırım yapmaktadır. Ayrıca, petrol şirketleri önemli toplumsal kalkınma planlarını başlatmış, finanse etmiş ve uygulamıştır. Petrol şirketleri artık özellikle gelişmekte olan ülkelerde okullar ve hastaneler inşa etmeye, yerel halk için mikro kredi programları başlatmaya ve genç istihdam programlarına yardımcı olmaya başlamıştır. ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) gibi yerleşik kalkınma ajanslarıyla ortaklıklara katılırken, kalkınma programlarını yerinde uygulamak için sivil toplum kuruluşları ve uzman danışmanlarla beraber çalışmaktadırlar.²²²

Maden çıkarma endüstrisi, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde dünya çapında ekonomik büyümeyi destekleyen en önemli endüstrilerden biridir. Yine de faaliyetleri her zaman olumsuz bir ışık altında görülür. Bunun nedeni, maden çıkarımının madenlerin ev sahibi toplulukları üzerindeki istenmeyen sonuçlarından kaynaklanmaktadır, bu da genel halk ve hükümetler için özel bir ilgi ve endişe kaynağıdır. Bu, özellikle Nijerya'daki yukarı akışlı petrol ve gaz sektörü için

²²² Jędrzej George Frynas, "Corporate Social Responsibility In The Oil And Gas Sector" Journal of World Energy Law & Business, Cilt 2, Sayı 3, 2009, s.181-182

geçerlidir. Nijerya'da petrol ve gaz endüstrisinin çıkarma faaliyetlerinin çoğu şu anda Nijer Deltası bölgesinde gerçekleşmektedir. Madencilik endüstrisindeki halkın dikkati, ağırlıklı olarak maden kullanımının yerel ve küresel çevreler üzerindeki, özellikle de ev sahibi topluluklar üzerindeki etkisi etrafında dönmüştür. Kamu ve hükümetler tarafından KSS'nin maden aramanın olumsuz etkilerini azaltmak için gönüllü bir yumuşak hukuk aracı olarak uygulanabileceği varsayılmıştır.²²³

Nijer Deltası krizi, 1990'ların başında, yalnızca Nijerya devletine değil, aynı zamanda bölgedeki çokuluslu petrol şirketlerinin politikalarına, tutumlarına ve faaliyetlerine meydan okumaya başlayan toplumsal hareketlerin ve militan gençlik gruplarının ortaya çıkmasıyla korkunç boyutlar kazanmıştır. Bu aktivizm, her yerde olduğu gibi bölgede de yaşamı destekleyen temel yapı olan Nijer Deltası'nın ekolojisinin hem devlet hem de petrol şirketlerinin ihmalinden ve yok edilmesinden kaynaklanan hayal kırıklığına (bölge halkı açısından) atfedilebilir. Bölge halkının mücadelesinin belirli temel konulara dayandığı söylenebilir: Petrol gelirlerine erişim açısından onların dışlanması veya marjinalleştirilmesi, kaynak paylaşımına daha fazla erişim için mücadeleleri, çevresel bozulma ve korkunç insan hakları ihlalleri olarak bilinir. Bu mücadelenin ortamında, bölgedeki kriz sadece bir iç mesele değil, uluslararası çevre söyleminin ve savunuculuğunun bir meselesi haline gelmiştir. Nijer Deltası krizinin uluslararasılaşması, kısmen, uluslararası toplumun dikkatini Nijer Deltası'nın kötü durumuna çeken çevreci Ken Saro-Wiwa'nın sistematik tanıtım ve mücadelesinden kaynaklanmaktadır.²²⁴

Nijer Deltası Krizinin baş aktörlerinden birisi çokuluslu bir enerji şirketi olan Shell'dir. Shell, o dönemki Nijerya yönetimiyle ele ele vererek bu krizin büyümesinde önemli rol oynamıştır. Shell'in bölgedeki politikalarıyla doğal çevreye ve yerel halka büyük zararlar verdiği krizin uluslararası arenada duyulması neticesinde yapılan incelemelerden ve gözlemci raporlarından anlaşılmıştır. Shell uluslararası toplumdan gelen tepkiler üzerine şirketin uluslararası toplumda itibarını kurtaracak girişimlere başlamıştır. İlk olarak 1997'de "İnsan Hakları Evrensel

²²³ Ahmed Musa, Yahaya Yusuf, Louise McArdle, Gbemisola Banjoko, a.g.e., s.104

²²⁴ Victor Ojatorotu, "The Internationalization Of Oil Violence In The Niger Delta of Nigeria", Alternatives: Turkish Journal of International Relations, Cilt 7, Sayı 1, 2008, s.93

Beyannameesi”ne desteğini açıklamış, daha sonraki yıllarda da bölgeye verdiği ekolojik, fizyolojik ve sosyolojik zararları tazmin ve tamir etmeye çalışmıştır.

Shell, bilhassa dünyada çevre bilincinin artması ve doğalgazın olumsuz çevresel etkilerinin anlaşılmasının ardından birçok eleştiriyi toplamaya ve skandallarıyla medyaya konu olmaya başlamıştır. Shell’in sebep olduğu en büyük skandallardan birisinin Nijerya’daki petrol sızıntıları olduğu söylenebilir. Şirketin 1958’den bu yana yüzbinlerce insanın tek geçim kaynağı olan tarımsal arazileri kullanılamaz duruma getirdiği ve birçok çevre tahribatına neden olduğu tespit edilmiştir. Bitkilerin çürümesi, balık türlerinde yok olmalar, içme sularının kirlenmesi gibi birçok çevresel zarara yol açmış, bunun nedeninin ise ihmal ve kurallara riayet etmeme olduğu belirlenmiştir. Shell’in doğaya verdiği zararlar ve bu nedenle insanların yaşamlarının tehlikeye girmesi sonucu yerel halk, şirketin bu bölgedeki faaliyetlerine son vermesi için seslerini yükseltmeye ve ayaklanmaya başlamıştır. Shell, Nijer Deltası’ndaki petrol çıkarma ve dağıtım faaliyetlerinde her ne kadar insanlara saygılı davrandığını, doğruluğu temel aldığını ve insan hakları ile sürdürülebilir kalkınmayı desteklediğini ileri sürse de bu iddiaları yapılan gözlemlerin sonuçlarıyla pek örtüşmemektedir. Shell’in Nijer Deltası’nda çevre dostu olarak çalışmamasının, Nijerya’nın Shell gibi devasa bir çokuluslu şirketi kontrol edecek ve talimatlara uyması için baskı yapacak kadar güçlü olmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Nijer Deltası’nda 2008 ve 2009 yıllarında iki büyük sızıntının daha olduğu ve Shell’in bunları uluslararası kamuoyundan gizlemek için yolsuzluğa karıştığı sonradan anlaşılmıştır. Shell 84 milyar dolar ceza almış ve kirlettiği Bogo Nehri’ni temizlemek zorunda bırakılmıştır. Bölgede uzun yıllardır Shell’e karşı protestolar yaşanmaktadır.²²⁵

Enerji üretiminin, çevresel riskleri (ekolojik, fizyolojik) arttıran tehlikeli bir sektör olduğu bilinmektedir. Bu etkilerin çeşitli örnekleri dünya üzerindeki enerji sahaları incelenerek görülebilir. Nitekim Nijerya’da da aynısı olmuştur.

Nijerya’nın Rivers Eyaletinde bulunan, Ogoni’de Shell’in 1958’de petrolü keşfetmesiyle çevrede huzursuzluklar başlamıştır. Ogoni, toprakları tarım ve

²²⁵ Eda Akgün, a.g.e., s.424-425

balıkçılık açısından oldukça verimli olan Nijer Deltasının üzerine kurulmuş yaklaşık 500 bin kişinin yaşadığı etnik çeşitliliğin olduğu bir bölgedir. Yaşanan petrol sızıntıları nedeniyle çevrede yaşanan tahribat ve canlı yaşamına karşı olan tehditler sonucu artan protestolar zamanla daha büyük eylemlere dönüşmüş, yerel halk tarafından Shell'in eylemlerini ve Nijerya hükümetinin eylemlerini protesto etmek üzere 1992'de Nijerya'lı yazar Ken Saro-Wiwa'nın önderliğinde "Ogoni Halkının Hayatta Kalması Hareketi" olan "MOSOP" kurulmuştur. Ogoni halkının mücadelesi Saro-Wiwa tarafından "*Ogoni halkı şimdi hükümete ve son 35 yıldır kendilerini soymuş olan Shell'e karşı son bir hendek açmaya karar verdi*" şeklinde tanımlanmıştır.²²⁶

4 Ocak 1993 Pazartesi günü, 300 bin Ogoni'li, Shell'e ve Ogoni topraklarının çevresel yıkımına karşı kitlesel bir protesto düzenlemiş, bir Shell işçisinin dövülmesine tepki olarak Shell, personelini Ogoni'den geri çekmiştir. Ancak bu seferde protesto hareketlerinin önderi olan Ken Saro-Wiwa askeri rejim askerleri tarafından göz altılara ve tacizlere maruz bırakılmış, pasaportuna el konulmuştur. Ayrıca Nisan ayında Ogoni protestolarına karşı ilk büyük askeri güç kullanılmış; 30 Nisan'da yaklaşık 10 bin kişi, Shell adına müteahhitlik yapan bir Amerikan firması olan Willbros'un inşa ettiği petrol boru hattına karşı Nonwa'da protestolar düzenlerken Nijerya'lı askerler tarafından açılan ateş sonucu protestocuların on kişi yaralanmıştır. Boru hattını döşemek için arazisi buldozerlerle kazılan Bayan Korgbara olayda kolunu kaybetmiş ve bundan sadece 4 gün sonra, Bay Agbarator Otu, Nonwa'daki boru hattındaki çalışmalarını protesto ederken Nijeryalı askerler tarafından sırtından vurularak öldürülmüştür. 1985 te gerçekleştirmiş olduğu askeri darbe ile Nijerya Devlet Başkanı olan Orgeneral İbrahim Babangida'nın ülkede gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin iptal edildiğini bildirmesi ülkeyi kaosa sürüklemiş, yapılan yeni seçimler Ogoni halkı tarafından boykot edilmiştir. Ancak yönetime yapılan baskılar neticesinde Saro-Wiwa ve diğer MOSOP liderleri tutuklanmış, Ogoni halkının artarak devam eden protestolarına karşı Saro-Wiwa ayaklanmayla suçlanmıştır. Bu protestolara karşı Nijerya hükümeti İkinci Amfibi

²²⁶ www.mosop.org, Ogoni Bill of Rights, <http://www.mosop.org/2015/10/17/ogoni-bill-of-rights-page-4/>, 04.11.2021

Tugayı'nı Ogoni halkının üzerine göndermiş ve halk askerler tarafından dövülerek tutuklanmaya başlanmıştır. Ogonilere karşı yürütülen kampanya artık Saro-Wiwa'dan Ogoni halkının kendisine doğru kaymış, hükümet askerleri Ogoni'yi barikatlarla kapatmış ve 30 Temmuz 1993'te Ogoni polisi bölgeden uzaklaştırılmıştır. Bundan sadece 5 gün sonra, ordunun Ogoni ve Andoni arasında etnik bir çatışma olarak nitelendirdiği olayda, Kaa kasabası saldırıya uğramıştır. Saro Wiwa'nın röportaj yaptığı Kaa sakinlerinden biri olayı farklı bir şekilde anlatmış: "*Ogoni ve Andoni arasında bir çekişme yoktu, bunların hepsi hükümet tarafından tasarlandı*" demiştir. Başka bir Kaa sakini olan Moses Deekor, Kaa kasabasındaki evleri yıkmak için ağır silahların, dinamitlerin ve el bombalarının kullanıldığını söylemiştir.²²⁷

Artan hoşnutsuzluk nedeniyle Nijerya Devlet Başkanı Orgeneral İbrahim Babangida 26 Ağustos 1993'te istifa etmek zorunda kalmış ve ordu, Shell Nijerya'nın eski direktörü Ernest Shonekan'ı geçici başkan olarak atamıştır. Lagos'taki isyancılar demokrasiye geri dönüş talep ederken, Ogoni köylerine yapılan bir dizi vahşi saldırı 750 kişinin ölümüne ve 30 bin kişinin evsiz kalmasına neden olmuştur. Evler ve mülkler yıkılmış ve ağaçlar kesilmiştir. Ordu hala şiddetin nedeninin bir Ogoni-Andoni mücadelesi olduğunu iddia ederken, bir görgü tanığı saldırganların Andoni halkının kullanmadığı bir dil konuştuklarını belirtmiştir. BM Dünya Kalkınma ve Kültür Komisyonu'na görevli Profesör Claude Ake, saldırıların nedenini araştırmak üzere görevlendirilmiştir. Prof. Ake yaptığı araştırma neticesinde, "*bunun salt etnik bir çatışma olduğunu düşünmüyorum, aslında bunun etnik bir çatışma olması için hiçbir neden yok ve tespit edebildiğimiz kadarı ile bu anlamda ihtilaflı hiç bir şey bulunmamaktadır*" demiştir. Ancak Prof. Ake soruşturmasını tamamlayamadan, ilgili topluluklardan 4 temsilcinin, eyalet hükümetinin, güvenlik görevlilerinin ve Shell'in dâhil olduğu bir barış anlaşması yapılmıştır. Prof. Ake, bunun iyi niyetle yapıldığına inanmadığını belirterek, "*Gereksiz bir aceleyle yapıldı, yaralılara, yerinden edilenlere insani bir ilgi gösterilmeye çalışılmadı. Rehabilitasyon programı yok ve insanlara sadece 'savaşmayı bırak, eve git' dediler. Özellikle, savaşın yoğunluğuna ve çatışmanın askeri karmaşıklığına yakından bakmamız gerektiğini*

²²⁷ www.ratical.org, Factsheet On The Ogoni Struggle, The Ogoni People of Nigeria, <https://ratical.org/corporations/OgoniFactS.txt>, 04.11.2021

*hissettim. Çünkü bu, söz konusu olanın bir topluluk çatışmasından daha fazlası olduğunu gösteriyor gibiydi. Belki de gündemlerini rayından çıkarmak için Ogonileri baskı altına almakla ilgilenebilecek daha geniş güçler olduğu izlenimini edinmeye yardımcı olur" demiştir.*²²⁸

Ken Saro-Wiwa, barış anlaşmasının, Shell'in petrol üretimi de dâhil olmak üzere ekonomik faaliyetlerin yeniden başlatılması çağrısında bulunduğu için anlaşmayı imzalamayı reddetmiş ve kalıcı bir barışı sağlamak için katliamlar hakkında bir soruşturma komisyonu talep etmiştir. Başarısız olan barış anlaşmasından üç hafta sonra Shell'in karıştığı komplolar neticesinde ordunun Müdahalesiyle Port Harcourt'a ve Kaa kasabasına baskınlar düzenlenmiş 2 gün içinde meydana gelen saldırılarda 63 kişi hayatını kaybetmiştir. Eyalet polisi, Ogoni halkına yardım etmek için müdahalede başarısız olmuş. Artan askeri baskı, Ocak 1994'teki Ogoni haftası kutlamalarının askerlerle çevrili bir kilise hizmeti dışında iptal edilmesine neden olmuştur.²²⁹

Ocak 1994'ün sonunda, sekiz büyük petrol şirketi, "operasyon alanlarındaki elverişsiz koşullar" nedeniyle 1993 yılındaki kayıplarının 200 milyon dolar olarak tahmin edildiğini açıklamışlar ve bu durumla mücadele için acil önlemler alınması çağrısını yapmışlardır. Shell'in Ogoni halkına yönelik saldırılarda Nijerya hükümetiyle işbirliği yaptığına dair resmi kurumlardan sızdırılan kanıtlar bulunmaktadır. Rivers Eyaleti İç Güvenlik Biriminden Yarbay Paul Okuntimo tarafından imzalanan belgelerin birinde, Shell'e atıfta bulunarak "*pürüzsüz ekonomik faaliyetlerin yeniden başlaması için acımasız askeri operasyonlar yapılmadıkça, Shell'in petrol üretim faaliyeti hala imkânsız olacaktır.*" ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca bu belge, Ogoni liderlerinin "yok edilmesini" de tavsiye etmektedir. Okuntimo ayrıca Amerikan televizyon kanallarından birine; daha önce ordunun Ogoni'yi barikatlarla ablukaya alması ve yerel halka yaşattırılan katliamı itiraf

²²⁸ Elowyn Corby, "Ogoni People Struggle With Shell Oil, Nigeria, 1990-1995", www.nvdatabase.swarthmore.edu, <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/ogoni-people-struggle-shell-oil-nigeria-1990-1995>, 04.11.2021

²²⁹ www.unpo.org, "Ogoni: Timeline Of The Ogoni Struggle", <https://unpo.org/article.php?id=20716> 04.11.2021

edercesine ordunun bu operasyonlarını överek açıklamalar yapmıştır. Büyük şiddet Ogoni protestolarını durduramadığı için Devlet Başkanı Sani Abacha, Ogoni liderlerini hedef almıştır.²³⁰

Nisan 1994'te, Ken Saro-Wiwa'nın erkek kardeşi Dr. Owens Wiwa da dahil olmak üzere 15 Ogoni lideri tutuklanmış daha sonra, 22 Mayıs günü sabah saat 01:00'de Ken Saro-Wiwa da silahlı kuvvetler tarafından evinden alınarak hapse atılmıştır. Saro-Wiwa, daha sonra uydurma bir cinayet suçuyla hüküm giymiş, yargılandığı sekiz kişiyle birlikte ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu olay Uluslararası Af Örgütü, Dünya Dostları, Greenpeace ve diğer STK'lar tarafından tepki çekmiş, ancak hükümetler sessiz kalmıştır. 9 Kasım'da düzenlenen Commonwealth Konferansı (İngiliz Milletler Topluluğu Konferansı) , Ken Saro Wiwa'nın cezası konusunun gölgesinde yapılmıştır. Nijerya rejiminin Ken'i hızla infaz etmeyi amaçladığına dair artan kanıtlara rağmen, Başkan Nelson Mandela liderliğindeki Commonwealth liderleri güçlü bir yanıt vermemiştir. Tutuklu MOSOP liderinin oğlu Bay Ken Wiwa, Ken'in infazının yakın olduğu bilgisi alındığında bile Başkan Mandela ile görüşme sağlayamamıştır. Ken Saro Wiwa, 10 Kasım 1995 sabahı Port Harcourt'ta aceleyle inşa edilmiş bir darağacında idam edilmiştir. İnfazı uluslararası bir tepkiye ve Nijerya'nın Commonwealth'ten neredeyse ihraç edilmesine sebep olmuştur.²³¹

Shell'in eleştirilere yanıtı; büyük ölçüde bir sorun olduğunu reddetmek olmuştur. Shell Nijerya'nın 1995 tarihli yayını olan "Ogoni Sorunu"nda; Ogoni'de ve faaliyet alanlarının başka yerlerinde çevresel tahribat iddialarının kesinlikle doğru olmadığını, çevre sorunların olduğunu ama bunların tahribat olmadığı belirtilmiştir. Aynı broşürde Shell, delta boyunca yayılan sondaj operasyonlarından etkilenen 3 bin sahanın varlığını, günde 1100 milyon standart fit küp gazın alevlendiğini ve Delta'da yılda bir ay asit yağmurunun meydana geldiğini itiraf etmiştir. Bunun Shell gibi büyük bir çokuluslu şirket için yıkım sayılmadığı, ancak Shell ile yaşayan insanlar

²³⁰ Nwisabari Samuel, "Oil Politics: Factsheet on the Ogoni Struggle", www.peakd.com, <https://peakd.com/struggle/@samuelwealth/oil-politics-factsheet-on-the-ogoni-struggle> , 04.11.2021

²³¹ www.ratical.org, Factsheet On The Ogoni Struggle, The Ogoni People of Nigeria, <https://ratical.org/corporations/OgoniFactS.txt>, 04.11.2021

için yıkım olduğu açıktır. Shell, MOSOP'un taleplerinin çoğunun "petrol işleten şirketlerin iş kapsamı dışında ve hükümetin sorumluluk alanı içinde" olduğunu iddia ederek kendini aklamaya çalışmıştır.²³²

Shell Nijerya, Ogoni katliamındaki suç ortaklığını şiddetle reddetmiş ve Shell'i Ogoni'ye karşı gerçekleştirilen askeri eylemlere bağlayan bir resmi bilgi notunun gerçekliğinin "sorgulanabileceğini" iddia etmiştir (ancak, belgeyi şüpheli olarak değerlendirmek için herhangi bir sebep belirtilmemiştir). Bununla birlikte, "Shell Nijerya"nın, Nijerya ekonomisinde, 'Nijerya Ulusal Petrol Şirketi' & Shell Nijerya' ortak girişiminin işletmecisi statüsüyle son derece önemli bir rol oynadığı gerçeği devam etmektedir. Pozisyonu zaten siyasi bir oyuncu olacak şekilde ordu, Shell Ogoni'de yardım istediğinde, bu talebe çoğu zaman acımasız bir güçle destek vermiştir. Shell ayrıca Nijerya hukuk sisteminin, MOSOP'un taleplerini çözüme kavuşturmak için doğru yer olduğunu iddia etmiştir (Shell'in çevresel yıkıma devam etmesine izin veren Nijerya hukuk sistemi). Nijerya'daki bu baskıcı siyasi alan, Shell Nijerya'nın faaliyet gösterdiği ekonomik alana doğrudan fayda sağlamıştır. Shell'in uluslararası ekonomik ve politik amaçları arasındaki ilişki, Shell Güney Afrika'dan John Drake'in Shell Güney Afrika'nın insan hakları konusundaki reklam kampanyası ile Shell'in Nijerya'daki eylemleri arasındaki eşitsizliğe yanıt vermesi istendiğinde yaptığı bir yorumda görülmektedir. Drake buna; *"Shell Güney Afrika Şirketi'nin bu pozisyonu almasının gerekçesi, çalışanlarımız da dahil olmak üzere Güney Afrika'daki paydaşlarımızın meşru ticari çıkarlarının siyasi sistem tarafından önyargılı olmasıydı"* şeklinde cevap vermiştir. Shell çalışanlarının (örn. eski müdür Ernest Shonekan) siyasi sistem tarafından tercih edildiği Nijerya'da, siyasi çıkarların açıkça farklı olduğu görülmektedir.²³³

1995'ten bu yana Shell, Nijer Deltası'ndaki kurumsal sosyal sorumluluk yaklaşımını açıkça değiştirmiştir. Bu olaylarından önce, KSS stratejisi olarak

²³² Elowyn Corby, "Ogoni People Struggle With Shell Oil, Nigeria, 1990-1995", www.nvdatabase.swarthmore.edu, <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/ogoni-people-struggle-shell-oil-nigeria-1990-1995>, 04.11.2021

²³³ www.ratical.org, Factsheet On The Ogoni Struggle, Shell's Response To Criticism, <https://www.ratical.org/corporations/OgoniFactS.html>, 04.11.2021

benimsediği risk ve itibar yönetimini askıya alarak, kurumsal hayırseverliği vurgulayan topluluk yardımı kalkınma modelini kullanmaya başlamıştır. Shell'in KSS yaklaşımı, daha büyük bir kalkınma planının parçası olmak yerine geçici olarak uygulanan ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemeyen bir seferlik hediyelere odaklanmıştır. Shell'in projeleri, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından büyük ölçüde etkisiz olarak kabul edilen kalkınmaya yönelik “yukarıdan aşağıya” yoksulluğu azaltma yaklaşımları olarak yorumlanmıştır. Bu projeler;

- a) Temiz su ve arıtma programları
- b) Çeşitli sağlık hizmetleri ve toplum hastaneleri
- c) Gönüllü eğitim kursları; kaynak, sıhhi tesisat, duvarcılık, marangozluk
- d) Eğitimde burs programları ve okul binası inşası
- e) Çiftçileri ve kooperatifleri desteklemek için çeşitli tarımsal programlar
- f) İş geliştirme ve gelir getirici projeler için çeşitli krediler
- g) Diğer altyapı hizmetleri; yollar, kırsal elektrik projeleri, arazi ıslahı

şeklinde sıralanmaktadır.²³⁴

Uluslararası insan ve çevre hakları örgütlerinin Nijer Deltası krizine dâhil olması, Nijerya devletinin ve çokuluslu petrol şirketlerinin krizi artık yerel bir mesele olarak kontrol altına alamayacağı anlamına geliyordu. Sömürge uzantısı karakterini henüz kaybetmemiş bir devlete başkanlık eden askeri hükümetin, ülkede hem yerel hem de uluslararası STK'ların aktivizmine Nijer Deltası'ndaki krizi derinleştirmeye hizmet edecek şekilde tepki vermesi şaşırtıcı değildi. Ayrıca, bu tepkinin boyutu ve devletin eylemcilere karşı kullandığı mekanizma neredeyse emsalsizdi. Nijer Deltası mücadelesinin MOSOP ve IYC (Ijaw Gençlik Konseyi) tarafından diğer yerel STK'larla birlikte uluslararasılaşması, yerli ve yabancı aktörler arasında bölgede çevresel aktivizmin yerleşmesine yol açan bir ittifakı beraberinde getirmiştir. MOSOP'un devleti baypas etme ve küresel izleyicilerle bağlantı kurma yeteneği, krizi uluslararasılaştırma sürecinde etkili olmuştur. Yerel aktivistler, uluslararası

²³⁴ Uwem E. Ite, “Multinationals and Corporate Social Responsibility in Developing Countries: A Case Study of Nigeria”, Corporate Social Responsibility and Environmental Management, Cilt 11, Sayı 1, s.5

toplumu dâhil ederek, durumu MOSOP ve IYC'nin faaliyetlerini kontrol etmede devleti yetersizlikle suçlayan petrol şirketlerinin öfkesini ve alarm zillerini tetiklemiştir. Buna karşılık devlet, muhtemelen kontrolünü pekiştirmek ve ülke içindeki otoritesini göstermek için Nijer Deltası halkına, özellikle de Ogoni halkına karşı baskı rejimini artırarak karşılık vermiştir. Ayrıca, uluslararasılaşma, devleti bölgenin kalkınma ihtiyaçlarını karşılamak için ajans yaklaşımını kullanmaya yöneltmiştir. Nijer Deltası krizinin uluslararasılaşmasından ortaya çıkan şey, Nijerya devletinin çevre politikaları bağlamında çatışan çıkarlara aracılık etmedeki başarısızlığıydı. Bölgede uzun süredir devam eden krizde devletin konumu, kendi kaderini tayin etme mücadelesinde direniş güçlerini harekete geçirmeye hizmet etmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, insanların direnişinin etkinliği, şirket politikası ve tutumlarındaki değişikliklerde görülebilir. Örneğin Shell, 1997'de çokuluslu petrol şirketleri arasında “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”ne desteğini açıklayan ilk şirket olmuş ve bunu sonraki yıllarda şirketin mali, sosyal ve çevresel görevlerine ilişkin raporlarında ele almıştır.²³⁵

Shell Nijerya'nın eylemlerinin, çokuluslu şirketlerin doğasının bir gerçeği olduğu söylenebilir. Eylemleri, insan yaşamının ve çevrenin değerine ikiyüzlü bir yaklaşımı ifade ettiği; Shell Güney Afrika'nın ülkedeki siyasi ön yargıları yıkmak için o ülkede giriştiği KSS uygulamasından anlaşılabilir. Shell'in Nijerya'da böyle bir şeye ihtiyaç duymamasının nedeni zaten siyasi otoriteyle işbirliği içinde olması olarak anlatılabilir. Ogoni'nin yıkımının tanıdık bir kalıbın parçası olduğu dünyadaki benzer örnekleriyle daha iyi anlaşılabilir. Az gelişmiş ülkelerin başlıca geçim kaynağı olan yeraltı zenginliklerinin (petrol, altın, gümüş vb.) yine bu ülkelerin hükümetlerin işbirliğiyle çokuluslu şirketler tarafından sömürülmesi bu devletleri ÇUŞ'ların egemenliğini aldığı ekonomik sistemin oyuncularından olmaktan başka bir role ulaştırmayabilir.

Gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerde faaliyetlerini sürdürdükleri toplumların sosyoekonomik ve kültürel gelişimine katkıda bulunmak için artan bir eğilim oluşmuştur. Nijerya'daki büyük ve küçük, yerli ve çokuluslu şirketler de (petrol şirketleri de dahil olmak üzere) yavaş yavaş

²³⁵ Victor Ojatorotu, a.g.e., s.113-114

KSS'yi benimsemektedir. Zayıf ve etkisiz kurumlar, düzenleyici rejimler ve resmi yolsuzluk, gelişmekte olan ülkelerde KSS'yi zorunlu kılan ve aynı zamanda kısıtlayan güçlerden bazılarıdır. Gelişmekte olan ülkelerde KSS'yi yönlendiren diğer faktörler arasında, bu ülkelerin karşılaştığı mali ve ekonomik kısıtlamalar ve devletin kendi nüfusları arasında eşitliği görmezden gelme veya yalnızca sözde hizmet etme eğilimi yer alır. Çokuluslu şirketler de gelişmekte olan ülkelerde KSS ihtiyacını kabul etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkeler için KSS, dezavantajlı toplulukların ihtiyaçlarına olumlu katkılarda bulunma ve çokuluslu enerji şirketlerine ev sahipliği yapan ülkelerin topluluklarını olumlu yönde etkilemeleri için yollar sağlama potansiyeline sahiptir. Nijerya'da da bir işletme stratejisi olarak KSS girişimlerinin aktif bir şekilde tanıtımı ve yaygın olarak benimsenmesi ortaya çıkmaktadır. Günümüzde bu eğilimin ana savunucuları ve uygulayıcıları çokuluslu petrol ve gaz şirketleridir. Nijerya'daki bazı çokuluslu petrol şirketlerinin KSS projelerine ilişkin örnekleri aşağıda sıralanmaktadır.²³⁶

- 1) *Royal Dutch Shell*: Hastaneler, sağlık merkezleri açmış, gezici klinikler, ilaç ve tıbbi ekipman temini, tarım desteği, lisans ve lisansüstü eğitim bursları sağlamıştır. Ayrıca bölgedeki petrol ve gaz endüstrisinde istihdam edilmek üzere mezunlar ve teknik becerilerini geliştirmeyi amaçlayanlar için eğitim programları organize etmiştir.
- 2) *Chevron Nijerya*: Nijer Deltası bölgesindeki topluluklara doğrudan tesislerinden temiz içme suyu sağlamış ve bu toplulukların vatandaşları için lisans ve lisansüstü eğitim bursları ile teknik eğitim kursları açmıştır. Şirket, toplamda 9.870'den fazla mühendislik ve tıp öğrencisine burs sağladığını açıklamıştır. Nijer Deltasında klinikler inşa etmenin yanı sıra, mobil sağlık hizmeti olan Riverboat Clinic'i de desteklemektedir. Nijerya Ulusal AIDS Kontrolü Ajansına milyonlarca dolar değerinde destek, tüberküloz ve diğer bulaşıcı hastalıklarla mücadele için bir merkezin bağışlanması ve Yola Federal Teknoloji Üniversitesi'nde bir biyoteknoloji merkezi inşa edilmesi projelerinde yer almıştır.

²³⁶ Ahmed Musa, Yahaya Yusuf, Louise McArdle, Gbemisola Banjoko, a.g.e., 112-122

- 3) *Total Nijerya*: Bölgeye içilebilir su sağlanması, bölgedeki topluluklara ambulans ve ilaç temini dahil sağlık hizmetleri, HIV/AIDS ve bulaşıcı hastalıklara karşı bilgilendirme kampanyaları, eğitim merkezleri; lisans ve lisansüstü çalışmalar için burs, 20'den fazla kasaba ve köye elektrik sağlama projelerinde yer almış ve yollar inşa ettirmiştir.

Nijer Deltası'nda yaşanan skandalların Shell'e finansal olarak büyük maliyetleri olmuştur. Zorunlu tazminatlar ve bölgenin temizlenmesi çalışmaları haricinde, markanın değer kaybına uğraması, kurum imajının zedelenmesi ve şirket itibarının kaybı gibi ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Yazılı ve görsel medya kanallarında sayısız olumsuz haber çıkmış, protestolar düzenlenmiş ve uzun yıllar şirketin ismi skandallarla hatırlanmıştır. Yaşanan skandallar dışında dünyada yaklaşık yüzde 90 seviyesinde yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanılması ve bunların çevreye verdiği zararlar ile ekolojik denge üzerindeki etkileri giderek daha fazla ortaya çıkmış ve tartışılmaya başlanmıştır. Enerji ihtiyacı ve tüketimi giderek artarken çevresel etkilerin yanında fosil yakıt rezervlerinin azalması nedeniyle alternatif enerji kaynaklarına da yöneliş başlamıştır. Tüm bu durumlar, petrol şirketlerinde yaşanan skandallarla birleşince bunları eski düzende iş yapamaz hale getirmiş ve bu şirketleri sosyal sorumluluk organizasyonları ile imajlarını kurtarmak üzere çalışmalar yapmaya itmiştir. Fakat sosyal sorumluluk projeleri, firmaların yarattığı etkilerden çok, daha yüzeysel bir şekilde projelendirilerek “yeşil pazarlama” şeklinde yürütülmüştür. Shell, Nijerya'da istihdam yaratma, enerji verimliliği sağlama ve yakıt tasarrufu konularında çaba harcadığını göstermeye çalışmıştır. Fakat asıl problem olarak ortaya çıkan fosil yakıtların kullanımının azaltılması konusunda Shell'in ana faaliyet alanı bu olduğundan dolayı yapılan herhangi bir çalışma görülmemektedir.²³⁷ Shell Türkiye'deki faaliyetlerinde ise toplumsal projelere yönelmekte veya trafik güvenliği, kültür, sanat ve tarih konularında projeler yürütmektedir. Bu çalışmalar toplumun refahına katkıda bulunduğu izlenimi verse de Shell'in yarattığı temel sorun alanlarıyla ilgili değildir ve bu problemlerin çözümüne yardımcı olmamaktadır.

²³⁷ Eda Akgün, a.g.e., s.426-427

Nijerya'daki örneklerine bakarak; çokuluslu petrol şirketlerinin KSS stratejilerini, genellikle faaliyetleri neticesinde zarar gören alanları tamir etmeye yarayacak uygulamaların oluşturduğunu görebiliriz. Bu şirketlerin faaliyet raporları ve internet sayfaları incelendiğinde KSS uygulamalarına ne denli önem verdikleri görülebilir. Yalnız, bu uygulamaların tanıtımını iyi yapmak bu uygulamaları gerçekten hiçbir kar amacı gütmeyen yaptıkları anlamında da değerlendirilmemelidir. Çünkü çokuluslu şirketlerin bu çalışmaları sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda gerçekleştirdiği çok yüksek bir ihtimaldir ve çokuluslu şirketlerin KSS'yi yeni ekonomi politik rollerinin bir aracı olarak kullandığı söylenebilir. KSS sayesinde enerji şirketlerinin doğaya verdiği zararlar son bulmayabilir ancak toplumdaki gelebilecek olumsuz tepkiler azalabilir ve buldukları toplumlarda kabul görmeleri kolaylaşabilir.

3.3. Shell'in Sponsorluk Faaliyetleri

Sponsorluk, günümüzde sıklıkla tercih edilmeye başlanan pazarlama iletişimi araçlarından bir tanesidir. Şirketler festivallere, televizyon kanallarına, sergilere, arkeolojik kazılara, spor ve müziğe sponsorluk yapmaktadır. Sponsorluk, hedef kitlelere ulaşmak için kullanılacak en etkili iletişim yöntemlerinden bir tanesidir. Sponsorluk, reklamlardan farklı olarak üç yönlü bir ilişkidir. Reklamlarda yalnızca ürün ile müşteri arasında bir bağ varken, sponsorluklarda ürün, müşteriler ve sponsorlar arasında üçlü bir ilişki bulunmaktadır. Sponsorluğun iki faktörü vardır. Bu faktörler; "Sponsor Arayan Kuruluş" ve "Sponsor Şirket"tir. Sponsor arayan kuruluş: sanat, spor, sosyal çıkar ve çevre gibi pek çok alanda faaliyette bulunan, etkinliği kanıtlanmış, hedef kitlesi belirli olan bir taraftır. Sponsor şirket ise, bir ücret karşılığında oluşturulmuş etkinlikten ya da bir faaliyetten faydalanan kurum veya kişidir.²³⁸

Çok az ilişki, Ferrari ve Shell arasındaki ittifak kadar ikoniktir. İşbirliği 1930'larda F1 yarış pistinde canlanmıştır, ancak aralarındaki bağ bundan çok daha derine inmektedir. 1952'de Shell ile çalışan 500 F2 (Formula yarış aracı), yarıştaki en iyi otomobildi. Ferrari, art arda 14 yarış kazandı ve o zamana kadar hiç kırılmamış

²³⁸ Mustafa Karadeniz, a.g.e., s.64

bir rekor kırdı. Toplamda, petrol devi ve yarış takımı 15 Dünya Sürücüler Şampiyonası ve 16 Dünya Üreticiler Şampiyonası kazanmıştır. Bu iki marka arasındaki ilişki, birkaç nedenden dolayı daha yakından incelenmeyi hak etmektedir. Bu birliktelik yüksek performanslı ürünlerin geliştirilmesini ve yaratılmasını sağlamaktadır. Ayrıca bu ilişki Shell'e çok fazla farklılaşmaya sahip olmayan bir kategoride öne çıkma şansı vermekte ve genellikle fazla ilgi çekmeyen bir ürünü tanıtmak için faydalı ve teşvik edici bir içerik üretmektedir. 2015 yılında Shell ve Ferrari, tarihi F1 ortaklıklarını beş yıllığına yenilemiştir. Petrol şirketi, Ferrari'ye yakıt ve yağlayıcıların (V-Power ve Helix Ultra) yanı sıra 50 tam zamanlı teknisyen sağlamaya devam edecektir. Bu, yılda 21.000 saat insan gücüne eşdeğerdir. F1 pistinin dışında Shell, "FIA Dünya Dayanıklılık Şampiyonası" ve "Le Mans 24 Saat Yarışları" kapsamında Ferrari GT ekiplerine ürün tedarik edecektir. İlişkilerinin "klasik sponsorluk" yönlerinin yanı sıra iki şirket, binlerce milyon doları kazanmalarını sağlayan gerçek bir inovasyon ortaklığı geliştirmiştir. Shell logosunu araca ve takımın ekipmanlarına yerleştirmekte ve böylece Ferrari ile birlikte podyuma çıkmaktadır. Ayrıca Shell, Formula 1'i toplu ürünleri için bir test alanı olarak da kullanmaktadır. Bir yarışın zorlu koşullarında kendilerini kanıtlamış olan ürünler daha sonra, dünyanın dört bir yanından sürücülere birinci sınıf yakıt ve madeni yağ tedarik etmek için piyasaya sürülmekte ve yenilikçi bir marka olarak Shell'in güvenilirliğini pekiştirmektedir. Bu sponsorluk ile Shell, benzin istasyonlarında bulunan yakıtın %99'unun Ferrari ekibinin yarış pistinde kullandığı yakıtla aynı olduğu mesajını başarılı bir şekilde iletmektedir. Bu iki şirket bu birlikteliği yıllardır farklı şekillerde anlatmaktadırlar. Örnek olarak; Mojave Çölü'nde son sürat giden bir F1 arabasına Shell uçağının yakıt ikmali yapması, Shell servis istasyonlarına sürpriz bir ziyaret yapması için bir F1 pilotunun davet edilmesi, yerel bir benzin istasyonunda yakıt dolduran sıradan bir arabaya Ferrari pit ekibinin hizmet vermesi gibi. Ayrıca Shell'in web sitesinde artık Ferrari'nin F1 garajı 3 boyutlu olarak ziyaret edilebilmektedir. İtalyan otomobil üreticisi ile ortaklığı sayesinde Shell, teknolojinin öncüsü bir şirket olarak algılanmaktadır. Bu algı, Shell'e tüketicinin inovasyon iştahı nedeniyle açık bir iş avantajı sağlamaktadır. Örnek

olarak; Shell, yüksek özellikli V-Power yakıtlarını Ferrari ile tanıtarak bu ürününü rakiplerinden ayıracak şekilde benzersiz bir marka imajı yaratmıştır.²³⁹

1900'lerin başında bir ihtisas alanı olarak ortaya çıkmasından 2000'lerin başına kadar ABD'nin baskın mesleksi ve bilimsel çalışmalarıyla biçimlenen halkla ilişkiler; normatif-işlevsel bakış açısıyla salt bir yönetim işlevi olarak tanımlanmış ve halkla ilişkiler mesleğinin oluşumu ve gelişimi ile ilgili sosyo-kültürel faktörler ve çıktılarının toplumsal etkileri görmezden gelinmiştir. Bir asrı aşkın bir süre boyunca alana hâkim olan baskın perspektife göre halkla ilişkiler; kurumların hedefleri üzerine yapılandırılan stratejik iletişim yönetimi şeklinde tarif edilmektedir. Normatif bakış açısıyla yapılan tanımlar irdelendiğinde; halkla ilişkilerin kuruluş ve hedef kitleler arasında bulunan ilişki noktasında incelendiği ve bu ilişkinin aktörlerinden birisi olan hedef kitlenin kuruma ilişkin algısını yaratma, biçimlendirme ve hedef kitleleri belli bir tutum ve davranışa yönlendirme görevleriyle ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi normatif perspektif, şirketler açısından bir fikir sunmakta ve halkla ilişkiler çalışmalarının sosyal sonuçlarıyla pek ilgilenmemektedir.²⁴⁰

Bu açıdan bakıldığında sponsorluk bir halkla ilişkiler aracı olarak; bir şirketin ticari bir amaca ulaşmak için iletişim fırsatları karşılığında belli bir olay, faaliyet ya da gösterinin sergilenmesi veya düzenlenmesi için bağımsız taraflara maddi destek veya malzeme desteği sağlaması şeklinde tanımlanmaktadır. Tanım incelendiğinde, sponsorluk faaliyetlerinin özünün ticari amaç olduğu apaçık bir şekilde görülmektedir. Adı ne olursa olsun, tarihin ilk dönemlerinden itibaren yapılan tüm bağışlar veya destekler, bağış yapana veya destekleyene mutlak bir kazanç sağlamıştır. Halkla ilişkiler ve sponsorluk arasında olan bağlantı, kurum ya da organizasyonun anlaşılması, bilinmesi ve kamuoyunda iyi niyet oluşması şeklinde açıklanmaktadır. Sponsorluğun halkla ilişkiler hedefleri ise; iyi niyet oluşturulması, kurumsal imaja destek verilmesi, kurumsal kimliğin pekiştirilmesi, kurum adının

²³⁹ Francis Dumais, Top Sponsorships: Shell and Ferrari, <https://elevent.co/blogs/sponsorship/top-sponsorships-shell-and-ferrari>, 22.11.2021

²⁴⁰ Gülden Özkan, "Kazanan İle Kaybedenin Bulanıklaştığı Bir Alan: Sanat ve Sponsorluk İlişkisi" , Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, Sayı 38, 2019, s.361

tanıtılması, çalışan ilişkilerinin geliştirilmesi ve medyanın ilgisinin çekilmesi şeklinde sıralanmaktadır.²⁴¹

Şirketlerin bilhassa çokuluslu şirketlerin asıl önem verdikleri, tüketicilerden daha çok şirketlerinin ekonomik alanda söz sahibi olmasıdır. Bunu yapmanın yolu da, devletlerin spor ve sanat gibi çeşitli sosyal alanlardaki yükünü azaltmak ve devleti yönetenleri bu konularda desteklemekten geçmektedir.²⁴²

Örnek olarak İngiltere'de Margaret Thatcher hükümetinin ilk sanat bakanı Norman St. John Stevas, Daily Telegraph'tan Frances Gibb'e verdiği bir röportajda durumu şöyle açıklamıştır; *“Devlet destekli büyüme bitmiştir. Devletin sanatı destekleme politikası devam edecektir ancak bu siyasi ve ekonomik ortamda devletten büyük destekler beklemek çok gerçekçi değildir. Yeni finans kaynakları için yönümüzü özel sektörden yana çevirmemiz gerekmektedir. Geleceğin imkânları orada yatmaktadır.”* Ayrıca yine bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Ronald Reagan, Birleşik Devletlerin sanat alanındaki rolünün artık dönüştüğünü, devletin sanatı direkt olarak desteklemeyeceğini, bunun yerine destek vereceklerle destek arayanları bir araya getireceğini ifade etmiş, türlü davetlerle, yemekli toplantılarla ve törenler aracılığıyla tarafların buluşmalarını sağlamıştır.²⁴³ Bu durum, kuşkusuz siyasi alanın aktörleri ve ekonomi alanındaki aktörler arasında sanatla başlayan, fakat tabii ki hem politik hem de ekonomik kazançları artıran ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Bundan dolayı halkla ilişkileri yalnızca kurumsal bir pencereden değerlendirmek, sosyal çıktıları görmenin önünde bir engel gibi durmaktadır. Bütün bu çabaların ve finansal desteklerin arkasında kazanç gibi basit bir sözcükle tanımlanamayacak derecede bir toplumsal eğilim oluşturma hedefi yer almaktadır.²⁴⁴

²⁴¹ Aydemir Okay, “Halkla İlişkiler Aracı Olarak Sponsorluk”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s.11-51

²⁴² Gülden Özkan, a.g.e., s.362

²⁴³ Chin-Tao Wu, Kültürün Özelleştirilmesi: 1980’ler Sonrasında Şirketlerin Sanata Müdahalesi, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005, s.86-101

²⁴⁴ Gülden Özkan, a.g.e., s.363

2000'li yıllardan itibaren halkla ilişkiler, örgütsel anlamda fonksiyonel bir süreç olarak değerlendirilmekten, simgesel ve maddesel gerçekliği toplumlarca yapılandırılan iletişim sürecini şekillendirmede rol alan sosyo-kültürel bir faaliyet biçiminde algılanmaya başlanmıştır. Bundan dolayı bu yeni sosyo-kültürel perspektifle halkla ilişkiler; toplumun kurduğu sosyal gerçekliğin iletişim süreçleriyle şekillendiği kültürel bir etkinlik, yeni sosyal ve kültürel değerlerin üretildiği ve üretilen bu yeni değerlerin de zamanla sosyal dokunun bir parçasına dönüştüğü bir etkileşim alanı olarak görüldüğünü söylemek yanlış olmaz. Sosyo-kültürel bakış açısı, halkla ilişkilerin maddesel ve simgesel göstergelerine odaklanan, sosyal aktörlerin süreç içerisinde kazandığı kimlikler ve anlam oluşumları ile sosyal aktörler arasındaki etkileşimi kapsayan analitik bir düşüncedir. Toplum üyelerinin ortak dil ve simgeler aracılığıyla paylaştığı anlam ve kimlikleri içinde barındıran kültür, bu müşterek alanın yaratılması ve korunması noktasında zihin ve davranış kalıplarını da oluşturur. Bu nedenle, sosyo-kültürel bakış açısı halkla ilişkilerin rolünü ortak anlamlar yaratma ve bunları iletişime entegre etme açısından tanımlamaktadır. Halkla ilişkileri, simgesel ürün ve hizmetlerin üretimini ve yayılmasını sağlayarak toplumun ilgisini şekillendirmek yoluyla toplum üzerinde bir etkiye sahip olmak olarak değerlendirmektedir.²⁴⁵

Özellikle neoliberal politikalarla özel sektörün ağırlığının her alanda hissedilmeye başladığı 1980'li yıllardan itibaren sanat sponsorluğu firmalar için müze ve galerilere sponsorluk yapmak demektir. Bu, insancıl bir değer sistemini paylaştıkları görünümünü yaratmak ve böylelikle özel çıkarlarının üstünü evrensel bir ahlaki cila ile örtmek açısından çok uygundur. Özellikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, sözleşmelerde ister bağışçı isterse de sponsor olarak anılın vergi sistemi bu sponsorların çıkarlarını koruyacak biçimde tasarlanmış olup, sponsorluğun halkla ilişkiler uygulamalarına dahil edilerek firmalardan daha fazla kaynak elde edilebileceği düşünülmektedir.²⁴⁶

Kimi çevrelerce şirketleri sanat sponsorluğuna yönlendiren iki ana faktörün olduğu ortaya konmaktadır. Bunlardan birincisi; firmanın ürün ve hizmetleriyle

²⁴⁵ Gülden Özkan, a.g.e., s.363

²⁴⁶ Chin-Tao Wu, a.g.e., s.209-214

desteklenen etkinlikler veya organizasyonlarla kurum arasında doğru bir ilişki kurulabilirse, sponsorlukla desteklenen etkinlik her ne kadar iyi perdelenmiş olursa olsun bir satış kampanyasına dönüşür. İkincisi de; firmanın ürünleri ile sponsor olduğu etkinlik arasında firma çıkarına doğrudan bir bağlantı yoksa, sanatla ilişki içinde sözde "aydınlanmış" kurumsal imajın reklamı yapılır.²⁴⁷

Şirketler; çeşitli sanat etkinliklerine sponsorluk yaparak ekonomik sermayelerini kültürel sermaye haline getirmekte, desteklenen sanat türleri ve eserlerinin toplum tarafından beğenilmesi ve ilgi çekmesine bağlı olarak da sosyal sermaye elde etmektedirler. Elde edilen kültürel sermaye neticesinde oluşan sosyal sermaye, satın alma karar anında belirgin hale gelmekte ve firmalara yeniden ekonomik sermaye olarak geri dönmektedir. Bu nedenle firmalar; sahip oldukları ekonomik güçle kültürel ve sosyal alanlarda kazanımlar elde ederek toplum gözünde itibar, prestij, olumlu imaj ve tüm bunların sonucunda da karar vericiler arasında söz hakkı elde etmektedirler.²⁴⁸

İngiltere'deki sanat kuruluşları ve bu kuruluşlara sponsorluk desteği veren petrol şirketleri incelendiğinde bu sanat kuruluşlarının petrol şirketleriyle Mart 2019'dan itibaren yeni bir sözleşme imzalamamış ya da aralarında var olan anlaşmayı yenilememiş olsalar da bir dönem çokuluslu petrol şirketleri tarafından desteklendiği görülmektedir. Son zamanlarda bazı aktivist grupların eylemleri nedeniyle artan kamu baskısı petrol şirketleriyle yapılan anlaşmaların uzatılmamasına veya var olan anlaşmaların feshine sebep olmuştur. İngiltere'nin en önemli sanat kuruluşlarına sponsor olan çokuluslu petrol şirketlerinden Shell'in sponsorluk desteği verdiği sanat kuruluşları aşağıda gösterilmiştir.²⁴⁹

- 1) Britanya Film Enstitüsü
- 2) Ulusal Sanat Galerisi (National Gallery)
- 3) Ulusal Denizcilik Müzesi
- 4) Ulusal Tiyatro

²⁴⁷ Chin-Tao Wu, a.g.e., s.219

²⁴⁸ Gülden Özkan, a.g.e., s.364

²⁴⁹ Gülden Özkan, a.g.e. s.365-368

5) Southbank Centre

Shell'in sanat kuruluşlarına verdiği sponsorluklar incelendiğinde; sosyal sorumluluk vurgusunun baskın olduğu görülmektedir. Özellikle İngiliz Film Endüstrisi bünyesindeki bir yapım birimi olan Shell, internet sayfasında Shell'in Öncü Filmleri başlığı altında yayımladığı bilgilerde; filmler aracılığıyla eğitim, sağlık, gıda, çevre, ekoloji, su ve küresel ısınma gibi konularda kamuoyunu bilinçlendirme görevini üstlendiklerini belirtmektedir.²⁵⁰

Sanat kuruluşlarının da finansal destek arayışında sektörün dilini konuşmaya ve şirketlere kendi tarzlarıyla hitap etmeye alışmış olduğu fark edilmektedir. Kraliyet Shakespeare Topluluğu'nun internet sayfasındaki bilgiler bunu açıkça göstermektedir. Sponsorluk yolunda firmaları ikna etmek amacıyla hazırlandığı anlaşılan bu yazıda; *“Yüksek kalite ve başarıya sahip olduğumuz için Kraliyet Shakespeare Topluluğu ile yapacağınız ortaklık size anında marka bilinirliği olarak yansiyacaktır. Çünkü biz; İngiltere'deki en çok bilinen tiyatro topluluğuyuz. İngiltere nüfusunun yüzde 82'si Kraliyet Shakespeare Topluluğu'nun farkında ve 16-24 yaşları arasındaki nüfusun bizim topluluğumuzda reklam görmüş olma ihtimali en yüksek olanlar arasındadır. Genel nüfusun yüzde 44'ü Kraliyet Shakespeare Topluluğu logosunu tanıyarak, bizi diğer tüm İngiliz tiyatro topluluklarının önüne geçirmiştir”* ifadeleri yer almaktadır. Örneklerden de anlaşılacağı üzere sanat kuruluşları firmaların desteğini alabilmek için sanat, sanatçı, eser ve sanat merkezlerini; kurumsal kimliği sanat kuruluşlarının konumu ile özdeşleştirme, şirket imajını pozitif olarak etkileme, toplumda iyi niyet oluşturma ve haber değeri yaratma vaatleriyle çekici bir yatırım aracı olarak tanıtmaktadır. Böylelikle bir yandan kendi halkla ilişkiler faaliyetlerini yürütürlerken, diğer yandan da firmaların halkla ilişkiler uygulamalarına fırsat yaratmaktadırlar.²⁵¹

Bunun yanında, prestijli sanat kuruluşlarının sponsor firmaların kirli gündemine nasıl alet olduğu The Guardian Gazetesi'nin Londra'daki Science Museum (Bilim Müzesi) ile Shell arasındaki e-posta yazışmalarını ifşa etmesiyle, bir

²⁵⁰ Gülden Özkan, a.g.e. s.375

²⁵¹ Gülden Özkan, a.g.e. s.378

kez daha ortaya çıkmıştır. Science Museum ile Shell arasındaki yazışmalar, Shell'in müzenin iklim değişikliği hakkındaki programlarına nasıl müdahale etmek üzere girişimlerde bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Science Museum 'da, iklim değişikliği hakkında halkı bilgilendirmek üzere oluşturulmuş, ancak sponsorluğu ironik bir şekilde dev petrol şirketi Shell tarafından yapılan "Atmosfer" isimli bir galeri mevcuttur. The Guardian tarafından yayınlanan e-posta yazışmalarından anlaşıldığı kadarıyla; Shell'in iklim değişikliği danışmanı ve eski petrol tüccarı David Hone, müzenin programı hakkında tavsiyelerde bulunmaktadır. 8 Mayıs 2014 tarihinde yapılan bir yazışmada, bir Shell personeli Bilim Müzesi'ne şu yanıtı veriyor: *“Çöp Arşivi Projesi'yle (iklim değişikliği kapsamında çöp sorununa eğilen interaktif bir sergi) alakalı olarak X kişinin ve benim birtakım endişelerimiz bulunmaktadır. Bu serginin Shell'in operasyonlarıyla ilgilenen bazı Sivil Toplum Kuruluşları'na malzeme olabileceğinden endişeleniyoruz.”* Shell çalışanı, yazışmaların devamında, Shell'in sanat sponsorluklarının bir hayli dikkat çektiğini ve aslında bu konuda daha fazla tartışma başlatmak istemediklerini anımsatarak, galeriden, Eylül ayında düzenlenecek sempozyum hakkında çok daha detaylı bilgi vermesini talep ediyor. Yazışma şu cümlelerle sona eriyor: *“Programda yapılan son değişikliklerle alakalı olarak, içeriği kontrol etmenize yardımcı olmak üzere David Hone ile temas kurup kurmadığınızı öğrenebilir miyim?”* Sanat kuruluşlarının petrol şirketleriyle sponsorluk bağlarını kesmeleri doğrultusunda kampanyalar yürüten "BP or not BP" grubunun üyesi Chris Garrard, *“Bu e-posta yazışmaları Science Museum'un Shell'in propaganda makinasının önemli bir çarkı durumuna geldiğini gösteriyor”* yorumunu yapmıştır.²⁵²

Shell, kendisini iklim değişikliğini önemseyen sorumlu bir şirket olarak sunmaya çalışsa da, Kuzey Kutbu'ndaki keşif çalışmaları ve doğal çevreyi yok eden girişimleri gerçeği ortaya çıkartmaktadır. The Guardian, Science Museum'un Shell'e yanıt olarak yazdığı e-postalarını yayınlamadığından, bu müdahale teşebbüslerinin nasıl sonuçlara sebep olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yapılan haberlerin sonrasında Science Museum, sponsor kuruluşların tavsiyelerde bulunmasının ve

²⁵² E-skop: Sanat Tarihi Eleştiri, Skop Bülten, “Bilim Müzesi ile Shell Arasındaki Kirli Sponsorluk İlişkisinin Detayları Ortaya Saçıldı”, <https://www.e-skop.com/skopbulten/bilim-muzesi-ile-shell-arasindaki-kirli-sponsorluk-iliskisinin-detaylari-ortaya-sacildi/2487>, 19.11.2021

endişelerini dile getirmesinin son derece normal olduğunu, bahsedilen endişelerin mutlaka sonuca yansımalarının zorunlu olmadığını ifade etmiştir. Söz konusu sergi kapsamında çok sayıda bilim insanı, akademisyen ve eğitimciyle birlikte Shell'in iklim değişikliği danışmanı David Hone ile de görüşüldüğü belirtilmiştir.²⁵³

Shell'in sponsorluk faaliyetleri sadece marka bilinirliğinin artırılması, kurum imajının pekiştirilmesi ya da iyi niyet oluşturma hedefleriyle kalmamış, doğaya ve insanlara verdiği zararları örteceğine ve unutturacağına inandığı çeşitli çevre ve insan hakları organizasyonlarının faaliyetlerine de sponsor olmayla devam etmiştir. Ancak son yıllarda Shell'in bu faaliyetleri onun karanlık geçmişini bilen çevrelerce protesto edilmiş, oluşan kamuoyu baskısı neticesinde Shell'in bu alanlardaki sponsorluk girişimleri bu organizasyonlarca kabul görmemeye ve devam eden sponsorluk anlaşmalarının da feshine yol açmıştır.

11 Aralık 2019 da Houston/ Teksas'ta düzenlenen “Emancipation Park Conservancy” konferans serisinin açılışında “Siyahların Deneyimi” adlı bir konuşma yapan The New York Times'ın, köleliğin sonuçlarını ve siyah Amerikalıların katkılarını ortaya koyarak ülkenin tarihini yeniden çerçevelemeyi amaçlayan, “1919 Projesi”nin başyazarı Afro-Amerikalı Nikole Hannah-Jones'un Teksas'taki konuşmasının sponsorunun Houston merkezli Shell Oil Company olması ülke çapında protestolara sebep olmuştur. Söz konusu şirket, Afrika ülkesi Nijerya'da büyük çaplı insan hakları ihlallerine karışması nedeniyle uluslararası kamuoyunun öfkesi ile karşı karşıya bulunan petrol ve doğalgaz devi Royal Dutch Shell'in ABD'li alt kuruluşudur. Shell'in, Ogoni etnik grubunun bastırılmasında Nijerya hükümeti ile işbirliği yapması, protestoların odak noktasını oluşturmaktadır. Şirket, şu anda, binlerce kişinin öldürülmesine suç ortaklığı yapması üzerinden açılan çok sayıda dava ile karşı karşıya bulunmaktadır. Ayrıca Nijerya'daki diktatörlüğün 1995'te ünlü Ogoni'li yazar ve çevre aktivisti Ken Saro-Wiwa'yı asması da bunlar arasındadır. Bu konferanstan yaklaşık bir ay önce, Kasım ayında Ogoni bölgesindeki koşullar üzerine iki akademik uzman ile röportaj yapan Jacobin Dergisi (Brooklyn/NY), Shell'in ve

²⁵³ E-skop: Sanat Tarihi Eleştirisi, Skop Bülten, “Bilim Müzesi ile Shell Arasındaki Kirli Sponsorluk İlişkisinin Detayları Ortaya Saçıldı”, <https://www.e-skop.com/skopbulten/bilim-muzesi-ile-shell-arasindaki-kirli-sponsorluk-iliskisinin-detaylari-ortaya-sacildi/2487>, 19.11.2021

diğer şirketlerin, yıllardır petrol sızıntılarından, dışarı yayılan gazdan ve toprağa sistematik olarak el konulmasından etkilenen topluluklar için gerçekten fark yaratmaktansa, Batı'daki kitlelere yönelen ve yatırımcının suçluluğunu gidermeyi amaçlayan halkla ilişkiler faaliyetlerine çok daha fazla zaman ayırdığını belirtmekteydi. Shell, Hannah-Jones'u, dikkati şirketin ifşa edilen suçlarından başka yöne çevirmeyi amaçlayan halkla ilişkiler faaliyetlerinin bir parçası olarak kullanmıştır ki, Hannah-Jones da kullanılmaya fazlasıyla istekliydi. Hannah-Jones'un yer aldığı bir etkinliğe sponsor olması, Shell'e ırkçılığın yılmaz bir karşıtı rolüne bürünme olanağı vermektedir. Dahası, 1619 Projesi'nin saplantılı bir şekilde ırka odaklanması, Shell'in ticari faaliyetlerinin temelini oluşturan esas ekonomik çıkarları gizlemektedir. Belli ki Shell yöneticileri, 1619 Projesi'nin desteklenmesinin devam eden davaların etkisini yok edeceği beklentisiyle etkinliğe sponsor olmuşlardı ve yatırımlarının sonuçları beklentilerini boşa çıkaramazdı. Her şey tam da Shell'in planladığı gibi gitmiştir. Yerel bir medya kuruluşu çalışanı olan etkinlik moderatörü Melanie Lawson, Hannah-Jones'u takdim ederken şunları söyleyince, Shell kamuoyu önünde övülmesinin tadını çıkarmıştır: *“Öncelikle bu geceki sunumun sponsoruna söz hakkı vermeye biraz zaman ayırmak istiyorum. Bu ismi tanyor olabilirsiniz; topluluğumuzdaki bir dev, Shell Oil. Ve eğer burada Shell Oil'den biri varsa, lütfen ayağa kalksın ya da el sallasın. Shell'den kimse var mı? Hadi bakalım.”* İzleyiciler buna bir alkış yağmuru ile karşılık vermişler ve Hannah-Jones da bu alkışa katılmıştır. Lawson, sözlerine şöyle devam etmiştir: *“Bundan utanmayın. Shell insanları, ayağa kalkın ki size teşekkür edebilelim. Sizi takdir ediyoruz. Sizin oldukça cömert bağışlarınız olmadan bu etkinliğin mümkün olmayacağını biliyor ve Emancipation Park Conservancy'ye devam eden desteğiniz için sizi takdir ediyoruz.”* Lawson'ın, dinleyicileri, Saro-Wiwa'nın ve Shell'in suç oluşturan faaliyetlerinin diğer kurbanlarının anısı için ayağa kalkıp bir dakikalık saygı duruşunda bulunmaya davet etmemesi şaşırtıcı olmamalıydı. Houston'daki etkinlik, 1619 Projesi'nin düzmece ve sınıfsal karakterinin altını çizmektedir. Hannah-Jones'un Shell Oil parası tarafından ödenen bir kürsüye çıkması, onu, Ogoni halkının gördüğü zulmün siyasi ve ahlaki suç ortağı yapmaktadır. Onun sarsıcı ikiyüzlülüğü ve ahlaki körlüğü, sadece kişisel bir özellik değildir. Bu durum, nereden geldiğine bakmaksızın olabildiğince çok para kazanmaya kararlı olan, aşırı egoist, bencil ve hali vakti

yerinde küçük burjuva bir toplumsal tabaka açısından tipiktir. Hannah-Jones'un ırksal tarih yorumunun (Kuzey Amerika'daki köleliğin ve onu izleyen Amerika Birleşik Devletleri'ndeki her türden ayrımcılığın beyazların Afrika kökenli Amerikalılara yönelik doğuştan gelen ve kontrol edilemeyen nefretinden kaynaklandığı iddiasının), onun Shell Oil'in günümüzde Afrikalılara karşı işlediği suçlara yönelik apaçık kayıtsızlığını açıklamaya nasıl hizmet edeceği hiç belli değildir. Üstelik Hannah-Jones'un Shell ile işbirliği tamamen gönüllülüğe dayanmaktadır. Jefferson ve Lincoln ise, köleliğin Kuzey Amerika'nın ekonomik yapısının ve dünya ekonomisinin önemli bir unsuru olduğu bir tarihsel dönemde doğup yaşamıştı. Kendisini Amerikan tarihinin intikam meleği olarak tanıtan Hannah-Jones'u Shell Oil ile işbirliği yapmaya ve bu işbirliğinden çıkar sağlamaya zorlayan tarihsel etmenlerin neler olduğu ve Afrikalı erkeklere, kadınlara ve çocuklara yönelik "cinayet, tecavüz ve işkence"ye suç ortaklığı yapan bir şirketin tanıtım ihtiyaçlarına neden hizmet ettiği merak konusudur.²⁵⁴

Fosil yakıtlar ve petrol bazlı ürünlerin iklim değişikliğine olan etkisi, petrol endüstrisine yöneltilen eleştirilerin başında gelmektedir. Petrol, sera gazı yayılımlarını artırdığı için dünyada sıcaklığın da artmasına neden olmakta ve şu sıralarda dünyada sıklıkla tartışılan doğayla alakalı kötü gidişata olumsuz katkıda bulunmaktadır. Hükümetler arası işbirliği ile başlayan ve sürdürülebilirlik kavramıyla güçlenen bu konu, petrol şirketlerine yönelik eleştirilerin de artmasına sebep olmuştur. Petrolün iklim ve çevreye verdiği zararlar açık ve nettir. Bu nedenle birçok şirket fosil enerjiden yenilenebilir enerjiye geçmekte ve hükümetler de bu alanda çok büyük destekler vermektedir.²⁵⁵

Petrol endüstrisine yönelik bir diğer önemli eleştiri ise keşif, sondaj, nakliye, rafine süreçleri ve kazalar sonucunda petrol sızıntılarından kaynaklanan kirliliktir. Bunlar, petrol yükleme/boşaltma tesisleri, petrol üretim tesisleri, rafineriler ve petrol yüklü tankerlerin oluşturduğu trafik ile balast suyu boşaltımından kaynaklanan çevresel sorunlardır. Bilhassa balast suyu boşaltımı sebebiyle bir denizden diğerine taşınan

²⁵⁴ Trevon Austin, Bill Van Auken, "Nikole Hannah-Jones, Shell Oil And Mass Killings In Africa", <https://www.wsws.org/en/articles/2019/12/18/shell-d18.html>, 23.11.2021

²⁵⁵ Eda Akgün, a.g.e., s.416

canlıların biyolojik çeşitliliğe büyük zararlar verdiği belirtilmektedir. Petrol kaynaklı çevre kirliliğinde kazaların da önemli bir yeri vardır. Tanker kazalarının ve denizde petrol üretimi yapılan tesislerde meydana gelen kazaların, telafisi mümkün olmayan çevresel sorunlara neden olduğu belirtilmektedir. 1989'da Exxon Valdez adlı petrol tankerinin Alaska'da kayalara çarpması sonucu meydana gelen kaza ve 20 Nisan 2010 tarihinde meydana gelen "Deepwater Horizon Petrol Sızıntısı" bu kazaların en önemli örneklerindedir. Kullanıcılardan kaynaklanan kirlilik ise, petrol ürünleri kullanan endüstriyel tesisler, ulaşım araçları ve petro-kimya ürünlerin kullanımından kaynaklanan kirliliği içermektedir. Petrol ürünlerinden kaynaklanan kirliliğin bu boyutu en çok sera gazı emisyonları ve iklim değişikliği alanında gündeme taşınmaktadır. Kullanıcı kirliliğinde hidrokarbon yanmasından kaynaklanan hava kirliliği ve bununla birlikte ortaya çıktığı düşünülen iklim değişikliği ve küresel ısınma meselesi çevrelerce tartışılmaktadır. Amerikalı yazar ve aynı zamanda bir enerji uzmanı olan Daniel Yergin, hidrokarbon yanmasının olağan sonuçlarını "duman ve hava kirliliği, ozon tabakasının tahribatı, asit yağmurları ve küresel ısınma" şeklinde sıralamaktadır. Küresel ısınma, oluşabilecek riskler içinde en önemli risk olarak görülmektedir.²⁵⁶

Petrol şirketlerinin yukarıda bahsedilen çevresel felaketlerin sebeplerinden birisi olması, onların bu alanlarda yapılan duyarlılık organizasyonlardan dışlanmasına da sebep olduğu söylenebilir. 31.10.2021-13.11.2021 tarihleri arasında İskoçya'nın Glasgow şehrinde düzenlenen 2021 Birleşmiş Milletler (BM) İklim Değişikliği Konferansı'na (COP26) "Big Oil" olarak bilinen dev petrol şirketlerinin sponsor olmak istediği ancak yetkililerin bunu kalıcı olarak yasakladığı kaydedilmiştir. Çevre aktivistleri ve sivil toplum örgütlerinin uzun yıllardır iklimle alakalı uluslararası organizasyonlara petrol şirketlerinin sponsor olmasını protesto ettiği de bilinmektedir.

31 Ekim 2021'de başlayacak olan 12 günlük zirveye bir haftadan kısa bir süre kala, COP26 ile ilgili bazı kulis haberleri ortaya çıkmıştır. Çevre eylemcileri ve sivil toplum kuruluşlarının baskısı sonucunda COP26 Zirvesi'ne sponsorluk desteği sağlamak isteyen ve "Big Oil" olarak adlandırılan devasa çokuluslu petrol şirketleri Shell, BP, Eni, Chevron, ExxonMobil, Conoco Phillips ve Total'in bu tür etkinliklere katılımının yasaklandığı, çünkü bu şirketlerin "sıfır emisyon" amaçlarının gerçeği yansıtmadığı ve belirlenen hedeflerden çok uzakta olduğu kaydedilmiştir. Petrol şirketlerinin, bu tür

²⁵⁶ Eda Akgün, a.g.e., s.417

konferanslarda sunumlarıyla kendilerini suçsuz gösterdikleri ve şimdiye kadar çevreye olan zararlı faaliyetlerinden beraat ettikleri gerekçesiyle bu şirketler eylemcilerden büyük tepki alıyorlardı. Fosil yakıtların kullanılmasının durdurulması için çalışan Culture Unstained örgütü, 2020’de Shell, BP ve Equinor’un COP26’ya sponsor olmak üzere başvurduğunu açıklamıştır. Aynı zamanda bu enerji şirketleri konferansın düzenleneceği İngiltere’de hükümetle beraber çalışmalar da yapmak istemiştir. İfşa edilen bir e-postada, Equinor şirketinin sponsorluk anlaşması için direkt olarak konferans yöneticilerine ne kadar para talep ettiklerini, ne yapacaklarını ve şirketin zirvedeki konumunun ne olacağını sorduğu iddia edilmiştir. İklim aktivistleri ise tüm bu uğraşların petrol şirketlerinin bir oyunu olduğu konusunda hemfikirlerdir. Çünkü bahsi geçen petrol şirketlerinin çevreye duyarlı oldukları imajını verip aksi yönde hareket etmesine "greenwashing(yeşil yıkama)" denmektedir. Sivil Toplum Kuruluşları, bu petrol şirketlerinin COP26 gibi etkinliklere sponsorluk desteği vererek çevreye karşı bu zamana kadar yaptıkları negatif etkileri örtme uğraşı içerisinde olduklarını belirtmektedir. Rakamlara bakıldığında aktivistlerin haklılığını görmek mümkündür. Örnek olarak, İngiltere-Hollanda ortaklığında kurulan çokuluslu bir petrol şirketi olan Shell, şirketin reklam bütçesinin %80’ini "greenwashing" kampanyalarına ayırırken, yatırımlarının %80’ini de hala fosil yakıt bazlı projelere aktarmaktadır.²⁵⁷

Shell’in dünyadaki petrol şirketleri arasında adı skandallarla en çok anılan şirketlerden biri olduğu söylenebilir. Petrol sızıntıları ile yasal yaptırımlara maruz kalmış ve uluslararası kamuoyundan çok sayıda eleştiri almıştır. Shell, bu durumu ve bozulan imajını düzeltmek üzere özellikle sosyal sorumluluk kampanyalarına ve sponsorluklara yönelmektedir. Fakat ürettiği projeler incelendiğinde asıl etki alanlarından çok sanat, spor ve eğitim gibi kendi faaliyetleri dışındaki alanlarda projeler geliştirdiği görülmektedir. Bundan dolayı, şirketlerin farklı alanlarda yürüttükleri halkla ilişkiler çalışmaları sonucunda topluma sundukları yararları dikkati çekerken, büyük zarar verdikleri alanlardan da dikkatleri uzaklaştırmaya çabaladıklarını söylemek mümkün olacaktır.

²⁵⁷ Kerem Congar, “COP26 Zirvesi’ne Shell ve BP Gibi Petrol Şirketlerinin Sponsor Olması Yasaklandı”, Euronews., <https://tr.euronews.com/green/2021/10/26/cop26-zirvesi-ne-shell-ve-bp-gibi-petrol-sirketlerinin-sponsor-olmas-yasaklad>, 19.11.2021

3.4. Shell ve Politika: Lobicilik

Üretimin artması ile birlikte enerji ihtiyacı da giderek artmaktadır. Petrol, dünya enerji tüketiminin %40'ını oluşturmaktadır ve petrol şirketleri de bu ihtiyacı karşılamaları ve petrolün hem ulaşım hem de ısınmada kullanılması nedeniyle siyasal ve ekonomik açılardan önemli şirketlerdir. Dolayısıyla güçleri ve lobicilik yetenekleri oldukça fazladır. Ayrıca petrol şirketleri son zamanlarda bu faaliyetleri nedeniyle de çok fazla eleştiriye maruz kalmaya başlamışlardır.²⁵⁸

Her alanda yaşanan gelişmeler, günlük yaşamı temelinden sarsmıştır. Yeni tüketim kalıpları, davranış modelleri ve düşünce sistemleri hemen hemen her on yılda bir yenilenmektedir. İşte bu değişikliğin kitlelere anlatımı kamu ve özel alanlardaki ilişkinin düzenlenişi, büyük ölçüde lobi kanallarının kullanımı ile sağlanabilmektedir.²⁵⁹

Yakın zamanda yayınlanan belgeler Shell'in, Avrupa'nın sera gazı emisyonlarını azaltmak üzere Ekim ayında belirlediği yenilenebilir enerji hedeflerini baltalamak üzere lobicilik faaliyetlerini başarıyla yerine getirdiğini göstermektedir. Shell'in karbon salınımı azaltım hedeflerinde Avrupa'nın aklını uygun maliyetli doğalgaz fikriyle çelmesi, 2030 için zayıf hedefler konmasına sebep olmuştur. Avrupa Komisyonu başkanı Jose Manuel Barroso anlaşmanın yapıldığı tarihlerde bu karar paketinin iklim değişikliğiyle mücadelede çok önemli bir adım olduğunu belirtmiş ve dünya genelinde başka hiçbir ülkenin Avrupa Birliği kadar iddialı davranmadığını eklemiştir. Ancak şimdi, Birleşik Krallık hükümeti tarafından savunulan anlaşmanın önemli bir bölümünün, Ekim 2011'de bir Shell lobicisi tarafından önerildiği görülüyor. 2014'teki görüşmelerde AB hükümet yöneticileri birliğin toplamda %40 karbon kesintisi hedefinde anlaşmış, fakat bu hedefe erişmede izlenecek yol konusunda anlaşmaya varamamıştı. Britanya ve bazı diğer ülkeler, üye ülkeleri bağlayıcı münferit hedeflere karşı çıktıkları için görüşmeler net bir sonuca bağlanamamıştı. Yenilenebilir enerji savunucuları bu durumun yatırımcılara Avrupa'nın temiz enerji konusunda ciddi olduğu izlenimini vermeyi engellediğini

²⁵⁸ Eda Akgün, a.g.e., s.416

²⁵⁹ Meltem Sezgin, a.g.e., s.768

belirtiyor. Bilgiye erişim özgürlüğü yasası kapsamında the Guardian'a ulaşan belgelere göre, Shell'in, AB'nin mevcut karbon kotasını yenilenebilir enerjiyi zorunlu kılan yasalarla birleştirme çözümünü engellemek için geçen Kasım ayında Jean-Claude Juncker'in yerini alan Barroso'ya daha Ekim 2011'de lobi yapmaya başladığını gösteriyor. Bu belgelere göre; Shell'in, yenilenebilir enerji odaklı bir yaklaşım yerine piyasa temelli bir stratejinin Avrupa'ya 500 milyar avro tasarruf sağlayacağını iddia ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca firmanın üst düzey yönetici direktörü Malcolm Brinded'in, Barroso'ya yazdığı beş sayfalık bir mektupta *“gaz Avrupa için iyidir ve Avrupa da gazda iyidir”* şeklinde bir ifadenin olduğu görülmektedir. Yine bu yazıda, *“Shell, AB'nin sera gazı azaltımlarını 2020'den sonra iklim hedeflerinde temel araç olarak görmesi gerektiğine ve bu tarihe kadar da pazarın bu hedefi gerçekleştirmenin en uygun maliyetli yolunu belirlemesine izin verilmesi gerektiğine inanıyor. Böylece sektördeki rekabeti, iş gücünü, tüketicinin alım gücünü koruyarak ekonomik büyümeyi yönlendirebilirsiniz”* diye belirtiliyor ve ek olarak el yazısıyla da bir not düşülmüş: *“Bu AB'nin yakalaması için büyük bir fırsat”*. Avrupa Birliği'nin şeffaflık raporunda belirtildiğine göre Shell, AB kurumlarında lobi yapmak için yılda 4,25-4,5 milyon avro bütçe ayıran Brüksel'deki altıncı en büyük lobcidir. 2030 müzakerelerine katılanlar, Shell'in Brüksel'de tek bir hedef için baskı yapan ilk lobici olduğunu ve şirketin Brüksel'deki ağırlığının bu fikrin benimsenmesini hızlandırdığını doğrulamaktadır. Lobicilik tartışmalarına yakın bir kaynak, Shell'in Birleşik Krallık'ta etkin bir nüfuzu olduğunu ve karar verme mekanizmalarında aktif rol oynadığını, bunun kısmen hükümetin duymak istediği şeyleri söyleyen firmaları etrafında tutmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Shell'in “tek hedef” önerisi özellikle nükleer enerji ve kaya gazı taraftarları tarafından ilgi görmüş ve 2013'teki Birleşik Krallık Hazine ve Enerji ve İklim Değişikliği Bakanlığı arasındaki görüşmelerde resmi tutum olarak benimsenmiştir. Green Growth Grubu tarafından aynı yıl gerçekleştirilen eyaletler arası görüşmelerde başka ülkelerden de destek alan Birleşik Krallık bu fikre öncülük ederek önerinin biraz değişikliğe uğramış halini geçtiğimiz Ekim ayında nihai karar olarak geçirmeyi başarmıştır. Avrupa Birliği, 2030'a kadar üye ülkelerin her birinin karbon salınımı 1990'a göre %40 azaltması ve birliğin toplam enerji arzının %27'sinin yenilenebilir

enerji kaynaklı olması hususlarında anlaşmaya vardı, fakat yenilenebilir enerji hedefinin üye ülkeleri münferit olarak bağlayıcılığı bulunmamaktadır.²⁶⁰

Temiz enerji sektörü bu durumun yatırımcıların ihtiyaç duyduğu uzun vadeli istikrarı vaat etmediğini söylemektedir. Avrupa Fotovoltaik Endüstrisi Birliği'nden Frauke Thies, iddialı sera gazı hedeflerinin kirlilik yaratan enerji üreticilerine verilen önemli bir uyarı olduğunu fakat yenilenebilir enerjiye geçişte yeterince etkin bir faktör olmadığını belirtmiştir. Dünya Dostları- Avrupa ayağından sözcü Brook Riley, *“2030 paketi temiz enerji yatırımcılarına yeşil ışık yakmak için kırk yılda bir gelen bir fırsattı, fakat AB onun yerine fosil yakıt lobisini ödüllendirmeyi tercih etti”* diye eklemiştir. Shell sözcüsü firmanın geçtiğimiz Ekim ayında kararlaştırılan %40 hedefini desteklediğini belirtmiştir. Devamında; *“Duruşumuz net; güçlü ve işleyen bir karbon pazarıyla ulaşılabilecek iddialı bir sera gazı hedefini destekliyoruz. Karbonsuzlaştırmada en uygun maliyetli yol budur. Güçlü bir karbon ticareti şemasına eşlik edecek yenilikçi teşvikler bağlayıcı hedefler olmadan da yenilenebilir enerjiyi destekleyecektir”* ifadelerini kullanmıştır. Firma sözcüsü lobi faaliyetlerine ilişkin olarak da Shell'in Avrupa'daki politika üreticileriyle birlikte pek çok konu için düzenli olarak masaya oturduğunu söylemiştir. Avrupa Komisyonu Shell'in Mart 2013'te 2030 hedeflerine dair Yeşil Rapor'un hazırlanmasında katkı sağlayan 550 taraftan biri olduğunu belirtmiş, komisyondaki bir sözcü de, tarafları rapora dahil etmenin gidişat için önemli bir katkı sağladığını ifade etmiştir. Ancak bu tarihten önce Shell ile yapılan anlaşmalara dair yorum yapmamıştır.²⁶¹

Dünya çapındaki kuruluşlar tarafından desteklenen "fosilsiz siyaset" çağrısı yapan “Corporate Europe Observatory”, “Food & Water Europe”, “Friends of the Earth Europe” ve “Greenpeace EU” tarafından yaptırılan bir araştırmaya göre; dünyanın beş büyük petrol şirketi ve bunların lobicileri 2010'dan bu yana AB'de lobi

²⁶⁰ Arthur Neslen, “Shell Lobbied To Undermine EU Renewables Targets, Documents Reveal”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/environment/2015/apr/27/shell-lobbied-to-undermine-eu-renewables-targets-documents-reveal> , 25.11.2021

²⁶¹ Arthur Neslen, “Shell Lobbied To Undermine EU Renewables Targets, Documents Reveal”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/environment/2015/apr/27/shell-lobbied-to-undermine-eu-renewables-targets-documents-reveal> , 25.11.2021

yapmak için en az 251 milyon avro harcamıştır. Bu araştırmada veriler, şirketlerin AB lobi şeffaflık sicilindeki kendi beyanlarından ve Avrupa Komiserlerinin yayınladığı toplantı tutanaklarından elde edilmiştir. Bu araştırma, dünyanın halka açık en büyük beş petrol ve gaz şirketi olan BP, Chevron, ExxonMobil, Shell ve Total'in ve bunların lobi birliklerinin şu anda Brüksel'de 200 lobici istihdam ettiğini de göstermektedir. Bu şirketler Avrupa Komisyonu Başkanı Jean-Claude Juncker'in 2014'te göreve başlamasından bu yana üst düzey Avrupa Komisyonu yetkilileriyle 327 üst düzey toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu, AB iklim ve enerji karar alma sürecini etkilemek için haftada birden fazla toplantıya eşdeğerdir. Friends of the Earth Europe'un kurumsal kampanya sorumlusu Myriam Douo bu konu hakkında şunları söylemiştir: *“Gaz, petrol ve kömür şirketleri siyasetimiz ve enerjimiz üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürmek için milyonlar harcıyor. Ancak iklim artık onların geciktirme taktiklerini karşılayamaz. Sokaklarımızda iklim için protesto eden milyonlarca genci dinlemeli ve fosil yakıtları siyasetimizin dışında tutmalıyız.”* Fosil yakıt şirketleri giderek artan soruşturmalara karşı karşıya kaldıkça, Avrupa Komisyonu'nun yeni başkanına ve komisyon üyelerine, Avrupa Parlamentosu üyelerine ve hükümetlere tütün endüstrisi lobilerinininkine benzer şekilde fosil yakıt çıkarlarını siyasetin dışında bırakma çağrısında bulunmaktadır. Araştırmaya göre, Brüksel'deki ve ulusal başkentlerdeki fosil yakıt endüstrisi lobicileri, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve sera gazı hedeflerini sulandırırken, karlı fosil yakıt sübvansiyonlarını güvence altına alarak iklim acil durumuyla ilgili AB eylemini geciktirmeyi, zayıflatmayı ve sabote etmeyi başarmışlardır. Bu lobicilik çabası, geçen yıl ilk beş petrol ve gaz şirketinin 82 milyar ABD doları tutarındaki karına katkıda bulunmasına yardımcı olmuştur. Aynı şirketler, 1988 ile 2015 yılları arasında küresel sera gazı emisyonlarının %7,4'ünden sorumluydu. Kurumsal Avrupa Gözlemevi araştırmacısı ve kampanyacısı Pascoe Sabido konu hakkında; *“Shell ve BP gibi büyük kirleticiler ve onların lobicileri, yüksek lobi harcamaları sayesinde AB'nin iklim acil durumuna yönelik eylemini geciktirdi, zayıflattı ve sabote etti. Son on yılda harika bir çeyrek milyar, Brüksel'de çok fazla erişim ve etki satın aldı”* ifadelerini kullanmıştır.²⁶²

²⁶² Friends of The Earth-Europe, “Big Oil Spent Over 250 Million Euros Lobbying The EU”,

Amerikan Petrol Enstitüsü (API) petrol şirketlerinden milyon dolarlar almakta ve perde arkasında yasaları geciktirmek veya zayıflatmak için çalışmaktadır. Royal Dutch Shell, 2021 Nisan ayında yıllık çevre raporunu yayınladığı zaman, yenilenebilir enerjiye büyük yatırım yapmakla övünmekteydi. Petrol devi, bu raporda; fosil yakıtların yakılmasının sebep olduğu zararı dengelemeye yardımcı olmak için dünya çapında elektrikli araçlar için yüz binlerce şarj istasyonu kurmayı taahhüt etmişti. Aynı gün Shell, geçen yıl siyasi lobi gruplarına yaptığı en büyük bağışın, petrol endüstrisinin Kongre (ABD) ile ilişkisini yönlendiren ABD'nin en güçlü ticaret organizasyonlarından biri olan Amerikan Petrol Enstitüsü'ne yapıldığını ortaya koyan ayrı bir rapor daha yayınlamıştır. Shell'in elektrikli araçları destekleyen kamuoyu açıklamalarının aksine, API'nin CEO'su Mike Sommers, ABD'de yeni şarj noktalarını finanse etme teklifleri de dahil olmak üzere Joe Biden'ın bir dizi çevresel önlemine direnme sözünü Shell'e vermiştir. Elektrikli araçlara acele geçişin, Amerikalıların ulaşım tercihini sınırlamak için hükümet eyleminin bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Shell, yalnızca geçen yıl API'ye 10 milyon dolardan fazla bağışta bulunmuştur. Sadece Shell değil, ExxonMobil, Chevron ve BP de dahil olmak üzere diğer petrol şirketlerinin çoğu, katkılarını kamuya açıklamamış olsalar da API'ye büyük fon sağlayıcılarıdır. Bu dev petrol şirketlerinin API ile olan derin finansal bağları, API'nin petrol ve gaz endüstrisindeki gücünün etkisiyle politikacıların yeni iklim politikaları ve mevzuatına büyük engeller koymasındaki belirleyici rolünün altını çizmektedir. Eleştirmenler ise, Shell'i ve diğer büyük petrol şirketlerini API'yi endüstri için bir kılıf olarak kullanmakla ve iklim değişikliğindeki acil durumu ciddiye aldıklarını iddia eden tanıtım kampanyaları yürütürken, aynı zamanda çevre mevzuatını geciktirmek veya zayıflatmak için Kongre'de perde arkasında çalışmakla suçlamaktadır.²⁶³

Kar amacı gütmeyen bir İngiliz araştırma kuruluşu olan Influence Map tarafından yayınlanan bir rapora göre, Royal Dutch Shell, ExxonMobil ve diğer üç

<https://friendsoftheearth.eu/press-release/big-oil-spent-over-250-million-euros-lobbying-the-eu/>,
25.11.2021

²⁶³ Chris McGreal, How A Powerful US Lobby Group Helps Big Oil To Block Climate Action, The Guardian, <https://www.theguardian.com/environment/2021/jul/19/big-oil-climate-crisis-lobby-group-api>, 25.11.2021

petrol devi, iklim değişikliği politikalarını engellemek için Amerika Birleşik Devletleri'nde bir yılda yaklaşık toplam 115 milyon dolar harcamaktadırlar. Doğrudan lobi faaliyetlerinin yanında bu rapor; reklam, pazarlama, halkla ilişkiler, politikacılara, düzenleyici kurumlara ve ticaret kuruluşlarına yapılan bağışları da içermektedir. Rapora göre, Shell'in iklim değişikliğine direnmek için yapmış olduğu doğrudan harcamaları yılda 22 milyon dolara ulaşabilmektedir. Petrol sanayisinin Birleşik Devletler'deki ticaret örgütü olan American Petroleum Institute yılda yaklaşık olarak 65 milyon dolar harcarken daha küçük iki örgüt; Western States Petroleum Association (WSPA) ve Australian Petroleum Production & Exploration Association'ın birlikte yaklaşık 9 milyon dolar harcadığı tahmin edilmektedir. Buna karşılık araştırmacılara göre güçlü iklim politikalarına destek veren yatırımcı gruplar bu yönde yılda 5 milyon dolardan daha az harcama yapmaktadırlar.²⁶⁴

Bu yılın başlarında (2020), petrol devleri BP ve Royal Dutch Shell, dahil oldukları ticaret birlikleri tarafından yapılan iklim lobiciliğini değerlendirdi ve sera gazlarını azaltmaya yönelik düzenlemeleri baltalamak için kampanya yürüten bir avuç yüksek profilli endüstri grubunu kamuoyu önüne attı. Bu çaba, kurumsal şeffaflığı artırma ve önümüzdeki birkaç on yıl içinde gezegeni ısıtan emisyonları net sifıra indirme taahhüdünün bir parçasıydı. Ancak, Uearthed ve HuffPost araştırmasına göre, Hem Shell hem de BP, ABD ve Avustralya'da iklim önlemlerine karşı lobi yapan en az sekiz ticaret kuruluşunun hala aktif üyeleridir. Dışarıya sızan bilgiler ve kamuya açık belgelerin incelenmesiyle, bu şirketlerin, petrol devlerinin kamuoyu önünde desteklediğini iddia ettiği karbon azaltma politikalarını bozmakla övünen ulusal veya bölgesel ticaret birlikler ağının bir parçası olduğunu göstermektedir. Şirketler, ya hala parçası oldukları, ticaret gruplarında reform yapmayı düşündüklerini ya da gelecekte üyeliklerini gözden geçirmeyi planladıklarını söylemişlerdir. Ancak hem BP hem de Shell, devam eden katılımları olan ticaret birliklerinin tam listelerini ifşa etmeyi reddetmişlerdir. Shell ve BP, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Oregon Eyaleti'nin karbon emisyonlarına karşı cezai bir ücret koyma çabalarına karşı çıkan Batı Enerji Tüketicileri İttifakı ve

²⁶⁴ Ayşe Bereket, "Petrol Devleri İklim Politikalarını Engellemek İçin Yılda 115 Milyon ABD Doları Harcıyor", www.ayseberket.wordpress.com, <https://ayseberket.wordpress.com/2016/04/08/petrol-devleri-iklim-politikalarini-engellemek-icin-yilda-115-milyon-abd-dolari-harciyor/>, 25.11.2021

ülkenin en büyük petrol piyasasındaki ticaret grubu olan Texas Oil & Gas Association gibi grupları desteklemektedir. Ayrıca bu iki şirket Avustralya'da, ülkenin Paris iklim anlaşmalarına katkılarını azaltmak için mücadele eden Avustralya Petrol Üretim ve Arama Derneği ve Avustralya İş Konseyi'ni desteklemektedir. Bu arada Shell, yine Avustralya'da dünyanın en büyük kömür madenini inşa etmenin önemli bir savunucusu olan Queensland Kaynaklar Konseyi'ndeki yerini sessizce almıştır. İklim inkar araştırmacısı ve Brown Üniversitesi Brown Çevre ve Toplum Enstitüsü'nde profesör olan Robert Brulle, Shell'in bu faaliyetleri için *"Bu standart bir iş uygulamasıdır, şirketler gerçek konumlarını değiştirmeden sosyal olarak sorumlu gözükerek, her iki şekilde de kazanmaya çalışıyorlar"* ifadelerini kullanmıştır.²⁶⁵

Amerika'nın en büyük petrol ve gaz şirketleri, polis vakıflarını desteklemekte ve ABD'deki polis departmanları için eğitim, silah, ekipman ve gözetim teknolojisine para ödemektedir. Kar amacı gütmeyen bir kuruluş olan Public Accountability Initiative (Kamu Hesapverebilirliği İnisiyatifi) tarafından yapılan araştırma, Seattle, Chicago, Washington, New Orleans ve Salt Lake City gibi şehirlerdeki polis vakıflarının kısmen Chevron, Shell ve Wells Fargo gibi bilindik isimler tarafından nasıl finanse edildiğini ortaya koymaktadır. Yapılan araştırmalar, fosil yakıtlarla bağlantılı firmaların polisi kutlayan olaylara ve galalara nasıl sponsor olduklarını ve bazı firmaların polis vakıflarının yöneticiliklerini yapan kıdemli personellere sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. Fosil yakıt endüstrisini ırksal ve çevresel adalet mücadelesinde ortak bir düşman olarak gösteren raporda şöyle yazıyor: *"Çevresel adaletsizliğe neden olan birçok güçlü şirket, bu kurumsal aktörlerin kirlettiği topluluklara zulmeden polis departmanlarının da destekçileridir."* Aynı raporda Shell için; *"Shell, dünyanın en büyük fosil yakıt şirketlerinden biridir ve şu anda Shell'in büyük bir kirletici olduğu Pittsburgh yakınlarındaki Appalachia'yı, Louisiana rafinerilerinin koridoru olan yeni bir kanser vadisine çevirecek olan dev bir etan tesisi inşa etmesinden anlaşılıyor. Shell aynı*

²⁶⁵ Zach Boren, Alexander C. Kaufman, Lawrence Carter, "Revealed: BP And Shell Back Anti-Climate Lobby Groups Despite Pledges", www.huffingtonpost.co.uk, https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/bp-shell-climate_n_5f6e3120c5b64dedded6762, 26.11.2021

zamanda, New Orleans polis vakfının özellikli bir ortağıdır ve Houston polisinin atlı devriyesinin sponsorudur” ifadeleri yer almaktadır.²⁶⁶

Shell'in ve diğer petrol şirketlerinin lobi faaliyetleri incelendiğinde genel olarak bu şirketlerin temel faaliyet alanlarından kaynaklanan zararları önleyici kararların önüne geçmek üzere bu lobicilik faaliyetlerine giriştikleri söylenebilir. Çünkü temel iş faaliyetlerine getirilecek herhangi bir kısıtlama onlara katlanmak zorunda olacakları belli maliyetleri de beraberinde getirecektir ve bunu kolay kolay kabul etmek istememektedirler. Petrol şirketlerinin zararlı faaliyetleri neticesinde toplumdan gelen baskıları kırmak üzere giriştiği sosyal sorumluluk kampanyaları, sponsorluklar ve diğer halkla ilişkiler çalışmalarından istedikleri sonuçları elde edemedikleri zaman en son çare olarak lobicilik faaliyetlerine giriştikleri ve özellikle bu faaliyetlerin yasal zemininin oluşturulduğu ABD'de bunu profesyonel lobi kuruluşları aracılığıyla yaptıkları anlaşılmaktadır.

²⁶⁶ Nina Lakhani, “Oil Giants Help Fund Powerful Police Groups In Top US Cities”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/us-news/2020/jul/27/fossil-fuels-oil-gas-industry-police-foundations>, 26.11.2021

SONUÇ

Soğuk savaş döneminin getirdiği kısıtlamalar ve kotalar neticesinde azalan uluslararası ticari ve siyasi ilişkiler bu dönemin bitişiyle hızlı bir artış göstermiş ve beraberinde “Soğuk Savaş Sonrası Dönem” olarak adlandırılan küreselleşme dönemini getirmiştir. Günümüzde küreselleşme olgusu toplumu ilgilendiren birçok alanda günden güne etkisini hissettirmeye başladığından ve toplum dinamiklerinin hemen hemen her alanında kendisine yer edindiğinden kullanım alanına göre farklı şekillerde de tanımlanmıştır.

Küreselleşme, 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı nedeniyle oluşan iki kutuplu düzen ve sonrasındaki soğuk savaş dönemi nedeniyle sekteye uğramış ve gerileme eğiliminde olmuştur. Tabii ki, bu eğilim, 1989 yılında Berlin Duvarının yıkılmasıyla sona erdiği kabul edilen Soğuk Savaş Döneminin bitiminde ülkelerin ilişkilerinin artması, kültürlerin yakınlaşması ve birbirleri ile olan ticaret hacimlerinin genişlemesiyle yeniden hızlı bir artış göstererek 20.yy’ın ikinci yarısında ve özellikle benzeri görülmemiş bir küresel entegrasyon çağı olan 21. yüzyılda tekrar tersine dönmüştür. Teknolojideki ve uluslararası ekonomi politikalarındaki değişiklikler, malların, hizmetlerin ve sermayenin serbest akışının önündeki birçok engeli azaltmış günümüzde neredeyse tüm dünya ülkelerini etkisi altına almıştır.

Küreselleşme, uluslararası kuruluşlar aracılığıyla kendi kurumsal kimliğini de inşa etmiştir. II. Dünya Savaşından sonra başlayan ve ABD öncülüğünde başlatılan yeni düzen arayışları bu kimliğin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu çerçevede IMF, Dünya Bankası ve önceleri GATT ardından Dünya Ticaret Örgütü olmak üzere birbirini tamamlayan üçlü bir sacayağı oluşturulmaya çalışılmıştır. Az gelişmiş ülkelerin iç ve dış koşullar nedeniyle karşı karşıya kaldıkları dış kaynak sıkıntısı, bunlara kaynak akışını yöneten kurumlar olarak Dünya Bankası ve IMF'nin bu ülkelere karşı etkinliğini artırmıştır. Az gelişmiş ülkelerin dış finansman ihtiyaçlarını karşılamak üzere Dünya Bankası ve IMF, bu ülkelerin dışarıya açık neoliberal kalkınma politikaları uygulama şartını ileriye sürmeye başlamıştır.

Neoliberal politikaların bütün dünyada uygulanmaya başlanmasıyla birlikte yaşanan küreselleşme hareketleri neticesinde ulus devletlerin ekonomik kararlardaki etkinliğinin sınırlandırılması ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte de piyasaların oluşturulmasındaki ekonomik kararlarda söz sahibi olacak yeni bir aktörün ortaya çıktığı görülmüştür. Bu aktör neoliberalizm ve küreselleşmenin ortak ürünü olan ve onlar tarafından sürekli beslenen, bu yeni düzenin bayraktarlığını yapan çokuluslu şirketler olmuştur.

Çokuluslu şirketlerin uzun bir geçmişe sahip olduğu ve faaliyet gösterdikleri ekonomilerin gelişimi üzerinde uzun süredir etkileri olduğu yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Etkileri, ana ülke(ilk kaynağı oldukları yer), ev sahibi ülkeler(iş faaliyetlerini genişlettikleri yer) ve üçüncü ülkeler(katkının yayıldığı) üzerindedir. ÇUŞ'ların, dünya ekonomisini, başlı başına ticaret veya finanstan farklı bir şekilde bütünleştirmeye hizmet ettiği; ana ülke, ev sahibi ülke ve üçüncü ülkelerdeki ekonomik faaliyetleri birbirine bağlayan bir doku oluşturdukları söylenebilir. Yani sadece mal veya personel ya da sermaye transferi yoktur; bunların yanında faaliyette oldukları ülkelerle süregelen, devam eden bir ilişkileri vardır.

Çokuluslu şirketler, 1980'li yıllara kadar ulus-devletlerin sıkı denetimi altında iken, ulus-devlet kavramının zayıflamasıyla birlikte faaliyetlerini artırmışlar dünya ekonomisinde varlıklarını pekiştirmişlerdir. Kitlesele üretim ve ölçek ekonomileri yoluyla birim ürün üretim maliyetlerini çok düşüren bu şirketler, yerel küçük işletmelere karşı büyük üstünlük elde etmişlerdir. Yine büyüklüğün ve araştırma-geliştirme faaliyetlerinin bir sonucu olarak yüksek teknolojiye dayalı, otomasyon temelli üretimle yüksek kaliteli ürünleri dünya pazarlarına sürebilmişlerdir.

Küreselleşme ile birlikte çokuluslu şirketlerin uluslararası alandaki değişen ve gelişen kurallara ayak uydurabilmek için bazı yönetsel politikaları uygulamaya koydukları anlaşılmıştır. Ekonomik kazanımlar elde etmek için yabancı ülkelerde yatırım yapan çokuluslu şirketlerin o ülkelerde bıraktığı etki sadece ekonomik olmamıştır. ÇUŞ'ların varlığının ve faaliyetlerinin o ülkeyi ekonominin yanında politik ve sosyo-kültürel olarak da etkilediği görülmüştür.

Çokuluslu şirketler sayesinde bugün artık dünyanın eskisinden çok daha farklı bir yerde olduğunu söylemek mümkündür. ÇUŞ'lar faaliyet gösterdikleri ülkelere getirdikleri yeniliklerle o ülkelerin sosyo-kültürel yapısına dokunmaktadır. Yaptıkları yatırımlar, uyguladıkları inovatif politikalarla toplumun alışkanlıklarını değiştirerek yaşam tarzlarında yeni bir süreç başlatmışlardır.

Ülkeler yerli sanayi kuruluşlarını destekleyerek, yabancı sanayi kuruluşlarını teşvik ederek ekonomik kalkınmayı hızlandırıp uluslararası arenada pozisyonlarını güçlendirmek isterler. Burada önemli olan nokta ülkelerin bu dengeyi iyi kurmasıdır. Yabancı yatırımları teşvik ederken yerli üretime olabilecek olumsuz etkilerini ön görmesi ve ona göre kurallar koyması gerekmektedir. Aksi takdirde yerli sanayi ülkedeki yabancı şirketlerin taşeronluğundan öteye gidemez ve ülke yabancı şirketlere dolayısıyla yabancı şirketlerin ana vatani olan ülkelere bağımlı hale gelebilir.

Çokuluslu şirketler, mevcut ekonomik güçleri ve gelişmiş organizasyonları ile yatırım yaptıkları ülkelerin karar mekanizmalarını etkilemişlerdir. Böylece, kararların odak noktası ülke çapındaki faydadan ziyade kendi faydaları olmuştur. Çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinin temel amacı, yatırım yaptıkları ülkelerin ekonomisine ya da sosyal refahına katkıda bulunmak değil, kendi şirket karlarını ve bağılı oldukları kendi ülkelerinin çıkarlarını maksimuma çıkartmaktır.

Çalışmada elde edilen bilgiler ışığında, çokuluslu şirketlerin, şirket çıkarlarını veya bağılı olduğu ana devletin çıkarlarını maksimize etmek üzere yabancı hükümetlerin siyasi ve ekonomik karar merkezlerini etkileme çalışmalarına ek olarak; faaliyette bulunduğu ülkelerin toplumsal yapısını, sosyo-kültürel dokularını da hedeflerine aldıkları gözlemlenmiştir. ÇUŞ'lar toplumsal motifleri değiştirerek kültürel farklılıklarından kaynaklanan pazarlama dezavantajlarını ortadan kaldırmaya yönelik bu stratejilerinin yanında üretim faaliyetleri neticesinde oluşturdukları zararları tamir edeceklerine inandıkları kurumsal sosyal sorumluluk kampanyalarına yönelmişlerdir. Ayrıca bu şirketler kurumsal imajlarını pekiştirmek, marka bilinirliklerini artırmak ve özellikle toplumda iyi niyetli şirket imajı yaratmak üzere ana iş faaliyetlerinin dışındaki sanat ve spor gibi toplumsal duyarlılığı yüksek alanlarda taraflara sponsorluk desteği verme yarışına da girmişlerdir.

Çokuluslu şirketlerin kültürel farklılıklardan kaynaklanan pazarlama dezavantajlarını en aza indirmek üzere kültürel değişimi planladıkları, Shell örneğinde görüldüğü gibi faaliyetleri neticesinde çevreye ve topluma verdikleri zararları örtmek üzere kurumsal sosyal sorumluluk projelerine sarıldıkları, kurumsal imajı pekiştirmek, marka bilinirliğini artırmak ve iyi niyet oluşturmak için sponsorluk faaliyetlerine giriştikleri ve ayrıca bütün bu halkla ilişkiler çalışmalarının işe yaramadığı durumlarda da en son çare olarak lobicilik faaliyetlerine yöneldikleri söylenebilir. Bütün bu uygulama ve stratejilerin uygulanmasındaki asıl amacın, çokuluslu şirketlerin varlıklarını ve gelirlerini garanti altına alarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek olduğu düşünülebilir.

KAYNAKÇA

Aaron C. McKeil, A Brief Introduction to the Study of International Relations, E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2017/07/03/student-feature-a-brief-introduction-to-the-study-of-international-relations/> , Erişim Tarihi:18.10.2021

Adrienne Armstrong, The Political Consequences of Economic Dependence, The Journal of Conflict Resolution, Cilt 25, Sayı 3, 1981, s.401-428

Ahmed Musa, Yahaya Yusuf, Louise McArdle, Gbemisola Banjoko, “Corporate Social Responsibility In Nigeria’s Oil And Gas Industry: The Perspective Of The Industry”, Int. J. Process Management And Benchmarking, Cilt 3, Sayı 2, 2013, s.101-135

Alaattin Bilgi, Marx – Engels Ekonomi Politik Sözlüğü, Yurt Kitap-Yayın, 1. Baskı, 1992, s.61

Alan M. Taylor, Globalization, Trade, and Development: Some Lessons From History, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2002, s.3

Alfred D. Chandler Jr. , Bruce Mazlish, Leviathans, *Multinational Corporations And The New Global History*, Cambridge University Press, 2005, s.24

Andrea Edoardo Varisco, Towards a Multi-Polar International System: Which Prospects for Global Peace? , E-International Relations, <https://www.e-ir.info/2013/06/03/towards-a-multi-polar-international-system-which-prospects-for-global-peace/> , Erişim Tarihi: 17.10.2021

Andreas Polk, “Lobbying Activities of Multinational Firms”, University of Zurich, Socioeconomic Institute, Working Paper No. 0205, 2002, s.1-2

Anthony Sampson, The Great Oil Companies and the World They Shaped, Bantam Books, 1991, s.18-19

Arthur Neslen, “Shell Lobbied To Undermine EU Renewables Targets, Documents Reveal”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/environment/2015/apr/27/shell-lobbied-to-undermine-eu-renewables-targets-documents-reveal> , Erişim Tarihi: 25.11.2021

Aydemir Okay, “Halkla İlişkiler Aracı Olarak Sponsorluk”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s.11-51

Aykut Çoban, “Çokuluslu Şirketler – Ekolojik Zarar İlişkisinin Ekonomi – Politikası”, Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar: Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler, (M.C. Maria ve U Yıldırım içinde), 1.Baskı, Beta Basım Yayın, 2004. s.2

Ayşe Bereket, “Petrol Devleri İklim Politikalarını Engellemek İçin Yılda 115 Milyon ABD Doları Harcıyor”, www.aysebereket.wordpress.com, <https://aysebereket.wordpress.com/2016/04/08/petrol-devleri-iklim-politikalarini-engellemek-icin-yilda-115-milyon-abd-dolari-harciyor/>, Erişim Tarihi: 25.11.2021

Aziz Bora Elçin, Küreselleşmenin Tarihçesi, <http://www.meritymm.com/wp-content/uploads/2013/05/kuresellesme.pdf>, s.2-7 Erişim Tarihi: 07.10.2021

Berke Şeneroğlu, Samet Büyükfiliz, “Sponsorluk”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Pazarlama İletişimi Ödevi, 2018, s.6

Canan Balkır, Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, 2010, s.116-117

Carola Hoyos, "The new Seven Sisters: oil and gas giants dwarf western rivals", Financial Times, <https://www.ft.com/content/471ae1b8-d001-11db-94cb-000b5df10621>, Erişim Tarihi: 29.09.2021

Cavit Yavuz, İbrahim Kaynar, “Kamuoyu Oluşumunda Stratejik Bir Araç Olarak Sivil Toplum Kuruluşları”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, 2015, s.183-196

- Cem Artan, Küreselleşme ve Popüler Kültürün Yükselişi, Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi, Hakemli Elektronik Dergi, Yaz 2020, Sayı 4, s.25-35, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/nosyon/issue/56386/782011> , Erişim Tarihi: 13.10.2021
- Cengiz Samur, MAI (Multilateral Agreement of Investment) (Çok Taraflı Yatırım Anlaşması), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 63, Sayı 2, 2013, s. 53-138
- Cenk Ecevit, ‘‘Küreselleşen Dünyada Çok Uluslu Şirketler ve Politik Risk’’ Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s.9-48
- Chin-Tao Wu, Kültürün Özelleştirilmesi: 1980’ler Sonrasında Şirketlerin Sanata Müdahalesi, Çev. Esin Soğancılar, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005, s.86-219
- Chris McGreal, How A Powerful US Lobby Group Helps Big Oil To Block Climate Action, The Guardian, <https://www.theguardian.com/environment/2021/jul/19/big-oil-climate-crisis-lobby-group-api>, Erişim Tarihi: 25.11.2021
- Chul W. Moon, Augustine A. Lado, MNC-Host Government Bargaining Power Relationship: A Critique and Extension Within the Resource-Based View, Journal of Management, Cilt 26, Sayı 1, 2000, s.85-117
- Corporate Finance Institute, What is a Multinational Corporation (MNC)? <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/strategy/multinational-corporation/> , Erişim Tarihi: 29.09.2021
- Coşkun Can Aktan, Deniz Börü, Kurumsal Sosyal Sorumluluk: İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk, İgiad Yayınları, 2007, s.8-18
- Damien Cahill, Martijn Konings, Neoliberalizm, Çev. Onur Orhangazi, Ütopya Yayınları, 1. Baskı, 2019, s.49-50

- David Harvey, Neoliberalizmin Kısa Tarihi, Çev.Aylin Onacak, Sel Yayıncılık, 2. Baskı, 2015, s.9-10
- Deniz Özyakışır, “Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) ve Bu Şirketlerin Dışa Açılmadaki Rollerinin Teorik/ Eleştirel Bir Değerlendirmesi”, Akademikİktisat, http://www.akademiktisat.net/calisma/kuresellesme/cus_acilma_dozyakisir.htm, Erişim Tarihi: 29.10.2021
- Ebru Güzelcik, Küreselleşme ve İşletmelerde Değişen Kurum İmajı, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.27.
- Eda Akgün, “Akaryakıt Sektörü Alanında Yapılan Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Eleştirel Bir Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, 2019, s.412-429
- Efe Dündar, Uluslararası Ticaret Hukukunda Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Çok Uluslu Şirketler İncelemesi, Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, Cilt 11, Sayı 41, Ocak 2014, s.273-282
- Elçin Uykun, “Çok Uluslu Şirketlerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışı ve Çevre Politikaları”, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s.44
- Elwyn Corby, “Ogoni People Struggle With Shell Oil, Nigeria, 1990-1995”, www.nvdatabase.swarthmore.edu, <https://nvdatabase.swarthmore.edu/content/ogoni-people-struggle-shell-oil-nigeria-1990-1995>, Erişim Tarihi: 04.11.2021
- Emel Tanyeri Mazıcı, “Küreselleşme Perspektifinden İnsan Doğası ve Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme”, Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Haziran 2017, Sayı 27, s.97-115
- Emine Tuba Akmes, “Liberal Perspektiften Türkiye’de Dış Politika Yapım Sürecinde Aktörler Ve Devlet Dışı Aktörlerin Etkisi: Düşünce Kuruluşları Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce, 2020, s.35

- Emmanuel A. Ivwurie, Ekom Etim Akpan, "Strategic Corporate Social Responsibility And Sustainability Of Multinational Corporations In Nigeria", Research Journal of Business and Management, Cilt 8, Sayı 2, 2021, s.51-61
- Ertan Efeğil, Neziha Musaoğlu, Soğuk Savaş Sonrası Dönemin Uluslararası Sisteminin Yapısına İlişkin Görüşler Üzerine Bir Eleştiri, Gazi Akademik Bakış Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, 2009, s.1-24
- Esat Çam, Çok Uluslu Şirketler ve Gelişen Ülkeler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 45, Sayı. 1-4, 1987, s.95-120
- Escape Mondial l'Atlas, " Multinational Corporations " World Atlas of Global Issues, <https://espace-mondial-atlas.sciencespo.fr/en/topic-strategies-of-transnational-actors/article-3A11EN-multinational-corporations.html> , Erişim Tarihi: 30.09.2021
- Esin Can Mutlu, Uluslararası İşletmecilik: Teori ve Uygulama, Beta Yayınları, 3. Baskı, 2008, s.132-272
- E-skop: Sanat Tarihi Eleştiri, Skop Bülten, "Bilim Müzesi ile Shell Arasındaki Kirli Sponsorluk İlişkisinin Detayları Ortaya Saçıldı", <https://www.e-skop.com/skopbulten/bilim-muzesi-ile-shell-arasindaki-kirli-sponsorluk-iliskisinin-detaylari-ortaya-sacildi/2487>, Erişim Tarihi: 19.11.2021
- Filiz Giray, "Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) ve Alternatif Öneriler Üzerine Bir Değerlendirme", Mülkiye Dergisi, Cilt 27, Sayı 240, 2003, s.135-160
- Francis Dumais, Top Sponsorships: Shell and Ferrari, <https://elevent.co/blogs/sponsorship/top-sponsorships-shell-and-ferrari>, Erişim Tarihi: 22.11.2021
- Friends of The Earth-Europe, "Big Oil Spent Over 250 Million Euros Lobbying The EU", <https://friendsoftheearth.eu/press-release/big-oil-spent-over-250-million-euros-lobbying-the-eu/>, Erişim Tarihi: 25.11.2021

- Fuad Abdul-Kader Abdullah, *Financial Management For The Multinational Firm*, Prentice Hall Inc. , New Jersey, 1987, s.311-430
- Gökhan Narin, “Türkiye’ye Gelen Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Özellikleri ve Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Olası Etkileri”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, s.42
- Güliden Özkan, “Kazanan İle Kaybedenin Bulanıklaştığı Bir Alan: Sanat ve Sponsorluk İlişkisi” , *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 38, 2019, s.356-380
- Gülten Kazgan, *Liberalizmden Neoliberalizme: Neoliberalizmin Getirisi ve Götürüsü*, Remzi Kitabevi, 1. Baskı, 2016, s.55
- Gün Kut, *Uluslararası Sistem Ve Kurallara Dayalı Dünya Düzeni: Çok Taraflı Denge Arayışları*, Boğaziçi Üniversitesi-TUSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, 2019, s.6-15
- Hacı Murat Aktaş, “Küreselleşme Sürecinde ÇokUluslu Şirketlerin Rolü: Soğuk Savaş Sonrası Dönem” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010. s.10-55
- Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat, Teori, Politika ve Uygulama*; G. Can Yayınları, İstanbul; 2003; s.749
- Hans Binnendijk, *Back to Bipolarity?* , *The Washington Quarterly*, Cilt 22, Sayı 4, 1999, s.7 – 14
- Hasan Tağraf, *Küreselleşme Süreci ve Çok Uluslu İşletmelerin Küreselleşme Sürecine Etkisi*, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, 2002, s.33-47
- Hayri Ülgen, S. Kadri Mirze, *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş. , 7. Baskı, 2024, s.308-329

Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, Palgrave Publishers Ltd., Third Edition, 2002, s.9

Hüseyin Işık, *Çok Uluslu Şirketlerde Örtülü Kazanç ve Örtülü Sermaye, Uluslararası Düzenlemeler ve Uygulamalar ile Türk Vergi Sisteminin Karşılaştırılması ve Öneriler*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara, 2005, s.14-32

Immanuel Wallerstein, *The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research*, Fernand Braudel Center, Cilt 2, Sayı 3, 1979, s. 389-398

Işıl Karpataktuğlu, Ayşen Temel Eğinli, “Küresel Reklam Stratejilerinin Belirlenmesinde Kültürel Farklılıkların Önemi”, *Selçuk İletişim*, Cilt 6, Sayı 3, 2010, s.167-183

İbrahim Bora Oran, *Çok Uluslu Şirketler, Stratejileri ve Küreselleşmedeki Roller*, *Journal of Life Economics*, Cilt:7, Sayı: 1, 2020, s.1-16

İbrahim Korkmaz, “Çokuluslu Şirketlerin Ekonomik ve Siyasal Değişmedeki Rolü”, *Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2015, s.171-175

James Chen, *Multinational Corporation (MNC)*, Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp>, Erişim Tarihi: 22.09.2021

James Chen, *Types of Multinationals*, Investopedia, <https://www.investopedia.com/terms/m/multinationalcorporation.asp>, Erişim Tarihi: 30.09.2021

Jan Aart Scholte, *Globalization, A Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, Second Edition, 2005, s.67

Jean Folger, *What is an NGO (Non-Governmental Organization)?* <https://www.investopedia.com/ask/answers/13/what-is-non-government-organization.asp>, Erişim Tarihi: 27.09.2021

- Jedrzej George Frynas, "Corporate Social Responsibility In The Oil And Gas Sector"
Journal of World Energy Law & Business, Cilt 2, Sayı 3, 2009, s.178-195
- John Baylis, Steve Smith, The Globalization of World Politics, An Introductions To
International Relations, Oxford University Pres, 2001, s.8
- John D. Daniels, Lee H. Radebaugh, International Bussiness, Environments and
Operations, Addison-Wesley Publishing Company, 6th. Ed., 1991, s.20-562
- John H. Dunning, Sarianna M. Lundan, Multinational Enterprises and the Global
Economy, Edward Elgar Publishing Limited, Second Edition, 2008, s.295-
296
- Johny K. Johansson, Global Marketing, Foreign Entry, Local Marketing And Global
Management, The McGraw-Hill Companies Inc. ,1997, s.156-207
- Jonathan Xavier Inda, Renato Rosaldo, The Anthropology of Globalization: A
Reader, Blackwell Publishers Ltd., 2002, s.46
- Jonghoe Yang, Russell A. Stone, Investment Dependence, Economic Growth, And
Status In The World System: A Test Of "Dependent Development", Studies
in Comparative International Development, Cilt 20. Sayı 1, 1985, s.98-120
- Joseph E. Stiglitz, Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı, Çev. Arzu Taşçıoğlu &
Deniz Vural, Plan B Yayınları, 3. Baskı, 2004, s.89-273
- Kadir Canöz, İsmailcan Doğan, "İmaj Oluşturma Aracı Olarak Sponsorluk",
Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, Cilt 3, Sayı 2,
2015, s.19-39
- Kerem Congar, "COP26 Zirvesi'ne Shell ve BP Gibi Petrol Şirketlerinin Sponsor
Olması Yasaklandı", Euronews. , [https://tr.euronews.com/green/
2021/10/26/cop26-zirvesi-ne-shell-ve-bp-gibi-petrol-sirketlerinin-sponsor-
olmas-yasaklad](https://tr.euronews.com/green/2021/10/26/cop26-zirvesi-ne-shell-ve-bp-gibi-petrol-sirketlerinin-sponsor-olmas-yasaklad), Erişim Tarihi: 19.11.2021

Kiely Kuligowski, What Is An Affiliated Company?,
<https://www.businessnewsdaily.com/15799-what-is-an-affiliated-company.html>, Erişim Tarihi: 06.10.2021

Lok Yiu Chan, “Corporate Social Responsibility of Multinational Corporations”,
University of Washington Tacoma, Bachelor of Arts, Global Honors
Program, Global Honors Theses (Undergraduate Thesis), 2014, s.1-2

Manfred B. Steger, Küreselleşme, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları,
2006, s. 74-77

Mario Glowik, Slawomir Smyczek, International Marketing Management, Strategies,
Concepts and Cases in Europe, Oldenburg Wissenschaftsverlag GmbH,
2011, s.96-97

Mehmet Dikici, İnsanlığa Dayatılan Küreselleşme, Ankara Ticaret Odası, Ankara,
2004, s.25-201

Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, Küreselleşmenin Ekonomi-Politigi, Gazi
Kitapevi,2008. S.79-135

Mehmet Harmancı, Çokuluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları,
Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. , GA-04-1-2, 2004, Ankara, s.68

Meltem Bostancı Özügürlü, “Soğuk Savaş Sonrası Değişen Dünya Koşulları ve Yeni
Uluslararası Konjonktürde ABD’nin Yeri” Doktora Tezi, İstanbul
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005. s.13

Meltem Sezgin, “Lobicilik Kavramı ve Yöntemleri”, İstanbul Üniversitesi İletişim
Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 12, 2002, s.751-771

Mesut Hakkı Caşın, Uğur Özgöker, Halil Çolak, Küreselleşmenin AB Ortak
Güvenlik ve Savunma Politikasına Etkisi – Avrupa Birliği; Nokta Kitap,
İstanbul, 2007, s.46-47

Muammer Tuna, “Çevresel Sorunların Küreselleşmesi”, Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 2000, s.1-16

Muhittin Adıgüzel, Ekonomik Kültürel ve Politik Küreselleşme ve Sonuçları, Nobel Yayınları, 2011, s.17-333

Mustafa Karadeniz, “Pazarlama İletişimi Kapsamında Sponsorluk Faaliyetlerinin Önemi”, Journal Of Naval Science and Engineering, Cilt 5, Sayı 1, 2009, s.62-75

My Accounting Course, What is a Multinational Company, <https://www.myaccountingcourse.com/accounting-dictionary/multinational-company> , Erişim Tarihi: 26.09.2021

Nina Lakhani, “Oil Giants Help Fund Powerful Police Groups In Top US Cities”, The Guardian, <https://www.theguardian.com/us-news/2020/jul/27/fossil-fuels-oil-gas-industry-police-foundations>, Erişim Tarihi: 26.11.2021

Nwisabari Samuel, “Oil Politics: Factsheet on the Ogoni Struggle”, www.peakd.com, <https://peakd.com/struggle/@samuelwealth/oil-politics-factsheet-on-the-ogoni-struggle> , Erişim Tarihi: 04.11.2021

Oya Aytemiz Seymen, Tamer Bolat, Küreselleşme ve Çok Uluslu İşletmecilik , Nobel Yayınları, 2005, s.357

Ömer Emre Temiz, Kurumsal Sosyal Sorumluluk Nedir , <https://www.meloncma.com/en/blog/kurumsal-sosyal-sorumluluk-nedir>, Erişim Tarihi: 02.11.2021

Öznur Yüksel, Uluslararası İşletme Yönetimi ve Türkiye Uygulamaları, Gazi Kitabevi, 2. Baskı, 1999, s.118-143

Philip R. Cateora, International Marketing, Irwin/McGraw-Hill, Ninth Edition, 1996, s.108-110

- Phillip Inman, The Guardian, “Big Corporations Dominate List Of World's Top Economic Entities”, <https://www.theguardian.com/business/2016/sep/12/global-justice-now-study-multinational-businesses-walmart-apple-shell>, Erişim Tarihi: 29.11.2021
- Pyotr Ivaneviç Nikitin, Ekonomi Politik, Çev. Hamdi Konur, Eriş Yayınları, 8. Baskı, 2006, s.21
- Samuel O. Idowu, Walter Leal Filho, Global Practices of Corporate Social Responsibility, Springer, 2008, s.402
- Samuel P. Huntington, The Lonely Superpower, Foreign Affairs, Cilt 78, Sayı 2, 1999, s.35-49
- Samuel P. Huntington, Who Are We? , The Challenges To America’s National Identity, Simon & Schuster Paperbacks, 2004, s.264-265
- Seçil Deren van Het Hof, “Türkiye’de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Üçgeni: Şirketler, Toplum ve Toplum Kuruluşları”, Araştırma Projesi, 2009, s.7-8
- Sibel Hoştut, Seçil Deren Van Het Hof, “Corporate Social Responsibility Practices Of Transnational Corporations: Examples From Turkey And Italy”, European Journal of Research on Education, Cilt 2, Sayı 2, 2014, s.202-213
- Songül Sallan Gül, Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa! : Yeni Liberalizm ve Muhafazakarlık Kıskaçında Refah Devleti, Etik Yayınları, 1. Baskı, 2004, s.22- 35
- Stephen G. Brooks, William C. Wohlforth, American Primacy in Perspective, Foreign Affairs, Cilt 81, Sayı 4, 2002, s. 20-33
- Stephen Krasner, “The Accomplishments of International Political Economy”, International Relations Theory: Realism, Pluralism, Globalism, and Beyond, (Paul R. Viotti, Mark V. Kauppi içinde), Allyn & Bacon, Third Edition, 2007, s.185-186

Şenol Kantarcı, Soguk Savas Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı “Koalisyonlar Dönemi mi?”, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Cilt 8, Sayı 16, 2012, s.47-85

Tony Edwards, Paul Marginson, Paul Edwards, Anthony Ferner, Olga Tregaskis, “Corporate Social Responsibility in Multinational Companies: Management Initiatives or Negotiated Agreements?”, Paper presented at SASE Conference, 2006, s.3

Trevon Austin, Bill Van Auken, “Nikole Hannah-Jones, Shell Oil And Mass Killings In Africa”, <https://www.wsws.org/en/articles/2019/12/18/shell-d18.html>, Erişim Tarihi: 23.11.2021

United Nations Conference on Trade and Development. "The Universe of the Largest Transnational Corporations," https://unctad.org/system/files/official-document/iteiia20072_en.pdf, s.23-24, Erişim Tarihi: 30.09.2021.

Uwem E. Ite, “Multinationals and Corporate Social Responsibility in Developing Countries: A Case Study of Nigeria”, Corporate Social Responsibility and Environmental Management, Cilt 11, Sayı 1, s.1-11

Victor Ojakorotu, “The Internationalization Of Oil Violence In The Niger Delta of Nigeria”, Alternatives: Turkish Journal of International Relations, Cilt 7, Sayı 1, 2008, s.92-118

www.forbes.com, “Shell, Corporate Social Responsibility and Respect for the Law”, <https://www.forbes.com/sites/csr/2012/10/03/shell-corporate-social-responsibility-and-respect-for-the-law/?sh=778902e41a6f>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.mosop.org, Ogoni Bill of Rights, <http://www.mosop.org/2015/10/17/ogoni-bill-of-rights-page-4/>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.ratical.org, Factsheet On The Ogoni Struggle, The Ogoni People Of Nigeria, <https://ratical.org/corporations/OgoniFactS.txt>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.ratical.org, Factsheet On The Ogoni Struggle, Shell's Response To Criticism,
<https://www.ratical.org/corporations/OgoniFactS.html>, 04.11.2021

www. reuters.com, Royal Dutch Shell PLC, <http://www.reuters.com/finance/stocks/companyProfile?symbol=RDSa>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, Shell Global,
<https://www.shell.com/about-us.html>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.shell.com, Royal Dutch Shell PLC, About Us, <https://www.shell.com/about-us/our-heritage/our-company-history.html>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.ukessays.com, “An Introduction To Royal Dutch Shell Business Essay”,
<https://www.ukessays.com/essays/business/an-introduction-to-royal-dutch-shell-business-essay.php?vref=1>, Erişim Tarihi: 04.11.2021

www.unpo.org, “Ogoni: Timeline Of The Ogoni Struggle”,
<https://unpo.org/article.php?id=20716> Erişim Tarihi: 04.11.2021

Yasemin Mamur Işıkçı, Esmeray Alacadağlı, Kamu Yönetimi Ansiklopedisi, Astana Yayınları, 2. Baskı, 2018, s.146-148

Yenni Viviana Duque Orozco, Diana Osorio Quintero, Marleny Cardona Acevedo,
 “Examples Of Socially Responsible Practices Of Multinational Enterprises From Developed and Developing Countries In Colombia”, Suma de Negocios, Cilt 3, Sayı 3, 2012, s.57-70

Zach Boren, Alexander C. Kaufman, Lawrence Carter, “Revealed: BP And Shell Back Anti-Climate Lobby Groups Despite Pledges”, www.huffingtonpost.co.uk, https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/bp-shell-climate_n_5f6e3120c5b64dedded6762, Erişim Tarihi: 26.11.2021

Zafer Akbaş, Veysel Babahanoğlu, şahin Çaylı, “Kapitalist Küreselleşmenin Ortadoğu’da Sosyo-Ekonomik ve Politik Alana Etkileri: İstikrar ve Kalkınma İçin Fırsat Mı Tehdit Mi?”, Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, s.86-108

Zafer Akgül, “Çok Uluslu Şirketlerde İşletme Sermayesi Yönetimi” Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s.8-39

Zainab Mohammed Ali, “MNCs In The World: Shell As Case Study” , Research Report,https://www.researchgate.net/publication/320324073_Royal_Dutch_Shell, Erişim Tarihi: 04.11.2021

